

જન્મ અને પ્રિઠાનિયા ૩૧૦૦

એક સમજકીય ચિત્ર.

ઉદાર વૃત્તિના અને સંપત્તિવાન પુરુષ જે સદૃશ્ય અને જ્ઞાનનો અભિલાષી હોય—જે અ-
શાન્તિમાન અથવા ધર્મોપ ન હોયને પવિત્ર હોય,—તેમજ પદપાતી ન હોઈને દૈઢ વિચારનો
અને સ્વતંત્ર હાથ-વળી જે પાતાના રાજ્યકારભારમાં રાજા અને મજા વચ્ચે એક ઉદાસીન
મંચર્ય હોય—અને સંખ્યાબંધમાં જેથી તેના દેશને શોભા પ્રાપ્ત થાય અથવા જેના યોગે
વ્યવસ્થામાં શાંતિ અને વ્યવસ્થાપૂર્વક નિયમેની વૃદ્ધિ થયે અથવા સર્વ સાધનોની દરમ્યાન
કરનાર, એવા જે મહારાજા, તે દેશનો એક સર્વોચ્ચ મિત્રકર્તા છે એમ જાણવું.

રેવરંડ સિડની સ્મિથ.

૩૧૦૦

આવૃત્તિ બીજી.

મુ'બદ્દ:

“ ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.”

૧૮૮૭.

નેકનામ ખુદાવંદ
જ્યાર્જ ફ્રેડરિક સામ્યુઅલ

મારાકવિસ ઓફ રીપન,

કે. જી., પી. સી., જી. એમ. એસ. આઇ.,

જાજડના માજી વૈસરાય અને ગવરનર જનરલ;

૧૮૮૦-૮૪.

આ

ગુજરાતી ભાષાની સહુથી પેહેલી રાજકીય કાદંબરી
તેનો પ્રતાપવંતો રાજ્ય કારકીર્દીનાં સ્મરણાર્થ

પરમ આદરપૂર્વક

અર્પણ કરું છું.

ઉ પો દ ધા ત.

રતનમાં જેમ કોહિનૂર, તેમ રાજ્યોમાં ભરતખંડ.

સર ચાર્લ્સ નેપિયર.

“ફેરફાર” એ આ સૃષ્ટિનો સર્વમાન્ય નિયમ છે; અને તેજ નિયમાનુસારે મનુષ્ય છાંદગી ને રાજકીય વિષયમાં હંમેશના ખતાવો બને છે. હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ ફેરફારનો અપૂર્વ નમુનો છે-અને ઉપલા નિયમ પ્રમાણે એક વખતે સઘળા આર્યવતનીઓમાં ફેરફારની ઉર્મિ સ્ફુરી નિકળે તો આશ્ચર્ય પામવાનું કારણ નથી. પણ એ ઉર્મિ હવણું નિકળે તો તે વાજળી છે? આ ગ્રંથ તેનું યથાર્થ સ્પષ્ટિકરણ કરે છે.

૧૮૭૬ થી તે ૧૮૮૦ સુધીના પાંચ વર્ષમાં આ દેશમાં મોટો રાજકીય ગડબડાટ ચાલુ થયો હતો, ને ૧૮૮૩માં કાળા ને ગોરાનાં મન ધણું તપી ગયાં હતાં; ત્યારે બન્નેના ગુણુ અવગુણુ દર્શાવવા એવી મારી મનોવૃત્તિ થઈ. તેને અનુસરીને આ ઐતિહાસિક નિબંધ રચાયો છે. કાળા ગોરાના-દેશી પરદેશીના-આર્ય અને અંગ્રેજના-મનના ઉભરાઓ કોઈ પણ ખારીક તડાતડીને સમયે બહાર જોશભેર ઉભરાઈ આવે છે, અને તેથી અસંતોષ ને અપ્રીતિ-વૈર ને દ્રોષ વધવાનો ભય વારંવાર રહે છે. બન્ને પક્ષ સામસામા એકબીજાનું ભુડું ઇચ્છી અતિ અધઠિટ-અમર્યાદિત ભુડું બોલે છે, એ બન્નેનો આ નિબંધ અપક્ષપાત ને નિર્મળ મને વાંચશે તો તેઓને કેહેવું પડશે કે બન્ને પક્ષ સરખા દોષને પાત્ર છે. તથાપિ કંઠી કંઠી આ ગ્રંથમાં ચિટાનિયાનો પક્ષ પ્રસિદ્ધ ખેંચેલો જણાશે. તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. યોગની અનુકૂળતાએ, મોગલ મરેઠાને પરાજય પમાડી જે રાજ્ય આજે સર્વોપરી પ્રખંડ તો છે, અને દુનિયાની સર્વથી શ્રેષ્ઠ પ્રજાપર રાજ કરે છે-તો તે ઇશ્વર આજા વિશેષ હોવી જોઈએ એમ વિદ્વાનોને અનુસરી છે-ને તેજ ખરું છે. ચિટાનિયાએ આ રાજ સર્વ સુધે છે એમ કેહેવા પેહેલાં આટલુંજ કેહેવું બસ છે. છળપ્રથંય નહીં વાપરવામાં આવ્યો હોય એ બન્નેનો સમાન છે. રાજ્યો મોટે.

તેજ પ્રમાણે સામ દામ ભેદ દંડ એ ચારે શ્રુતિને અનુસરી બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થપાયું છે. બ્રિટિશ રાજ્યમાં દુઃખ છે, તેમ સુખ પણ છે. સર્વ રાજ્યોમાં દુઃખ તો ખરાંજ. દુઃખ વગરનું રાજ્ય નથી ને રાજ્ય ત્યાં દુઃખ પણ ખરું:

“In every government, though terrors reign,

“Though tyrant kings or tyrant laws restrain,

“How small, of all that human hearts endure,

“That part which laws or kings can cause or cure !”

ગોલ્ડસ્મિથનું આ કેહેલું ખોટું નથી. દરેક રાજ્યમાં ધારાનો કે રાજાનો જુલમ બોલાય છે, પણ તે બધામાં સદ્ગુણ દોષ રાજાનો કેહેવાય નહીં, પણ કેટલાક દુઃખો આપણા પોતાની બેદરકારીથી પણ ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે, તદ્દપિ તેનો દોષ બીજા પર દોળવામાં આવે છે. હાલના રાજપ્રકરણમાં આવું થોડું નથી. પણ દુઃખમાંથી સુખ ગ્રહણ કરવું એજ હાલમાંનો નિયંતાની ઇચ્છા આપણે માટે છે. બ્રિટિશ રાજ્યના સમાગમથી આપણા નેત્ર ખુલ્યાં છે, જે કે હાય સત્વરહિત થયા છે, તોપણ જ્યાંસુધી જગન્નિયંતાની ઇચ્છા છે ત્યાંસુધી આ રાજ્યના શીતળ છત્રનીચે રહેવું એજ પરમસુખદાયિ છે. તેના સામા-ઇશ્વરેચ્છા વિરુદ્ધ-બડખડાટ કરવો એ સ્વહસ્તે પ્રાપ્ત કરેલું દુઃખ કેહેવાશે.

આતો સર્વથા સિદ્ધ થયેલી સુનિવાણી છે કે ‘જે વસ્તુ શારીરી છે તે સુખદુઃખાદિ પરિતાપને પામે છે; જેને ધૌવન છે તે જરાવસ્થાને-પહોંચે છે; જે ચઢે છે તે પડે છે; જેને ત્યાં સાહિબી છે તે ફટીર થાય છે; સૂર્યનો પણ અસ્ત ને ઉદય છે;’ તેમજ જે રાજ્ય સંયોજનમાં પામે તે ક્ષીણતાને પણ પામશે. ચઢતી પડતી એ સૃષ્ટિનો નિયમજ છે; તેથી એવા અગાધ સમર્થ કાર્યમાં આર્થ પુરૂષે અતિ અંચળવૃત્તિ નહીં રાખવી જોઈએ. સદા અસંતુષ્ટવૃત્તિ રાખવાથી અને પ્રમાદી થવાથી લાભ કરતાં હાનિ વિશેષ છે; અને આર્થ પુરૂષ તો નિવૃત્તિનો ભોગી છે, માટે કાળની અવધિસુધી યથા તે જોયાં કરી ઇશ્વરેચ્છાને આધીન વર્તવું એમાં મહાયશ છે.

એજ મોટા મર્મથી, જ્યારે આ ગ્રંથની મુખ્ય નાવિદ્ય હિન્દે બ્રિટા-

“પડવાની ઇચ્છા દર્શાવી ત્યારે તે ડાહી અને નિપુણ નીતિમાન

ચોખ્ખી ના પાડી. આજે હિંદુસ્થાનમાં થોડાજ એવા

છે કે જેઓ આપત્તિ કાળે દેશનું સંરક્ષણ કરી

ત્ય તો દેશ સલામત નહીજ રહે. ચોખ્ખડ

જેનો પુખ્ત વિચાર કરતાં, આ આર્થ-

વતનીઓની પ્રખ્યાત દીર્ઘદષ્ટિ ૧૨૫ નિધા કરતાં અને અર્થચિન સ્વસા-
મર્થની ગણના કરતાં આવી આશા રાખીએ તો અપયશનોજ આપણે
અગિકાર કરીશું. દેશનું શ્રેય શી રીતે થાય એ વિષે અનેક તર્ક વિતર્ક
કરતાં, વાદવિવાદ કરતાં, જ્ઞાની પુરુષોના વિચારો જાણતાં એજ યોગ્ય
અમને ભાસ્યું કે બ્રિટિશ છત્ર નીચે રહેવું—ને આ વિચાર દૃઢ થયો કે
જે મહાત્માએ છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં અતિ ઉમદા ઉદાર નીતિથી, પોતાના
દેશને અને આ દેશને યશ મળે તેવી રીતે રાજ્ય કીધું તેનેજ આપણા
દેશતારકનું પ્રથમ પદ પ્રાપ્ત થયું.

મહાન્ પ્રતાપી પુરુષ લોર્ડ રીપને પાંચ વર્ષ સૂધી જેમ ચંદ્રબિમ્બથી
રજની અલૌકિક શોભાયમાન થાય ને પ્રાણી માત્રને પરમ સંતોષ સાથ
આનંદ પ્રાપ્ત થાય તેવી અતિ ઉત્તમ રીતીએ રાજ્ય ચલાવ્યું છે.
એ પુરુષનેજ ભરતખંડના તારણકારનું પદ આપવું યથાયોગ્ય છે.
એવા પુરુષનું રાજ્ય, ગગનતલ નીચે લટકતું રવિબિમ્બ પ્રકાશે છે તેમ
શોભી રહ્યું—તે માહાત્મા પુરુષને, તેના અતિ પ્રૌઢ, ઉજ્જવળ, યશસ્વી
અને સર્વ પ્રકારના સુખદ સામ્રાજ્ય માટે આ અંથ અર્પણ કીધો છે. જે
પુરુષની રાજકાર્તિ ચીરંજીવ છે તે પુરુષના પ્રતાપવડે આ અંથ પણ ઉપયુક્ત
પામશે. એ કાર્તિવંત પુરુષે દેશપર કેટલા કેટલા ઉપકાર કીધા છે તેનું
પુનરાવર્તન કરી પુનરૂક્તિ દોષ હોરી લેવો એ ઘટિત નથી.

આ અંથમાં જે મત પ્રદર્શીત કીધું છે તેથી વિરૂદ્ધ કે ભીન્ન મત ધરાવનારા
નથી એમ કહીશું નહીં. એમાંનું થોડું પણ દેશી ને પરદેશી બંનેને મનન
કરવા યોગ્ય હશે તો અમે અમારો શ્રમ સાર્થક થયો ધારીશું. અનેક અંથાધારે
આ રચના કરેલી છે, પણ ખાસ કરીને “માઉન્ટ ટૉપ” એ અંગ્રેજી વિષયના
લાખનારનો ઉપકાર માતું છું—એ અપૂર્ણ વિષય મને ઘણો સહાયકારક થઇ
પડ્યો છે—એમ કહો કે તે એક આધારરૂપ પણ હતો. મારા મિત્ર સચિતાનારાયણ
ગણપતીનારાયણ અને રતિરામ દુર્ગારામ દવેનો પણ કેટલીક સહાયતા માટે
ઉપકૃત છું.

છેલ્લે જનસ્થિતિનાં તેમજ રાજ્યકાર્તિનાં રૂપાંતરના નિપુણ
કાળિદાસે જે ઉમદા શબ્દોમાં વર્ણન કર્યું છે તેમાંજ આ
કરવી ઘટિત વિચાર છું:—

* વાલ્મેકતોડસ્તશિખરંપતિર્

માવિષ્કતારુણપુર:સઃ

તેજોદ્વયરયયુગપત્વ્યસનોદયામ્બાં
લોકોનિયમ્યતદ્વાત્મદશાંતરેષુ ॥

મુંબઈ, તા. ૧ લી }
મે ૧૮૮૫. }

ઠંઠિધારામ સૂર્યરામ દેસાઈ.

* આ ચન્દ્ર અસ્ત શિખરે ઉતરેછ આમે
ખીલ દિશા તરફ સૂર્ય પ્રકાશ પામે ; ।
પૂર્વે કરે અણુને રથ અથભાગે
એના થયે પ્રગટ લોક તમામ બનગે ॥
બન્ને પદાર્થ અતિ તૈજસ એક કાલે
અસ્તોદયે જઈ ખરે ઉપદેશ આગે ; ।
જેવી દશા અમતણી સુખ દુઃખકેરી
દેખોછ તેમ ગણુજે જન રે તમારી ॥

શાકુન્તલા-રા. ઝવેરીલાલ કૃત.

હિન્દ અને ખ્રિસ્તિયા.

નર્મદા નદીની ઉગમણ આબુએ દૂર ઊંડાણમાં વિધ્યાચળની પેલી-કારે દષ્ટિમર્યાદામાં પ્રકાશ અને અંધકારને ખૂબ જોસથી ચૂક આપેછે. વિધ્યાચળનાં શિખરપર પ્રભાત થયો. આસપાસનાં ગામડામાં પ્રભાત થયો; અને પર્વતની ટોચથી તે સપાટ જમીન સુધી સર્વ સ્થળે પ્રભાત થયો. પ્રભાત, ઝાડ, જંગલ અને ઘેરેઘરના ખુણામાં પોતાના પૂર દમા-મમાં પ્રકાશ્યો. આકાશમાંથી ઘેરાયતાં વાદળાંઓ વિખરાઈ ગયાં. અંધ-કારના શત્રુ અને પ્રકાશના દેવતાના દર્શનથી હીમ ઓઠું થયું અને અરફ પિંગળવા લાગ્યું. સ્વચ્છ અને રળિઆમણું આકાશની ખૂબી નીરખી પ્ર-ભુલીલા કૃતિ સંબંધી આપણું મન અત્યાનંદ પામેછે. કુદરતનાં પુત્રો અંધારાના કટ્ટા દુસ્મનના પધારવાથી પોતપોતાને ઉદયે વળગેછે. આકા-શના સ્વચ્છ તેજસ્વી પ્રાણીઓ-પોતાની અવધી આવી તેથી અથવા પો-તાથી મોટા મહાત્માના તેજમાં અંગ્રાજ જવાથી, જેમ ગંગા પાર્વતિ દે-વીની બિલ્લિકે શિવજીની જટામાં અદર્શ રહે છે તેમ અદર્શ થાયછે. જલ જંપું હતું તેને અદલે સૃષ્ટિના પુત્રો પોતાની હીલચાલ કરતાં માલમ પડે છે. એ સમયે, પહાડની ખીણમાંથી આવતો પક્ષીઓનો ગેખી નાદ અને કુંજની લતામાંથી આવતો ગણગણાટ કરતો સારંગીસૂર, અનહદનાદ ક-રતાં ઈંદ્રિઓને વધારે રસમય કરેછે.

મદમદ પવનની લહર શરીરને સુખદાયી હતી. રમણીય ભૂમિપર સફેદ ને લીલો ચિત્ર વિચિત્ર ગાલિઓ બહાર આપતો હતો. ઉગમણના શાહનશાહે પોતાની સ્વારી આગળ ચલાવી. ભયંકર લાલ દીવો નદીની ટોચપર ટકી શક્યો નહિ. શાહનશાહની તરવારથી તે આપોઆપ નાસી ગયા.

સૂર્યની સામી આબુએ ઉંડા અખાતને મળ્યું વહેછે. નદીની વચે બતકો માછલાં પકડતાં એમ સૂચવેછે કે “હું એક તલપે મા”

તમારો કરશે માટે સાવધતા પકડો. ” સૂર્યની જમણી આજુએથી મંદમંદ આવતો પવન આર્યસ્થાનની સ્વતંત્રતા સૂચવેછે અને વિક્રમ અને ભોજ-રાજના શરણાગત શેહેરમાટે સૂચના કરેછે, અને કહે છે કે જેનેમાટે સ્વપ્ન પણ નહીં, એવા એકવાર કહેવાતા જંગલી લોકના દાસ અમે થયા છિયે: વખત આવે પાછા મુક્ત પણ થઈશું અને ન ધારેલાના હાથમાં સપડાઈશું. આતું નામ તે કાળની બલિહારી ! કુદરતની દેવીની રેહેટમાળના ચક્કરમાં સર્વ કોઇ આવેછે અને મૂર્ખ શિવાય કોઈ પોતાને ચિરકાળ અમર કહેવડાવવા શક્તિમંત નથી. સૌનો નાશ છે.

દક્ષણતું વેરાન બિયાપ્પાન જંગલ જુદાજ આકારમાં દેખાય છે. શૃંગિવપરની રંગબેરંગી છાંટ રામ અને કરસરામની અલૌકિક લીલા દાખવેછે. જે ભૂમિપર રાજરાણા આરામ કરતા તે ભૂમિ પણ એજ; અને નિસ્તેજ, સત્વરહિત કંગાલ તે પણ એજ. જમાનો પોતાતું કામ કયો નયછે. જે ચઢેછે તે પડેછે ને પડેછે તે ચઢેછે. જેની ચડતી પડતી નથી તેને સારા નરસાનો અનુભવ થતો નથી. સૃષ્ટિનો પુનરો અથવા સૃષ્ટિને નિરખનારો પ્રાણી કુદરતની આવી અલૌકિક લીલા નિહાળી જે આનંદ ભોગવે છે તે તેજ નાણેછે. ઇંદ્રની રંભા અને મહા-સાગરનો અઘાત ખળનો તેના મનથી તુચ્છ છે.

આકાશપર ઘડિઘડિમાં વાદળાં ઘેરાઇ આવતાં ને ઘડિઘડિમાં વિખરાઇ જતાં હતાં. થોડીવારમાં આકાશ નિર્મળ થયું. એવામાં પર્વતના મધ્ય ભાગ તરફ એકાએક એક આકૃતિ જણાઈ.

તે દેવતાઇ દેખાવતો પડછંગ, સિંહનાં ભવાંવાળો એક પુરૂષ હતો. ગરડના જેવું અણીયાળું નાક રૂડું તેજસ્વી હતું. આજનુઆહુ હતો; તેનાં ખભા ઉપસેલા હતા પણ દુઃખની દિલગિરીના ભારે વાંકા ટેકા નમેલા જેવા દેખાતા હતા. આંખ વિજળીના જેવી તેજસ્વી હતી. તેમાંથી પાણી ગળ્યાં કરતું હતું તે છતાં તે નરમાસથી તથા વિનયથી ભરેલી હતી; 'ત' કુલેલા પણ લગાર છુંદા છુંદાવાળા હતા; મોં મલકાતું પણ ઉદાર રેલું હતું; મુઠા વાંકી ને ભરાઉ મરોડદાર હતી. મુખાર્પિંદ ઉપર ખંભીરતા નજરે પડતી હતી.

વીરપુરૂષને યોગ્ય હતો. માથે વીરપુરૂષના જેવો ભોગપ હતો ને તેનાપર મોરના પીછાની કલગી-ગથી નિકળી ગયાં છે ને કેટલાંક પિછાં પકર ઉડતી હતી. ટોપની આસપાસ-

ની કાળી પાટીએ ગાલ ને હડપચીને ઘેરી લીધાં હતાં; અને ટોપ કપાળ-પર નીચો આવેલો હતો તેથી તે દેખાતું નોતું, પણ તે વિશાળ હતું. ઘૂંટણ લગીનો લેંધાઈ પી પાટલૂન પહેરેલો હતો. પાટલૂનની ઉભી ચીપ સોનેરી હતી ને નિચેના પાયચા કસબથી ભરેલા હતા, જે વરસાદના ખાણીમાં ખરડાઈ જાંખ મારતા હતા. તેની નીચે સફેદ મેલાં મોજાં ઉંચા પ્રકારના ચઢાવેલાં હતાં ને મોજાંખંધમાં હિંદુસ્તાનની કારીગરીનો અજાયબ નમુનો હતો. કસબથી ભરેલા મોતીવાળાં ખુટ પહેરેલાં હતાં જે કાદવથી ખરડાયેલાં હતાં; અને જમણા પગનું ખુટ તદ્દન રાંદું હતું. પણ કળાથી પગ મુકે તો ઢાઢ પારખી શકતું નહિં. પાટલૂનનો કમરખંધ હીરાજડિત હતો, પણ તે સાફ ઢાઈ દિવસે ચયલોજ નોતો. કમરખંધની જમણી બાજુએ હીરાજડિત અર્ધો તુટેલો જમૈયો ખોસેલો હતો, જે જાણે ઉછળી ઉછળી એમ કહેતો હોય કે “મારા ઉપયોગનો સમય ક્યારે આવશે” તેવો દેખાતો હતો.

જાંચી કાળી સાડીનનો ઘૂંટણ લગીનો ડગલો શરીરને ઢાંકવાને બસ જણાતો હતો. કસબી કામથી તેને શણગારવામાં આવ્યો હતો. ટુંકા ડગલા પર બીજો રોય કાશમીરી બનાતનો પેહેરેલો હતો, જે પગની પાની પણ દેખા વધાદેતો નોતો. તેની બાંધ, ખભાં, પીઠ ને આસપાસ જૂનું પુરાણું જરી કામ ભરેલું હતું. એથી આ પુરૂષ વધારે દિવ્ય અલૌકિક દેખાતો હતો.

સૂર્યના વધારે પ્રકાશવાથી, સકુમાર અને કોમળતાને લીધે,—પ્રસંગોપાત પહોંડને પણ ડગમગાવવા સામર્થ્યવાનના મૂખપર પ્રસ્વેદનાં ખુંદ બંધાયા. બીસામાંના સફેદ રૂમાલે ટોપને જાંચો ચઢાવી મોં છુછયું. પોતાની પાસેની લાંબી ડાંગના ટેકાથી નિશ્વાસની હાય મારી તે ઉભો થયો. દુઃખની ગમીથી એક પણ ડગલું ભરવાને તે સમર્થ નહોતો; પણ દૂરની એક ટેકરીપર જવામાટે ધીમે ધીમે પોતાનું પગલું ઉપાડયું.

ત્રણ ચાર ટેકરી તે ઓલંગી ગયો ને પોતાની ધારેલી ટેકરી—જેના માથાપર પથ્થરની શિલા અધર ઝડૂમી રહી હતી—જે નીચે એસનારનું તાપ કે આગ સાદથી રક્ષણ કરતી હતી, તે નીચે ઉત્તરભણી મુખ રાખી આ આગ

“અરે! દેશમાં સ્વદેશાભિમાન ક્યાં છે?” આ વીર-
ગંભીર અવાજે બોલી ઉઠ્યો:—“દેશદાઝ ને દેશભક્તિ-
અહો! આયો તમારી શી દશા હતી, શી થઈ છે.”
સ્વદેશાભિમાન વિના સ્વતંત્રતા નથી ને
નામના નથી. કોઈને જ્યારે સ્વદેશાભિ-
માન-

કરે? ખુશામતિયા ને આપસ્વાર્થીઓને? પોતાના દેશનું હિત જુવે નહિ તેવાઓને? નામનાં મોટાં મોટાં કાર્યમાં નાંણાં ભરે, પણ દેશકાજ કશું કરે નહિં તેવાઓને? અરે ના, એવાઓને હું અમર કરી શકતો નથી. મારા બંધુજનો તમે વિચારો! તમારી કેળવણીને એમ લગાડો નહિ! જેવવાળી કરો. પણ હાય! ગંદુર-બિનજોસ્સાવાળી કેળવણીનાં આ પરિણામ છે. ભણીગણીને મારા બાંધવો આ દુર્દેશાએ પહોંચે એ મારા હૃદયને કેટલું ભેદી નાંખે છે? રાત્રદુવારી સત્તા કેવી ચપલ ને ચંચળ છે અને સ્વદેશના લાભનું કોને ભાન છે? પણ કોનામાં સ્વદેશ-હિતનો અંકુર છે? સ્વદેશકલ્યાણની વાત કરનારને કંગાલ ને દુર્બળ નિરખેછે; તેને તુછકારે છે. તુછકારનાર સ્વાર્થી ને એકલપેટાઓ છે. અને આવા એકલપેટા-જુજ એકલપેટાઓથીજ દેશનું અનહિત થાય છે. હિન્મતરહિત બાયલાઓ સત્યાસ્ત્રે યુદ્ધ કરતાં ડરે છે? ભાતેમાટે ડરવું? સ્વદેશનું કલ્યાણ કેમ ન કરવું? નિડર સત્યસાહસ કેમ ન હોરવું? વાજળી દાદ કેમ ન મેળવવી? પણ જ્યાં હિન્મતના સાંસાં, જ્યાં સ્વાર્થી કંમો, ત્યાં દેશોન્નતિયાયજ કેમ? ત્યાં દેશની સ્વતંત્રતા સચવાયજ કેમ? છૂટાપણના લાભ મજેજ ક્યાંથી? રે, મારા બંધુજનો, ઓ મારા જી-ગરના સ્નેહીઓ, તમે સ્વતંત્ર સુખ નહિજ નિરખવાના? તમારે માટે મારો અંતરાત્મા કલ્પાંત કરે છે? તમે વિચારો, તમે સમજો. અરે! આર્ય ભારતજનની તું ક્યાં છે? 'મારું' મન તો બેબાકળું થયું છે માટે મને શાંતિ થાય તેમ કર, અને મારા બંધુને કંઈ બોધ દે."

ભરતખંડના ઇષ્ટદેવે વિનતિ લક્ષમાં લીધી. પર્વતમાં એક મોટા કડાકા સાથે વિજળીનો પ્રકાશ ને મેઘગર્જના થયાં. શેષનાગે પોતાનું શિર ડોલાવ્યું. નર્મદા નદિના પાણીનો પ્રવાહ અતિશય જોશથી ઉછળ્યો; અને પાણીપર શીણના ગોટા ફરી વળ્યા. પર્વત મધ્યમાંથી ફાટ્યો. ઝળહળતા તેજના પ્રકાશ સાથે મહા જોરાવર પશુપતિ વાઘ બહાર નિકળ્યો. તેના પર ૨૫ સૌંદર્યયુક્ત, દિવ્યકાંતિમાન, અદ્ભૂત શક્તિની એક દેવી બિરાજેલી 'વે બાહાર આવતા સાથે એક મોટી ગર્જના કીધી, જેના પ્રસાદા-ન ગાછ રહ્યું.

દિવ્યકાંતિમાન અને યુદ્ધિમાન જણાતી હતી. તે મજબૂત બાંધાની હતી. તેણીએ શાંતિકાળમાં

ગમ બોગવેલા તેમ યુદ્ધકાળે રણસંગ્રામ

માં વહેવાથી ઉત્પન્ન થયેલી નબળાઈ

તેના મૂખાર્વિદ્યપર છાછ રહી હતી. એહેરે આછો પીળાસ પડતો હતો; ને તેમાં ક્રોમગતા, નમ્રતા ને પ્રકાશમય ખૂબસુરતી બહાર પડતી હતી. નિરાશા અને ક્રોધ, સંશય અને દિલ્લશોચ, ધર્મા અને શત્રૂમૈત્રી, એ વિગરે બિજા સાધારણ વિકારો સાધારણ પ્રાણી કરતાં ધણાજ શુદ્ધ હતા. તે વિકારો નરમ, માયાળુ, માનમરતબાવાળા અને જુદિને પ્રકાશદાયક હતા, ધર્માભિમાન તેની રંગેરંગમાં પસરેલું હતું. મુખમુદ્રા ભવિષ્યને • માટે ધણી ચિન્તાતુર હતી, જેથી તે બેબાકળા જેવી લાગતી હતી. તેની ચોગરદમ ફરતી કાળી મોટી આંખ; વંચોનાંવંચો થયાં જે ફેરફાર પોતાના મોં આગળ થયા છે તેની યાદદાસ્તને તાજ કરનારી ને ભવિષ્યમાં હવે શું શું બનનાર છે તેને માટે ધણી સંકોચ ને આરક્ત, પણ તે સાથે આશા વગરની દરિયાદ હ્રાવતી પ્રકાશ ભારતી હતી. આંખમાંનું દિવ્ય તેજ એટલું ગરમ હતું કે તે જાણે હમણા પોતાના મનુષ્ય શત્રૂને બાળી ભસ્મ કરી દેશે. તેના શિરના લાંબા સ્થામ વળદાર ગુચ્છા છેક પગની પાછાની સુધી પહોંચેલા હતા; તે જમીનને અડકી તેને સાફ કરતા, જથરપથર આસપાસ વિખરાઈ પડેલા અને વેરજવાળા ને દુઃખ દર્શાવનારા વહેતા બાષ્પબિંદુથી તથા કીર્તિના રણમાં ખમેલા ધામાંથી વહેલા લોહીથી તરબોળ થયેલા હતા. સોનું, હીરા, ખાણેક, મોતીના સંખ્યાબંધ અલંકારો અંગના દરેક ભાગપર ધારણ કરેલા હતા. આમાંના કેટલાક અલંકારના પાનાઓમાંથી ક્રોધ તેના જાણીતા શત્રુએ તુરતજ બળાત્કારથી ઝવાહીર ખેંચી લીધેલાં તેથી તે ભાગો ધણા એળિયસ દેખાતાં હતાં. તેનો ઝવાહીરવાળો કાચ્છી ઝબ્બો-અખતર-જેની દાર ચીનતા દરિયામાં તથા મનારના અખાતમાં પાકેલા મોતીથી ભરેલી હતી-ને, કાદવથી ને લોહીથી ખરડાયેલો ને ભીંજાયેલો હતો. ઝબ્બામાં કેટલેક ઠેકાણે નાનાં મોટાં ગાંધણ પડેલાં હતાં. આ ગાંધણોમાંથી તેના શરીરના કેટલાક ભાગો-જે સ્થોરાયલા ને ધવાયલા હતા ને જેમાંથી લોહી સદાકાળ ઝરપતું ને વખતે વખતે ટપકતું હતું-તે દેખાતા હતા. તેના ગળાના અંગ્ર મોતનહારની શેરો તૂટેલી લટકતી હતી. આંખી જોનાર તુરત શકતો હતો કે તેપર દુસ્મનનો હાથ તાજેતર પડેલો છે. તે થમાં સુન્ને રસેલું અડ્ડા પકડેલું હતું. ડાબા ખભા તીરકામઠાં હતાં. તોપના ગોળાથી તુટેલી કાયબા ગરા તદ્દન હીલાદળ થઈ ગયા હતા તે ને એ લટકતી હતી. મસ્તકપર મોગરા-

વસ્થિત હાલતમાં પહેરેલો હતો, જે જાણે મશ્કરીમાં પહેરેલો હોય તેવો દેખાતો હતો.

તેનો પશ્ચાત્થી જંગલી હતો, તોપણ તેની આકૃતિ અંગાળી દૃષ્ટાવાળા વાધના જેવી હતી. તે પોતાની શેઠાણીની માફક લગાઇમાં ધવાયેલો હતો, તેથી સહજ નબળો હતો. તેણે ખમેલા ધા-જેમાંના કેટલાક ધા, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને હપાળનો ગોળીનો ધા હજી પણ રૂઝાયા વગર સખડયાં કરતો હતો.

આ સ્થિતિ ને પોપાકમાં ભરતખંડની મહારાણી, જેતું નામ હિન્દ હતું તે પોતાના પુત્ર પાસે આવી. સામી આકૃતિ, જેતું નામ દેશહિત છે તેણે દેવીને નિરખી શિર નીચું નમાવી પ્રણામ કીધા.

“વિના અપરાધની શાપિત દેવી મા, તારી આ શી અવસ્થા છે!” દેશહિતે કહ્યું:—“દાશરથી રામ, પરશુરામ ને બળરામ; વ્યાસ, વાલ્મિકિ ને ગૌતમ; કૃષ્ણ, અર્જુન ને બીજા પૂજ્ય પ્રમાણેલી દેવી, તારી આ સ્થિતિ કેવી સંતાપજનક છે? જે ભૂમિના અમરદુગ્ધપર જ્યેષ્ઠજ દુહાક પવનમાં ઉડતા; જે ભૂમિનાં દર્શન માટે દેવદત્તજ વારંવાર આવતા હતા; જે ભૂમિ ઉપર ભરત, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ ને શાલિવાહન એક ચક્રે રાજ કરેલાં, જે ભૂમિપર સદાકાળ વિજય વિજયનો હર્ષનાદ થતો અને જે ભૂમિની દેવી બીજા સર્વ દેશની મહારાણી તરીકે બિરાજતી એવી એ મહાદેવી! તું આજ વહેતાં લોહીએ, નિસ્તેજ વદને આમ રખડે એ થોડું દયામણું છે? તે પૂર્વના રંગ ક્યાં ગયા? ક્યાં ગઈ તે પૂર્વની રિદ્ધિ, સિદ્ધિ સમૃદ્ધિ? ક્યાં ગયું તે પ્રેમ શૌર્ય? તે યુદ્ધરંગ ક્યાં છે? તે આનંદકાળ ક્યાં છે? તે વેપારની તેજી ક્યાં છે? તે સચ્ચિદાનંદમાં મક્ક મસ્ત મહાઈપિંચા, ને યુદ્ધ મસ્ત ક્ષત્રી વીરો; રાજ્યના રંગરાગ ક્યાં છે? અરે તે સ્વતંત્રતા ક્યાં ગઈ? સ્વતંત્રતા, સમાનતા ને મિત્રતાના નિયમો ક્યાં ગયા? સૂર્ય ને ચંદ્ર તો તેજ પ્રકાશે છે, વાયુ પણ તેજ વાય છે ને રત્નાગરની લહરીઓ પણ તેવીજ આવે છે?”

“તે સર્વ ખ્રિસ્તિયા પાસે છે?” મહારાણી હિન્દ બોલ્યાં: “મારા ‘વ. મારા બાંધવ, તે સઘળું ખ્રિસ્તિયાએ લઈ લીધું છે? તેણે મને આશામંગ કીધા છે. એટલું છતાં તે શુભાન ધરાવે છે કે આભારી કીધા છે! આભારી કીધા છે! કેવા પ્રકારે કેળવાવી દીધા? સદા સંતોષમાં મહાલવાની શિક્ષા રીશું માટે અસ્ત્ર શસ્ત્રનીશી જરૂર છે એમ આર્થસ્થાનીઓ તો જાણે લાયકજ

નથી એમ ધારી તેને લાયક ગણતીજ નથી. વોલનટિયર કાર, કે જે સર્વને માટે ખુલ્લું હોવું જોઈએ તેમાં દાખલ કરવા નિયમનો આધ અતાવ્યો; દેશી રાજ રાખ્યાં, પણ તે નહિં જેવાં કરી દીધાં; વિલાતથી અગ્ન્યાસ્ત્ર મંગાવવા દીધાં, પણ તે આવ્યા પછી, તમારે તેનો શો ઉપયોગ કરવોછે, અમે તમારા રક્ષણ કરતા કેવા સામર્થ્યવાન છિયે એમ સમજાવી છિનવી લીધાં—પાછા આપ્યા નહિ ને યિજ્ઞાં શસ્ત્ર ઓછાં કરાવ્યાં. સત્ય ને યશસ્વી કોલથી અંધાયા, પણ તેપર પાણી ફેરવવાની રચી કરી પાણી ફેરવ્યું. દેશી રાજના સૈન્યનો નાશ કરવાની છુપી ઇચ્છા દર્શાવી. પોતાના પૂત્રનું રક્ત ઇચ્છ્યું. સિવિલ સરવિસના હક સાચવવા તારા ખાંધવો પૂરેપૂરા લાયક છે તે છતાં તેમાં ન દાખલ કરવાને આડકતરા ઉલટા માર્ગો લીધા, જેથી માત્ર મારા પુત્રોને તે હક મળતા નથી, ને માત્ર ખિરાનિયાના પુત્રોજ તેના ભોક્તા ગણાય છે. મારા પુત્રોને મનુષ્ય પ્રાણી-માંથી રદ કીધા; કેમકે સ્વતંત્ર હક વિના સ્વદેશાભિમાન નહિ ને સ્વદેશાભિમાન વિના મનુષ્યજ નહિ; એવા હક આપવામાટે યોગ્યતા ને મોકળા રસ્તા અતાવી દિધા કે તે ભોગવવા તમે નાલાયક છો. પેટભરાં માન્વેસ્ટર માટે કાપડ-રૂપર એની કડવી લોભી નિધા ગઈ ને જ્યારે આ દેશ પાયમાલ, ત્યારે વધારે પાયમાલ કરવા માન્વેસ્ટરને અયાત જગતની છૂટ આપી વેપારની છૂટના ખાં ચઈ પડ્યા. પ્રિય દેશહિત! તું રડ ના, જોકે તેણે તો તારા તમામ હકપર તરાપ મારી છે. દેશી છાપો જે સ્વતંત્રતાથી સત્ય ક્રિયાદ ઉઠાવતો તેને, એક બે નાદા નોની હુલ્લડાઇ માટે જડમૂળથી મારી નાખ્યો. વેપારને આપાદને બહાને બરખાદ કીધો. દેશી હુન્નર ને દેશી ઉદ્યમને રડતા કકળતા કરી દીધા. તું કહેછે કે તારા અંધુઓમાં સ્વદેશાભિમાન નથી ને તેઓ માત્ર નામના કથાકર્મપર મોહી જાયછે તે સત્ય છે; પણ તેમનો ઈલાજ નથી. અધે સ્વાર્થ છે, પરમાર્થ કોણ સમજે છે? પણ શું ખિરાનિયાના વિજયી યોદ્ધાઓ એવુંજ ગુમાન ધરાવે છે કે અમારો પરાજય નથી? જો તેઓના મનમાં એમ હોય તો તેવી નાદાની ભરેલી વાત તે કેમ સાંખે છે? કેમ બોધ દેતી નથી?”

દેશહિતે કહ્યું: “પણ મારા અંધુઓ કેવા ને કેટલાં કેમ શિખામણ આપતી નથી? હું અંધું સમજું છું.”
પોતાની શક્તિ ઘણી વધારી દીધી છે, પણ તારા’
કેની? ખિરાનિયાનો પ્રથમનો બોધ ને તેન’

તારા પુત્રો કેમ બોલતા નથી ? “ તમારો દેશ દીનહીન અવસ્થામાં છે તેમાંથી અમે તારીશું; સત્ય ન્યાય ને અદલ ઇનસાફ કરીશું; વાઘ બકરી એક એવારે પાણી પીશે; દેશસમૃદ્ધિ ને વેપાર કળા ધણી વધશે; શત્રુથી રક્ષણ કરીશું; ઝાઝો જીલમ પડશે નહિ; જે કરોનાભોગ હમણા થઈ પડેલા છે તેમાંથી ઉગારીશું.” ઇત્યાદિ તેનું બોલ્યું અબોલ્યું થયું તો પણ તારા પુત્રો કેમ સમજતા નથી ? એક નવા કામમાં પોતાની નામરજી હોય તો તેના પોકાર-સખતમાં સખત પોકાર ઉઠાવે તો તે કેમ ન અટકે ? ખ્રિસ્તિયાને જાતે જાત કેમ વિનંતિ કરતા નથી ? પણ તેઓ તો પોતાનું જાન ભૂલી ગયા છે. તેઓ નવું તો હમણા શીખનાર નથી તો ખેર, પણ માન્ચેસ્ટરનો જ દાખલો “ચંચા ચલાવવી ને લાભ સાચવવો” તે કેમ ભૂલી જાય છે ? છતી અક્કલે કેમ મૂર્ખ બને છે ? તેઓ ઉંચત્કમ અને ઉંચ પાણીના છે, અને દેશના કલ્યાણમાંજ સ્વકલ્યાણ છે એમ સમજે છે તે છતાં દેશ-કલ્યાણકારણે કેમ કાળજી રાખતા નથી ? માનુશી તેમને જણાવ કે યુરોપીયનો ઉંચા સૂખના ભોક્તા થયા છે તે કાંઈ તેઓની વજ્જની અક્કલ નથી.”

મહાદેવીએ ગંભીરપણે પ્રતિકૃત્તર આપ્યો: “પુત્ર, તારા બાંધવોનો દોષ ન બોલ, ન બોલ ! તેઓ સઘળું ધણી સારી રીતે સમજે છે. તેઓ બુદ્ધિહીન નથી. તેઓ જાણે છે કે યુરોપિયનોનાં માથાં વજ્રનાં નથી. “ એકજ પ્રભુએ આપણને ને તેમને સરજીવેલા છે. ” પણ તેઓ તો વસૂ વિનાના પશુ છે. સાધન વગર બલહીન છે. સાધન વિનાનો શૂરો શું કરે ? સાધન વિનાનો અર્જુન શું કરે ? ને સાધન વિનાનો વેતિંગદત્તને રડાવનાર ને યુરોપને ધ્રુજવનાર નિડર સાહસિક ને પોલિયન પણ શું કરે ? પણ આપણે કંઈ હાલ તેનું કામ નથી. નેપોલિયન-અર્જુન-કૃષ્ણ તેના કાળમાં પરમયશસ્વત્ક ક્રમો કરી ગયા છે; તેવા પરાક્રમ કરવાનો આ સમય નથી. તેવા કરવાનો સમય ઘણો દૂર છે. તેવો વખત આવશે-જે વખતના પંજાની ખરીતજે આર્યસ્થાનનું નસીબ દબાયું છે તે ખરી-વખત ને દરશેજ, ત્યારે મારા પુત્રો કેવા પરાક્રમ કરી વિજય વિજયના જયશ્રી ને તે હું ને તું તો નિરખીશુંજ, પણ સ્વતંત્ર હકરહિત ને તેમને ચોગ્ય હક આપવામાં આવે તો કેવું સાફ ? ત્યારે જ એવાં નથી. જ્યારે બીજી પ્રજાઓ, રાજા મારી જય દર્શાવે ત્યારે મારા પુત્રો એક રાસે પાત્રની પહે લાકડીના સપાટા ખાય ? હાય ! તેના ઉભરા લેવાય છે ! એટલામાટે

કે કોઈવાર તે માથું ઊંચકવા સામર્થ્યવાન થાયજ નહિં. કેવું નિંદિત કર્મ ! કદાચિત્ મારા પુત્રો રાજકાજમાં આગળ પડતા થાય તો અિટાનિયાને ઘેરો પહોંચે એવું તે સમજે છે? જો તે એમ સમજતી હોય તો તેની કવી નાદાની? એથી શું મારા પુત્રો વધારે નિમકહલાલ રહેશે? ના, તેતો ઉલટા વૈરમય દૃષ્ટીએ જોશે! પણ આંગઝભોમવાસી યોગ્ય આર્યને હકદાન કરવાથી પોતાની વંશપરંપરાની અખંડ કીર્તિને ઝાંખ લગાડશે નહીં. સ્વતંત્રતા ન આપી ગાયલા યનાવવામાં અિટાનિયા શું જવામદારી સમજે છે? એથી તો તેની અક્ષત્ર ને શક્તિ માટે હલકો વિચાર આવે છે. સ્વતંત્રતા આપી ને પછી સર્વોપરીસત્તા રાખવી, તેજ સર્વોપરી સત્તા ને તેજ મદદ ને તેજ વિજય! રાજકાજમાં પ્રવિણ થયા માટે સ્વતંત્રતાના સર્વે હકો આપવા જોઈએ. નીતિનો એવો એકપણ નિયમ નથી કે જેથી સરખી પ્રજાને પોતાના જેવા હક ન આપી શકાય.”

આ બોલવાને અંતે સૃષ્ટિનો રંગ બદલાઈ ગયો. આકાશપર વાદ-ળાંઓ એક પછી એક ચઢી આવ્યાં. સૂર્ય દેખાતો બંધ થયો. એમેર અંધકાર બાપી રહ્યો. પર્વતને થોડે દૂરથી જાણે શીરસ્તો વાંસળી વળ-ડતો હોય તેવો મધુર સાદ કાનને અહગવવા લાગ્યો. આવો સાદ સાં કોઈ કાને સંભળાયો નોતો. પવનનો સુસવાટ આવવા માંડ્યો ને મેઘરાગની સ્વારીનાં ચિન્હ માલમ પડ્યાં; પણ એક બુદ્ધ પડ્યું નહિ. હિંદ ને સ્વ-દેશહિત ટગર ટગર આસપાસ જેવાં લાગ્યાં. તેમણે નિર્ભયપણે શસ્ત્ર સજ્યાં. એવામાં નદીના મધ્ય ભાગમાંથી એક વિક્રાળ સિંહ ગર્જના કરતો નીકળતો માલમ પડ્યો. તે પોતાપર સ્વારી કરેલી દેવી-શાહનશાહજાદીને લઇને બહાર મેદાનમાં આવ્યો; અને દૂર પોતાના જેવું અદ્ભૂત પ્રાણીને જોઈ પોતાની શક્તિ બતાવવા એક પછી બીજી મેઘગર્જના કરી. વાદળોં પાછા વિખરાઈ ગયાં ને સૂર્ય પૂર દમામમાં પ્રકાશવા માંડ્યો.

આ નવી આકૃતિ હિંદના જેવી હતી તે સ્ત્રીનું રૂપ-કદમાં ઊંચું ને પુરુષાતનવાળું હતું. તેના ખૂંચસુરત રતાસ પડતા વાળ-તામ્રરંગી મોં ડાની ખિલતી બાજુએ ઢંકાયલા હતા; અને મુખાવિંદની જે બાજુ માળાથી ખુદલી હતી તેનો રંગ ઘટના લુકાની રતાસ કરતાં એહેરો ખૂંચસુરત-દિવ્ય અને મરદાનગીવાળો-આંખો ને ઊંડી નિઘા પહોંચાડે તેવી-મ્હોડું ખૂણામાંથી ફરવે તો જાણે હસમુખ હોય તેવું જણાતું ને પશ્ચાતાપવાળી હતી. આટલું છતાં

આખા મ્હોડાંપર છવાઇ હતી અને સુદૃઢ નજરથી જોતાં આવી આકૃતિમ આવાં ચિન્હ સંભવિત છે એવું આંખને પ્રત્યક્ષ માલમ પડતું ને અંતરમ અસર કરતું હતું. તેનું મ્હોડું ગડબડતું ને હાથમાં ચળવળાટ ઘણો જણાતો તો; અને રીઝવું ને ખીજવું એ ચિન્હ સાધારણ કપાળ ને મોંપર પ્રકાશિત હતાં.

આ સ્વરૂપ સ્પૃદ્યમાન આકૃતિનો પોશાક તેના દેખાવના જેવો અન્યથા હતો ! મસ્તકે ગ્રિસિયન ટોપ ધારણ કરેલો હતો, પણ તે તેના મસ્તકને કેટલીક રીતે લાયક નોતો. શરીરપર લોહી જેવો રાતો ઝબ્બો પહેરેલો હતો, ને તેને છપેલા અક્ષરના ચામડાના પટાથી આંધેલો હતો. તેની કમ્મરમાં નાની હાથમાં રાખવાની રાદણલ કેનન ખોસેલી હતી; જેથી તેને ઉઠતાં બેસતાં ટેકાવ મળતો હતો; તેની એક આજૂએ, હાથે ઉપાડી શકાય એવું “સ્ક્રીમ એન્જન” તથા ધર્મ પુસ્તક (બાઈબલ) “યમપાશ”-દોરડાથી ટાંગેલા હતા, તે દોરડું જાણે કોઈ ફાંસી દેનાર માણસનું હોય એવો વસવસો મનમાં ઉત્પન્ન કરતું હતું. દાળા હાથના ખભા અંદર પાંચ પચીસ પાકી રૂની ગાંસડીઓ તથા તેટલાજ ભરતર ખીરના કકડા બાંધેલા હતા; અને તેજ હાથમાં દૃષ્ટિને એભકાવી નાંખે એવી કદાવર ગોળ દાઢ-જેપર સફેદ બરફ જેવા રંગ સાથે ભુર અને લાલ ફૂસ તેચિ તરેલું હતું-તે બહાદૂરીથી પકડેલી હતી. તેના મુખમાંનો શ્વાસ “લીક” જતના છોડવાનો આહાર કરવાથી ઘણી દુર્ગંધ મારતો હતો; અને મોંના ખૂણામાં યુવેરીયાના કાંટાની એક ડાલી લટકાવેલી હતી. તેના જમણા હાથમાં એક ત્રિશૂળ હતું જેની અણીપર વાયુમાં હળમળી રહેલી દોરીએ બેશીકરાઈથી એક મુઠા આન્દોલન કરતો હતો. તેનું વાહન એક વિચિત્ર પ્રકારનું પ્રાણી-જેની ખરી આશિયતનો નિર્ણય ભાગ્યેજ થઇ શકે-કેમકે હતું શરીર ચિત્તા વાધના જેવું, તેનું મસ્તક નેપાળી કુતરા જેવું અને જેની ગરદનની આસપાસ સિંહની યાળ વિટલાઇ હતી, તે યાળ તાલ મસ્તકને ઢાંકવા માટે જાણે કૂદરતીજ હોય તેવી બેસાડેલી દિસતી પ્રાણી હાલતા ચાલતા કુદતું-વચે વચે અટકી જતું ને પછી પાછા ફરતું-વળી, જેમ બિલાડી ઊંદર જોડે રમવાને જમીન પાતાની શેઠાણીના હાથમાં ઉતના કપડાંથી ઢાંકાયલી પડી જતું. જ્યારે જ્યારે એ પ્રાણી પડી જતું ત્યારે સ્થરે તેના વિચિત્ર ચકચૂર તારો પૂર્વ આરતા, અને ક્વચિત તેમાંનો એકાદ

તાર ઉડીને-તુડીને તેના મોંપર ધા કરતો હતો-હારે તે, તે વાજાંત્રને અતિશય ગુસ્સે થઈ કડવાસથી, વેરમય દૃષ્ટિએ પંજા મારતું નથા કરડતું હતું.

પ્રિય વાંચનારને આ આકૃતિ કોણ હતી તે કહેવાની જરૂર નથી. તેનાં સ્વરૂપ વર્ણનથી તે કોણ છે તે જાણ્યામાં આવ્યું હશે.

મેદાન પડતા સિંહે, વાઘને જોયો અને પોતાનાં પગલાં તેની તરફ કીધાં. વાઘ પણ તત્પર થયો, તેણે ચંચળતાથી નિદાળતાં કેળવાયેલી કુશળ બુદ્ધિએ તથા પ્રપંચદૃષ્ટિએ બલિષ્ઠ સિંહને પોતાની સામાં તાકતો જોયો. તેવાજ પ્રકારનું સન્માન આપવા તે પણ તૈયાર હતો. પાયમાલીમાં તે હઠે તેવો નોતો. પોતાના ગર્વિષ્ઠ પ્રતિસ્પર્ધિને જોતાંજ તેના જોવી લાંબી વિકાળ ગર્જન કરી તેને આદરસહકાર કીધો; અને નીચી ગદને તેની સામા ગયો.

વાઘની શેઠાણી પણ સદા શાંતિકાળમાં આજસુ ને નિસ્તેજ છતાં, યુદ્ધ-સમય સમીપ નિરખી પ્રચંડ વિકાળ શૈથિભર્યાંરૂપે પ્રકાશી. ચતુરા યુદ્ધ માટેયપણ થઈ. નિરૂપયોગી શસ્ત્રો બાજુએ ફેંકી દીધાં; અને તૂટેલું બળતર અંગમાંથી કલાડી નાંખ્યું. **ખિટાનિયા** (જે નવી આવનાર આકૃતિનું નામ છે)ની ઢાલ અને ત્રિશૂળ ધણું ભયંકર ને બળવાન હતું અને યુદ્ધમાં હંમેશ તેનેજ વિજય મળતો હતો, તોપણ **હિન્દ** મહાદેવીની આ વેળાની કાંતિ ને શૈથિભર્યાંરૂપે પ્રકાશતું ને જીવપર આવેલી હિમત-યાહોમ કરી દૃઢી પડ્યું-મરવું યા મારવું એવો અચળ ટેકાવ જોઈ કાર્તિકસ્વામી કોને વિજય અપાવશે એ શક ભરેલું થઈ પડ્યું.

પણ આવેળા **ખિટાનિયા** પ્રોટ પુરૂષનો ગર્વ ધરી શાન્ત રહી. તે પ્રતિપક્ષીની કુળમોટપ ને શક્તિ ને કાર્તિમય ક્રમો સ્મરણમાં લાવી, હુપદથી છલકાઈ ગઈ નહિ. તેણીએ પ્રપંચ વિજય મેળવ્યો. પોતાની મુખમુદ્રામાં પોતાનો સઘળો જીવસો છુપાવ્યો. તે આવીને સ્વસ્થતાથી ઉભી, ને માત્ર સ્વરક્ષણાર્થજ શસ્ત્ર હાંચકશે, પણ સામી થનાર નથી એવું બતાવી મુખડું મલકાવ્યું; ને જાણાવ્યું કે અપમાન કે શસ્ત્ર ધા કરવામાં આવશે તો તેનો બદલો લેવા ચૂકશે નહિ.

ખિટાનિયા થોડોવાર તટસ્થ ઉભી રહી. તે મનમાં ખિહિતી રૂપે મહાદેવી મારું અપમાન કરે; પણ **હિન્દ** દેવીએ તેને કોઈ

“હું કહું છું કે મહાદેવી”-વાઘ ને સિંહ સહુ

ને કોળા ધૂરકાવતા હતા તે જો વધારે વખત એ

શે તો મોટું રમખાણ મચાવ્યા વગર રહેશે

આખરે- કોઈ નિશાળીઓ ઠઠાયા

બીજાને ધમકાવે તેવા રોપમાં જે

મહાદેવી, મારા સિંહ સમક્ષથી તારા વાધને દૂર કર, નહિંતર હુમલુનું—તુરત તેણીએ પોતાની નાતરસ ખુતી ભૂરી આંખનું કીરણ તેની સામા નાખી પોતાનું ત્રિશૂળ દાખા હાથમાં જોર પકડી ઉચક્યું તે અંદુકડીથી મહાદેવી સામા નિશાન તાકવાનું કોળ ઘાલ્યું.

“નહિંતર શું થશે?” હિન્દરાણીએ કશા પણ ડર વગર કરડા-કામાં પ્રતિઉત્તર વાળ્યો:—“ગર્વિષ્ટ ઓરત! તું શું સર્વને એક લાકડી-એ હાંકે છે કે? રાજ્યમદ ને ધનમદ એટલો ન રાખ; બુદ્ધિમદ ને સમૃદ્ધિમદમાં છૂટેલી, મોટામોટાના ગર્વ અતિશય સુંદર સ્વરૂપમાં શોભ્યા ને ખડિત થયા—તો તું કોણુ દિસાળમાં? ચલ આવ! જો મારો હાથ! પછી તારા શાર્વબુદ્ધિનું માનગુમાન રાખ.” એમ બોલતાં સાથ પોતાને ભાલો કડાડી—મારી એકદમ તેના અખતરના ખુણાને ચીરી નાંખ્યું, ને આડી વાટે રણચાતુર્યથી અણુછતો એવો ધક્કો માર્યો કે સ્વદેશહિતે પોતાના હાથપર ઝીલી ન લીધી હોત તો ખિરાનિયા જગીનપર પડત. હિન્દે તુરત પોતાનો ભાલો દૂર ફેંકી દઇ ખિરાનિયાને પોતાની આંખમાં લીધી ને કહ્યું: “આ શાર્ય ને આજ ચપળતા?” હિન્દે વેરમય શસ્ત્ર ફેંક્યું નહોતું તેથી ખિરાનિયાને કશી ઈજા થઇ નહીં, પણ હિન્દની હથિયાર યોજવાની કુશળતા, શાર્ય ને ચંચળતા નિરખી તે મોહિત થઈ રહી. ખિરાનિયા જેવી સ્વસ્થ ઉભી કે—હિન્દે કહ્યું: “વિજયી, પણ બિકણુ છોકરી! પારકા બળપડ ધુમી આટલો બધો મદ! કઈસૈનિક રચના રચી તેં વિજય મેળવ્યા? દોલ-તમંદ થઇ તેમાં શું? પ્રપંચે વિજયી થઇ તેમાં શું? યુદ્ધકુશળતા દર્શાવવી હોય તો જોજો કોઇ દહાડો મારો હાથ! પણ હમણા—”

“અરે પણ હિન્દ”-એકદમ, ચમકીને ખિરાનિયાએ તીણો સાદ ફહાડ્યો:—“પેલા એ મસ્ત પ્રાણીઓને પાછા બોલાવ, નહિંતર હમણા—”

“પાછો ફર, પાછો ફર, મારા શરવીર બહાદુર!” અપ્રસન્નવદને બિન શબ્દો દર્શાવતા મહાદેવીએ કહ્યું:—“પાછો ફર, પ્રિય પાછો ફર, તને પ્રયોજનનું ધાંધલ ન કર! આવિસ તેવિસ વર્ષપર તને વિસરી જાય છે? એના નફાસ્તે તને કેવો અતે તને આશ્રય આપવાને અસલ બહાને વત્સ! એ મસ્તી હમણા નિરર્થક છે. જગદંબારાણી હમણા આપણા સમય છે.”

“દેવીની વિરજતાની વાતો ન

કર.”—**ચિટ્રાનિયા**એ ગરમાટથી કહ્યું અને પોતાના હથિયાર મ્યાન કર્યાં, કેમકે વાઘ પોતાની રોક્ષણીની આજ્ઞાને માન આપી દૂર ઉભો રહ્યો હતો. “અતુરો, તારાના ઉદયની ને જગદંબાની વિરહતાની શી વાર્તા કરે છે ? તારા પોતાના ગુન્દા ને ધાતપ્રીપણા માટે પ્રભુને કપડો કેમ આપે છે ? તું શુ ઓલવા શક્તિમંત છે કે હું તારી સર્વોપરી સરદાર ને સત્તામાં ચઢતી નથી ? તું શું મારાથી સંગ્રામ મેદાનમાં પરાભવ પામી નથી નાઠેલી અને રણુક્ષેત્રમાં બ્યારે મારો એક પુત્ર જમીનને ભેટેલો ત્યારે તારા દશ કે વીશનો ભોગ નથી આપવો પડ્યો ? તું ગમેતેવી શક્તિવાન છે પણ મેં તને જેર નથી કીધી ? મારું સર્વોપરીપદ સ્થાપ્યું નથી ? તને મારા પગતળે સંપાવાનો સમય નથી આણ્યો ? અને તારો ઘેર સંહાર થતો મેં નથી અટકાવ્યો ?”

“બ્યારે સિંહ મરી પરવાયા ત્યારે શિયાળયું મસ્તાન બન્યું !” પૂર્વવાર્તાનું સ્મરણ કરી, ઠંડે ક્ષેત્રે હિન્દે અવાજ કહાડ્યો:—“બ્યારે બકરા, મૃગલા વનમાં રહ્યા ત્યારે રાગ શિયાળ થયો અને ત્યારેજ સર્વોપરી પદ સ્થાપ્યું ને ત્યારેજ ઘેર સંહાર થતો અટક્યો ! ચત્ર, બહાદૂર વીર-રાજા ! ચત્ર, આ સ્થળપર વિશ્રામ કરવો આપણને યોગ્ય નથી; કેમકે તેને વળી અપમાનનો ને બેવકાઈનો ને નિમકદરામીનો આરોપ મુકતાં વિલંબ લાગશે નહિ. તે તો તને રહેઝમાં—સત્ય ઓલવામાં પણ દ્વિસાદખોર ઠરાવશે ! એતો આપદ્રષ્ટિ છે !”

“માતુશી, ” સ્વદેશહિતે નીચાં નમી કહ્યું:—“તારે એવી બાબતની ચિન્તા રાખવી ન જોઈએ. તારે સત્યમાર્ગે વર્તવું છે તો કોણનો ડર રાખવો જોઈએ ? ભુંડું તાકે તેનું ભુંડું થાય ? તું ભલા માટે વર્તે છે ને સત્યની રાહ દોરવાય છે તો શાનો ડર છે ? “પ્રભુ અને મારો હક ” એ નીતિ તો સ્મરણમાંજ રાખવી.”

“પ્રિય પુત્ર, તું જોતો નથી કે એ સમજ છે તેથી આપણી વાજબી દાદને, દ્વિસાદ ને હુલ્લડાઈમાં ગણે છે. રાગ પ્રગ્ન ઉભયનું હિત ક્યાં ઈચ્છે છે ? ચાલ, ચાલ, આ સ્થળપર વધારે યોગ્યતામાં આપની મતી નથી.” આમ બોલી હિન્દે ચાલવા તત્પર થઈ.

“સખર !” **ચિટ્રાનિયા** તિરસ્કાર ભરેલા દેખાડે તું વનપતી કહે છે ? પેલા છાકટા મનુષ્યલોહીના અલ્લીને ? અથવા તેના ધર્માંધ પુત્ર ટીપુ કોલસના ચેલા અગર ચોરોના શાહનુશ અક્ષરસો સતાવનની તારી શમિ”

જેવવંતી (? !) કરનાર ખૂખી-નામજદા નાનાસાહેબ, તાત્યાટોપી, શી-રોજશાહ, અથવા પેલી ગાંડી, ઝનુની, અક્કલસૂન્ય ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મી-આઈને ? વાહ ! તારી શક્તિઓ તો અતિ અદ્ભૂત ! તારા પ્રતાપી વન-પતિનાં કમોં તે બહુ ઉજ્જમાળાં ! તેમની બહિં શક્તિના જય કેવા સુધડ ને તેજસ્વી છે ! અને તે વાતના સંબંધે વ્યવહારપક્ષમાં તું કેવી શોભે છે ? હું તને પુછું છું હિન્દ, એ લજ્જમણા નામોનું સ્મરણ કરતા તને લજ્જા પ્રાપ્ત નથી થતી ? શરમ છે એવા વનપતિઓપર ! તેઓનાં કમોં કેવાં કમકમાટ ભરેલાં હતાં ? ”

“આરામધાએ સુતેલા શરવીર નરોમાટે અયોગ્ય વચન ન બોલ”-
જાણે હમણાપોતાના માથાપર કોઇનો અંકુશ છેજ નહિં તેવા દમામમાં હિન્દે કહ્યું:-“તેઓ પોતાના વંશજોની પગયોપર ચાલીને ને પોતાના કાળને અનુસરીને ને પોતાના ઉછળતાં લોહીના જોરસાને અધીન વર્ત્ય છે. એવી કોઇ સ્થિતિમાં નિર્બળ પણટટાર થયા વગર રહે નહિં; તેમનો સમય હતો-શૌર્યભર્યા ઉત્સાહી હતા-સ્વતંત્રતાના અધીર હતા, ને સર્વત્ર ગુલમ પ્રસરેલો હતો તો પોતાની ઇચ્છાનુસાર સ્વચ્છંદે કેમ ન વર્તે ? વળી સમયે સમયે દેશાભિમાની જનના જોરસા કેમ ન પ્રકાશે ? ભવા-નીએ જો તેમની તરફેન ખેંચી હોત તો, હમણા તેમની સામા એકપણ વાંકો સખુન કહાડવાની કોણ તાકાદ ધરાવત ? પણ તેમને વખતે ચારી દીધી નહીં ને સમય ફલીભૂત થયો નહિં. લૂટારા દેશ લૂટે તો રાજદ્રોહી-ગણાય, પણ વિજયી રાજા જીતાયલા દેશને લૂટે કે લૂટવા દે તો તેની કોણ ખામી કહાડી શકે છે ? તેને કોણ અપરાધી કેહેવા શક્તિમંત થાય ? પોતપોતાના વિજયે સૌ જણ સર્વોપરી છે ! બાકી ટીપુ સુલતાનના અંગબળ ને તેના વિકાળ ભંયકર મુખ સામા ધસારો કરવાની હિ-મ્મત કરી શકે એવો સખળ યોદ્ધા તે કાળમાં યૂરોપમાં અથવા અંગ્રેજી દુનિયામાં કોણ હતો ? તે મૈસોરના ચિતાના શૌર્યભર્યા બળે બે સમયે એક સામટો ધાણ કહાડી નાંખ્યો ને તેની તે આબેહુલ ત-ત્વે તેને ટીપુ વાઘને અમર નામે મશહુર કરે છે, તો એવા નિંદક વાક્ય ઉચરવાં જોઈયે ? છેલ્લા ત્રણ તારા ન-અને તેઓપણ અસત્યે વર્ત્યાં છે એવું કોણ સા-સ્થિતિમાં આવેલો શક્તિમંત પુરૂષ-જેનો આઘરાના વેગે લોડ ઉલ્લહસીએ નહિં તો તે કેમ સકળે બેશે ?

મારા ખાલકોના વીરજોસ-સ્વતંત્ર શૌર્ય તેં યુક્તિએ રૂંધી નાખ્યાં સારે તેઓએ દગાખાણ ને ખુનરેહને માર્ગે ફળ ચખાડ્યાં. ગુલામ શરવીર નિવડે ને વિજય મેળવે સારે તે સાચા ને વફાદાર ગણાય છે; પણ તે વખત તેમને ખાસે અવજો પડ્યો ને”—અને તેણીએ જવામાટે મ્હોડું ફેરવ્યું.

શ્રિરાનિયા ગર્વિષ્ટ વચને, આશ્ચર્ય ને ખિજવાટ દર્શાવતી, તી-ણે સાહે બોલી:—એહેન હિન્દ! સારે તું શું ફરીથી કહે છે કે ગુલામ, ગુલામ, ખરેખર તારા પુત્રો ગુલામ છે? શામાટે? જ્યારથી મેં તેમને મારા સ્વહસ્તમાં લીધા સારથી પૂર્વના નવાખ, રાજા, રાણા, શાહનશાહો કરતાં ઓછી સ્વતંત્રતા ભોગવેછે? અને તેમના કદ્યાણ ને સુખવૃદ્ધિમાટે આટલા આટલા ઉપાય હું ચોગુંછું, તોપણ, તું ને તારા પુત્રો—હું જાણે રશિયા જેવી ખરેખરી જીલમગાર છું ને તારું આશ્ચર્ય જાણે બીજું પોણું છે એવું નિરંતર બોલો છો! ખચિત, તારાં આવાં શબ્દખાણથી મારું અંતર બેદાર્ઠ જાય છે, ને આટલું સુખ છતાં મને રશિયા જેવી જીલમગાર ને ધાતકી ગણે એ અતિઆશ્ચર્ય પમાડનારું છે! તારા જવા પહેલાં મને એ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ કૃપા કરીને કર, કેમકે એ મને અતિશય બેચેન કરે છે.”

“હું ધારું છું કે જો બોલાયછે તે સત્ય છે.”—મલકાતે મુખડે પણ તિરસ્કાર ભરેલા શબ્દે હિન્દ બોલી—“હું ધારું છું કે એ સઘળું ખરું છે કારણ તું તારા સ્તોત્રપઠનમાં—તારા શાંતિના રાજ્યમેલાવડામાં તારા મિશનરીના સમાજમાં—તારા રક્તવાવણવાનાયંત્રમાં—તારા શેરના ઉન્મત્તવાયુમાં—તારા અગ્નિરથ ને વિજયુધંત્રની કીર્તિના ગર્વમાં—આર્લિનટ્રીટીના દેખાઇતા લાભના મદમાં—તારા રાજસભાના અધનમાં—તારાં ઔદાર્યતા-પરાર્ય-પરમાર્ય ને સુધારાના ફાંકામાં અને તમામ તારી ઓગણિસમી સદીની સાંકેતિક કુશળસોદાઈ ને ગડબડીઠગવિધામાં તું છાકી જઈને ઉપનેત્રે અંધ બની છે. આસપાસનો તને કશો વિચારજ નથી તેં જ્યાંસુધી તારું પેટ તૃપ્ત થયું નહિં ત્યાંસુધી લક્ષ્મિદેવીની આજરીજ રાખી; અને તારી કિસ્મતનીટિ તો તારા આક્રમક લપેટાપણું—એક ખરેખર બોલતું વાણંત છે! તારી ‘ ‘ ‘ છે કે જ્યાંસુધી કોઈ માણસને ખાવાને ભોજન મળે (પછી તે ગમે તેવાં ફાટાંફુટાં હોય તો તેની ચોરલૂટારાથી રક્ષણ થવા માટે પોલીસ જવું; તેને બીજા કશાની જરૂર નથી.”

કરે તો ઉંધે મસ્તકે લટકાવવો જોઈએ! અને વળી તું એમ પણ સમજે છે કે જ્યાંસુધી પેહેરવાને વસ્ત્ર, ખાવાને અન્ન, રહેવાને ઘર ને રક્ષણ કરવા પોલીસની આવશ્યકતા છે ત્યાંસુધી-જેમ જૈસાકને પૈસામાટે લોંચ-રામાં પૂરવામાં આવ્યો હતો ને મૂવેલાં માણસોના હાડપિંજર ખતાવી ભયભિત કરવામાં આવ્યો હતો ને પૈસાજ માટે જે અગણિત ભય ખતાવવામાં આવ્યાં હતાં, તેવા સધળા ઉપાયોથી પણ આ મારા પુત્રો પાસેથી દ્રવ્યહરણ કરવું!! એવકુફ રંક સજ્જન! એ તારી મોટી ભૂલ છે! આ તારું અજ્ઞાનપણું ને મનુષ્ય પ્રાણીની સ્વભાવવૃત્તિનું બિનઅનુભવીપણું ને આર્યપ્રજ્ઞની સ્થિતિ સંબંધી બિનમાહિતગારી થોડા સમયમાં નવું શિખાડશે ત્યારે તને યથાર્થ જ્ઞાન થશે. અને ત્યારેજ તું જોશે કે રાજ્ય-વ્યવસ્થાવિધિ કેમ ચલાવવાથી આખાદીપર પહોંચિયે ને કેવે માર્ગે દોરાવાથી પાયમાલ થઈએ છીયે! તું રશિયાની વાત કરે છે? તારું ધારવું એમ છે કે પૃથ્વીપરની કોઈપણ સરકાર જાણીયુક્તિને જીતેલી પ્રજાપર જીતમ કરેછે? ના! અમર ઝરાની પેઠે જીતમ જારી રહે ને અમલદારો સ્વચ્છંદે વર્તે ને ઉપરી રાજાઓ તેનાપર ધ્યાન ન પાડેલાં હોય તો રોમન મહારાજ્યના જેવી તેમની અવસ્થા જલદી થયાવગર રહે નહીં. પોત્ત લોક જે જે જીતમ, રશિયા તરફનો-તેના અમલદારો તરફનો ખમે છે ને વફાદારીના ડોળથી રશિયાની ઝુંસરીમાં જોડાઈ રહ્યા છે, તે વખત આવે, જેમ ખીજ રશિયનો ઉઠે છે તેમ ઉડ્યાવગર રહેશે નહિ.-પણ એ તો રાજકરતી ને રાજ્યતી પ્રજાના જુદા જુદા મતભેદની વાત છે; કે જીતમ પાડવો કિંવા નહિં ને જીતમ પડે તો કેમ વર્તવું! ને કેટલા જીતમને અધિન થઈ રહેવું;- કેમકે જ્યાંસુધી જીવલેણ શત્રુવટ થાય નહિં ત્યાંસુધી પડતી ખાજૂ જ્ય વંત થાય નહિં. જ્યારે અતિશય દુઃખ પડે ત્યારેજ સુખનાં સાધન યોગવા નિકળે. જ્યારે અણીની ધીકપર વેરની ખુમારી આવે ત્યારેજ મરવું કે મારવું-જીવ આપવો કે જીવ લેવો એવો વિચાર કરી કુદી પડે તો એવી વેળાએજ ફતેહના ડંકા વાજે! પોત્ત લોક જેવી આધિવર્તની છે કે નહિં તે તું આજૂખાજૂનો વિચાર કરીને જો! તે સાથે કે પોત્ત લોકો કેટલા વફાદાર છે ને આર્યપ્રજા કેટલી છે! વફાદાર અશક્તિને લીધે છે; પણ સત્યમાર્ગે ચાલનારી ખાજૂમાં મોકલી દીધેલા પોતાના આંધવોનું ની ગયા નથી, એ તેનો બાહરનો પોશાકજીવત- ને નિરાંતે ઉંધવું, એ કંઈ ખ્રિસ્તિયા,

મનુષ્ય ભતતો ઉંડામાં ઉંડો ને ઉંચામાં ઉંચો સાર્થક કરનારો હેતુ હોતો નથી. તેઓને કંઈ કંઈ પણ નવિન વસ્તુ જોઈએજ ને! તેઓને પોતાના દેશને માટે કંઈપણ લાગણી ખરીજ ને! તેઓ જડ નથી કે **પરરાજ્યની આશુ જીલમથી પણ માને!** વખત સઘળું કરશે! ઇતિહાસની પૂર્વ વારતાપર ધ્યાન પહોંચાડ! શું પેટના ભરવા ખાતરજ લાખો પ્રાણીઓના પ્રાણ ગયા, ધુળમાં રગદોળાયા ને ઘોર સંહાર થયો છે? પાંડવ કૌરવનું મહાભારતનું યુદ્ધ, ગ્રીક લોકનું ઇરાન સામાનું ધમસાણુ-રોમન મહાજયનો પૃથ્વી વિજય-યૂરોપના જંગલીઓનું દક્ષણ તરફ ઉતરી આવવું-આર્ય પ્રજાનું જંગલે જંગલ ભટકવું-જરસાલમની દિવાલ તરફ કુજેડરસના ટોળેટોળાં ધસી જવાં-મહમદે પોતાની તરવારને મૈદાનમાં મોકલી દેવી-કાયોલિક અને પ્રો-ટેસ્ટન્ટ વચ્ચે ઘણા લાંબા કાળસુધી ઝગડો ચાલવો-સને ૧૮૧૪-૧૫ માં ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાકરાજ્ય સામા યૂરોપની સર્વે મોટી શક્તિઓએ ઐક્ય કરવું ને તેને હરાવવું-પુરાણપ્રસિદ્ધ ઇટલી ને ગ્રીસનું પુનઃસજીવન થઈને ધુમવું-ફ્રાન્સ અને જર્મનીએ સહજ આખતપર મોટી લડાઈ ઉઠાવવી-રશિયા અને ટરકીએ ધર્મને નિમિત્તે યુદ્ધ ચલાવવું-તારે આ દેશમાં સર્વોપરી પદ સ્થાપવું-અમ્મિના વરસાદ વરસાવી, લોહીની નીક વહેવડાવવી તે શા માટે? એ બધા બનાવો તુકડા રોટલા ને અંગડાંકણુમાટે હતા? ના! એલેક્ઝાંડર-સીઝર ને નેપોલિયન, પિઢરસ-હાનિયાલ ને સિપિયો, ડરાયસ-લિયોનિદાસ ને પોરસ, દુર્ગાધન-અર્જુન ને રામે કકળ રોટલામાટે ધરતી ધૂળવી લાખો કરોડોના કમોતે પ્રાણ લીધાં? ના! રાજ્યલોભ, કીર્તિ, ધર્મોદ્ધપણું, વૈર, સ્વતંત્રતા, પ્રજાની છૂટ, હક્કનું રક્ષણ, ધર્મને તેજસ્વી કરવો, સ્પર્ધા વિગેરે ઘણાં ઘણાં કારણો છે; એજ મનુષ્ય પ્રાણીના સુકર્મનો વસંત છે! એમજ થાય છે ને એમજ થયું છે ને એમજ થશે! કાળાંતરે તારા હાલના અભિરી મહાહાયો-પ્રાર્થનામંદિરો-તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે સર્વ સમૂળયું વિસારે પડશે અને જમાનાનાં કર્મો-જો કે હાલના શાંતિબંધન, સત્તાતૂલાના ને નિર્લોભતાને દાવે અટકેલાં છે, તોપણ તે પાછાં જેમના તેમ જારી થશે! ધૃત્યક પ્ર્થા કરે છે તે પ્ર્થાજ કરશે! રામરામ પ્રિય ભગિની!”

“થોભ, કુળવંતા!” **ચિટાનિયા** એકદમ યોલી ઉઠી

બન્યું, જે થયું તે થયું! નિર્માણકર્તાની ઇચ્છાનુસાર કારણસર આપણે શત્રૂતાને અચળ અમર કરવી ગુમાવ્યું! દેશી રાજસણુગાર રહિત થયા, સજ્યા ને જનમાળા પ્રકાશ્યા! પ્રિય

સુધડતા તજી, મૂળના દોષ સર્વત્ર પ્રસરિત કરે, એ તારી મર્યાદિત મૌન્યતાને સુંદર દાખવી શોભાવશે નહીં. તારા પુત્રોને નવાં નેત્ર બક્ષી નીતિયુક્ત સંભાષણ સંભળાવી યુક્તિવાનમાં મોહિત કોણે દર્શાવ્યા ! તે વિચારી નિરન્તરના વૈરને ખંડિત કર ! ઉદ્ધત સ્વચ્છન્દીપણું ત્યાગ કર ! અને તારા પુત્રોપર રાજ ધારાનો અમલ કરવામાં મને સહાયી થા. ચલ આપ, આપણે એક સરખા પ્રેમના આલિંગનથી ભેટી એક્ય કરિયે ને જગતમાં સર્વને પસ્પરનો-સ્નેહ-અંધુત્વ યથાસ્થિત ચીતરી બતાવી-ઉત્સાહના આવેશમાં-સંપનો જમ દાખવી-મહારાજ્યનાં અમર નામનાં પ્રકાશતાં સ્વરૂપને પૂરેપૂરું તેજસ્વી દીપાવીએ.”

“અક્ય કરીએ ?” બીજીએ નાવાન જનુને, તીણા સાદે કહ્યું:—“હું, એક્ય કરું ? તું મૈત્રીભાવે એક્ય કરવાની વાત મારી આગળ ન કર ! મારા તારા વચ્ચે કેમ સંધિ થાય ? રણસંગ્રામમાં, તારા જનુની મુખે શૂરવીરોએ જથાઅંધ મારા પુત્રોને, જેઓ દુસ્મનને રસ્તો કઠાર ને બાણ ને અનિવાર લોહમય હાથથી સ્વચ્છ કરતા હતા ને જઓએ ધણા વખત સૂઝી ટકાવ રાખ્યો હતો, પણ આખરે તારા સેતાનિયત ભરેલાં શસ્ત્રો-અંદુક-તોપના ગોળાઓ અંગારાના વરસાદમાં બળી ગયા ને કપાઈ મૂવા તેઓને પાછા આપ;—મારા શેરમદે નેત્રઅદારો, જે તારા બેયોનેટના અચળ ડોટ સામા ખરી દ્રઢતાથી ટકી રહેતા, ને જેઓનાપર તારા સિપાઈઓએ કાળપુરૂષની માફક ગોળીઓને માર મારી ઘાણ વાળેલો ને યુદ્ધદેવને તેના લોહીથી તૃપ્ત કરેલા તે પાછા આપ;—મારી ભૂમિના અમીર ઉમરાવો ને યુવરાજ ને શાહાબદાઓ ભૂખે મરીને અન્મરાજ્યસ્થાનમાં ભટકે છે—કેટલાક મરી ગયા છે, અથવા પોતાની છંદગી-પોતાનો વાજબી હક્ક ખોઈને દારિદ્રાવસ્થામાં નજરકેદ થઈ ગયો છે તે પાછા આપ;—તારી અવ્યવસ્થ રાજનીતિના આધારે ને જીલમથી હનરો બલકે લાખો મારાં રંક બાલકો પાયમાલ થઈ ગયાં છે પાછા આપ;—ડૈલહાઉસીની પોતાની એકલપેટી-રે તું કેહે છે તેવી અંતહારી રાજનીતિથી જે રાજ્યો હોઈયાં થયાં છે તે પાછાં આપ;—ખિરાંર પ્રાંત જે વિનાહકે તારા હાથમાં છે તે પાછો આપ;—જેઓને તે અસત્ય ન્યાય આપ્યો હોય તે સત્ય આપ્યો અક્ય કારણે તે અંદીખાને પૂર્યો છે તેમાંથી સુક્ત આપ;—જેઓને નામના બનાવી દીધા તેમને પૂર્વપદે પાતાં શેહેરો, નગરો, જેના કારખાનાના

હુનરથી આખી દુનિયા હેરતમંદ થઇ પ્રશંસા કરતી હતી અને જેણે-અફસોસ ! પહેલી તારી વૃત્તિ આ દેશ તરફ ખેંચી-જેની ક્રાંતિથી તું ઝાંખી પડી ગઇ-જેનું દેખીને તું શિક્ષણીય થઇ અને હમણાં જેનો તું રમશાન સમાન મૈન્ય ધારણ કરેલા જોય છે, જેના જેવા તારા માન્યેસ્ટર ને બરમિંગહામ આબાદી-ચઢતીની ટોચપર પહોંચ્યાં છે, તેવાં મારાં નગરો પાછાં આપ;-વારન હેસ્ટિંગ્સ અને લાર્ડ કલૈવ મારા પુત્રોના ડાચાંમાંથી જે અનરગળ દોલત-હીરા, મોતી, માણેક, સુનું, રૂપું વગેરે લઇ ગયા છે તે પાછું આપ;-મારા પુત્રો, જે કારીગરી ને હુનર વગર રખડે છે તેમના પોપણના સાધન પાછાં આપ;-આર્થાવર્તના પહાડમાંથી આજ પચાસ વર્ષ થયાં દોલત નામની નદીનો અમર ઝરો, ધોધબધ સપાટાભેર ઇંગ્લંડ સાગરમાં પડે છે અને તે ધોધવો ને પટ હંમેશ વધતાજ ન્ય છે, અને જે દ્રવ્યથી મૈસૂરના ચિત્તાનો વધ કરનાર અને વાટરલુમાં વિજય મેળવનારનું પુતળું હાઇડપાર્કના ખુણામાં ઉભું કરવામાં આવ્યું છે તે દ્રવ્યનો ધોધવો આ બાન્નૂએ રેડ;-તારી આગલી સરતો કેવા કેના કસમ આઇ ક્રાધી હતી તે યાદ કરી તેને અમલમાં લાવ. આ સર્વ તું પુનઃ પૌષ્ટિક કરશે ત્યારે સંપીણાં ચંચુ ! ત્યાં સૂધી કદી આપણા વચે બંધુત્વ-સ્નેહાળપણું ને ઐક્યતા થનાર નથી.”

“ત્યારે મેં તો કશું બચ્યુંજ નથી?” ઓરિનિયાએ જેમ એક બાળક પટાવતો ને ફેસલાવતો બોલે તેમ જવાબ વાળ્યો:-“મેં તો કશું ગુમાવ્યુંજ નથી? તારા તરફથી મેં કશું શોખ્યુંજ નથી? જે તે ગુમાવ્યું તેમાંથી કશું બાકી સાકી નિકળતુંજ નથી કે! ? કલકત્તાની ખલાકહોલમાં, પેલા ઘાતકી સુરાજદૌલાએ મારા પુત્રોનાં દિલ કંપાવે તે રીતે પ્રાણ લીધા તે કેવું કમકમાટ ઉત્પન્ન કરનારું કર્મ છે? તારા પવિત્ર ક્ષેત્ર કાશીમાં મારા પુત્રોને કાપી નાખી, પાણી ને લોહી એક કીધાં તે તારું મહદ્ભૂત કર્મ હશે! લખનૌ અને મુલતાનમાં સગાંસંબંધીનો મિલાપ કરાવ્યા વગર તરફડીયાં મારતા જે સંહાર વાળ્યો તેનો અદલો કોણ આપી શકશે? કાનપોરના કુવામાં સંકડો-મારા એકલાં પ્રિય બાલકો નહિં પણ મારી કોમળ-સકુમાર દેવાંગના સરખી દુહિતાઓના તેના નિર્દોષ-નિર્મલ-નિરપરાધી બચાંઓ સહિત કકડા યુક્ત કાઢા, અબળાઓ ને બાળકોને ન બમાય એવી રીતે ચીરી નાંખ્યાં, સ્ત્રીઓના સ્તનો ન બમાય એવી સ્તિથિમાં કાંપી નાંખ્યાં શરણાગતનાપર અધઠિત બલાત્કાર કરી તેમની લાજ લૂટી; અને એ બધાં છતાં તેમનાં પ્રિયપતિઓ સમક્ષ તેમને હલકી

પાડી, કાપી નાંખી, કુત્રાઓને ભક્ષમાટે સોંપી દિધી એ શું? અફસોસા આ હીણાં કર્મ યાદ કરતાં મારો જીવ ઉકળી જાય છે! એ વળી દૂર નહિં, પણ ગાંધી વીસીમાં બન્યું છે, તે કંઈજ નહિં કે, હિન્દરાણી? એ અધાનો અદલો શાથી વળે? ટીપુ રાક્ષસે મારા કેટલાં પુત્રોને યુસી આધા તેનો અદલો તું મને આપવા શક્તિમંત છે? આર્યકુળભૂપણના દૂપણયુક્ત કર્મો વિવિધ પ્રકારે દોષયુક્ત દેખાતા તને ન હશે?

હિન્દરાણીની પાણી વહેતી આંખમાં મોહક પ્રકાશ ચળકવા લાગ્યો! ખ્રિટાનિયાના પ્રતિઉત્તરથી તે વધારે જોરપર આવી; ક્રમક્રમે તેમાં કશું વજન તેને જણાયું નહિં.

“ત્યારે આયરલેન્ડના સિતમગિરપર વિજય મેળવનાર અને જેમેકાના બંડખોરને તાબે કરનારની માતૃશ્રી એવી ઉમેદ રાખે છે કે ખરા હકને માટે ઉચળ પાથળ કરનાર પ્રજાએ તેના સખત રાજકરનારા સામા પવિત્ર ને સત્ય લડાઈ-હંમેશ ચાલુ રહે એવી પ્રયત્ન લડાઈ ઉઠાવવી? અને અમેરિકાના યુનાઇટેડસ્ટેટસના લોકો જેમ છૂટાપણનો વાવટો ઉરાડવા લાગ્યા તેમ ઉરાડવો? એવી ઇચ્છા હોય તો તે પણ થશે!-પણ હાલના રાજકરતાની રીતી-યુનાઇટેડ સ્ટેટસ જેથી સ્વતંત્ર થયું અને એક મોટું સંગ્રામ ઉભું થયું અને તેમની સાથેનો તમારો (ખ્રિટિશ લોકનો) રાજકીય સંબંધ તૂટ્યો, તેના કરતાં વધારે સારી નથી. એ રીતીએતો આર્યસ્થાન વચ્ચેનો પણ સંબંધ પૂરે પૂરો તૂટવો જોઈએ. પણ તેમ થતું નથી ને થનાર પણ નથીજ એ મારી કૂળ મોટપ છે એમ સમજ. આપ્રજા ગમે તેવા નિરંકુશ ધારા (જે કે દેખાઈતા અંકુશિત છે, પણ “કાયદા બાંધવામાં પ્રતિનિધિપણનો હક જે રૈયતને અમૂલ્ય છે તે માત્ર જીલ્લામગારોનેજ ડરામણો છે,” તેવો પ્રતિનિધિપણનો હક ન આપવામાં આવે ને કાયદા જે પ્રજાની સમ્મતિથી થવા જોઈએ તેને અદલે સ્વતંત્ર રીતે યથેચ્છ ઘડવામાં આવે છે, તેવા અંકુશિત ધારા!) -ઘૈર્યતાથી ખમવા આનાકાની કરે એવી નથી! એને યોગ્ય માન આપે છે! તારી કહેલી કેટલીક વાતોને હું સ્વિકારું છું, ને તેવા હિણા કર્મો દયામણા છે! પરંતુ એમાં નવલવિશેષ શું છે? તું ત્રણગણા રોશથી ને દ્રોષથી “પ૭ ના બળવા” ને જોય છે, પણ સેંકડો મારા બાલકોને અભય વચન આપ્યા પછી, વેરના ભડકાં સમાવવા, ખારિલા માનવજાતમાં અંધ બનેલા સત્તાધારીઓએ કેટલાકને જીંધે મસ્તકે ઝાડે લટકાવ્યા, ને કેટલાકને તોપના ગોળાએ હવામાં ઉરાડી નાંખ્યા અથવા તેમના અવયવોના ટુકડે ટુકડા કરી ગીધ, કાગડા કુત્રાને ખાવામાટે

પવનમાં ઉરાડી દીધા ! અથાથ સ્ત્રીઓ, પોતાના પતિના મરણથી, ધર બહાર વગર-જેના ધરો બળવામાં મદદને બહાને તે લૂટી લીધાં છે તેઓ તીત પડતા તાપમાં ઉઘાડે પગે બગે છે તેની કોણ દાદ લે છે? હમરો સ્ત્રીઓ રાતને દહાડો અન્ન વગર ટળવળે છે, તેઓના કુમળાં બચાં ભૂખે પીડિત થઈ તેમની માતાની છાતીપરજ-સ્તનના ચા મડા ચુસતા મરી જાય છે, ભૂખે પીડાઈને સ્વરૂપવાન સુંદરીઓ અની-તિનાં કમોં કરે છે, કેટલાક મુડદાંઓ રસ્તે રજળે છે, જેની કોઈ તલાસ પણ લેતું નથી, એ તારી તરફનો કેવો આશ્રય છે? એ કેવો દયામણો દેખાવ ! એ જોતાં કોની છાતી ફાટી નહિં જાય? મારાં મેહેલો-દેવાલયો ને મસીદો જમીનદોસ્ત કીધાં, ગામડાંના ગામડાં ભડકે લગાડ્યાં એ શું ? રણસંગ્રામમાં ધવાયલાં પ્રાણીઓ જ્યારે પોતાની તરસ મટાડવા પાણી પાણી ખુમ મારતા ત્યારે કોણે તેમને મોતતું જલમ પાણી પાડ્યું હતું? અપરાધી ને નિર્દોષ સર્વની સામટી કતલ કરી નાંખી ! વગર વિચારે ને કરોપણુ ભેદ રાખ્યા વગર બેયોનેટપર તેમનાં શિર લટકાવી દીધાં ! શરણાગત શાહમદઓને તોપના મુખ આગળ ધર્ષા એ શું કંઈ નહિં ? ખચિત આ બધી વાત, તું તારી ભૂમિપર ગયા વગર ભાગ્યેજ સ્વીકારશે ! હું ધારું છું, ઓટાનિયા, જે અન્યોઅન્ય હમણાં બોલાયુ છે તે પરથી સ્પષ્ટ સાબીત થઈ ચુક્યું છે કે મારા કરતાં તારેમાટે બોલવાનાં બમણાં ત્રમણાં કારણો છે. તારા રક્તના એક ધિંદુમાટે, મારા રક્તનો મહાસાગર ઉભરાવ્યો છે.”

હવે ઓટાનિયા શીકી પડી ગઈ. તે સ્તબ્ધ ઉભી રહી ! પૂર્વ વતોતું ને હાલના રાજબંધનનું અર્થેતિ મનન કરી ગઈ અને ધુમરાયલે વદને મનમાં બડબડવા લાગી. મત્સરે ભરાઈ વેર બુદ્ધિએ હિન્દુ દેવીને મહેણાંટોણાં મારવાં તેને ગમ્યાં નહિં. કારણુ તે મહાધીર ને પ્રપંચવીર હતી; તેથી ઉદ્ધત સહાસિકપણુ ન કરતાં સ્પષ્ટવક્તાનું શુભાન ધરી પ્રપંચ-વિજય મેળવવા યત્ન કીધો. તે કંઈ ગાંઝ જાય એવી ન હતી. હિંદુનું મન ન દુભાય એવા યુક્તિવાળા આચરણુ તેણે તેથી આચર્યાં.

સ્વદેશહિત આ પ્રમાણેની વાતો સાંભળી સડકજ થઈ ગયું. અને આનો અંત કેવા પ્રકારે આવશે તેના વિચારમાં તેનું મન રોકાયું. જુગલ સ્વરૂપની મેહેણા મારવાની યુક્તિ, સ્વભાવવૃત્તિને સંકોડાવી સમય સમયના રંગના દર્શન થયા, નિડર સાહસહોરી નિર્ભયતાથી પરસ્પરની ખોડ ખાંપણુ બતાવવી-છણકાથી ગમન કરવું-ઈચ્છા ઉપરાંત પ્રશ્નોના ઉત્તર દેવા-પણુ

સ્વાથૈતોપોતાનો સાંધવોજ ઇત્યાદિ નિહાળી સંક્રોચિત સ્થિતિએ મૌન્ય ધારણ કરી, વિવેકે સત્ય શું છે તે પર વિચાર કરતોજ તટસ્થ જડભરત માફક બોલો રહ્યો હતો !

“એહેન હિન્દ, મેં તો તારું કશું રૂઝું કીધુંજ નથી.” નમ્ર, પણ મોટે શબ્દે ખ્રિસ્તિયા બોલી:—“જ્યારે લડાઈનાં વાદળાં ચોપાસ ઘેરાઈ રહી, એા હમણું તૂટશે, હમણું તૂટશે એમ લાગતું હતું ત્યારે તારે માટે મેં શાંતિવાચક શબ્દ નથી ગળવી મુક્યો ? મેં તારા બાળકોને, સેંકડો ધર્મમાંથી ગમે તે ધર્મમાર્ગે ચાલવાની છૂટ નથી આપી ? જે ધર્મને માટે યૂરોપ-એશિયા-અમેરિકામાં હજારો ને લખો મનુષ્યો કમોતે માર્યા ગયાં, કેટલાકો પીડિત થયાં, કેટલાકોએ દેશવટો લીધો અને અનેક પ્રકારે હાનિ થઈ, રાજમેધયન થયો અને રાજને રાજપદ ત્યાગ કરી દેશવટો લેવો પડ્યો ત્યારે ધર્મની સ્વતંત્રતા મળી, તે તારા પુત્રો યથેચ્છ રીતે પાળેછે. મેં તારા રાજ, રાણા ને નવાબોને, વચન આપ્યા પ્રમાણે (હા! મેં તે વચન કેવી સારી રીતે પાળ્યા છે, જો કે મેં એકાદ બે બાબતમાં તેમના હક પર તરાપ મારી છે, પણ તેમાં શું ?) વફાદારીથી તેમના વાજબી હક ને મરતબાસર નથી રાખ્યા ? તારા પુત્રો વિદ્યાહીન હતા તેમને શાની થવા મેં પાઠશાળા ને શાળા ને સર્વવિદ્યાઉત્તેજકાલય ને હુન્નરના સ્થાનો નથી સ્થાપ્યાં ? મેં તારા દેશને રૂઝું રાજબંધન અને અદલ ધારા આપી, જે જૂલમગાર ધારા ને નઠારાં રાજબંધનથી તું પામ્યાલીએ પોહોંચી હતી, તે કરતાં અતિ શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિએ નથી પોંચાડી ? મેં તારા પુત્રોને છાપાની છોટ-જે અમૂલ્ય-અતુલ્ય હક મેળવવા પ્રત્યેક પ્રજા વલખાં મારે છે, પણ તેમાં તેઓ નાસિપાસ થયા છે તે નોહતી આપી ? (અને હાલમાં જે છીનવિ લીધી છે, તે ડાહાપણુ વાપરી લીધી નથી, પણ ધણું અવિવેકી ને અલટિત પગલું ભરાયું છે ને તે વાત મારાં ધ્યાનમાંથી ખસી ગઈ નથી!) મારા જયધ્વજ નીચે વેપાર ને ઉદ્યોગ વધ્યા નથી ? તારા જે મોટા શાપો-સાપો, ઠગી, સતી, બાલહત્યા ગર્ભપાત અને તેનાજ બીજાં ભાર્ગવંધ તેવાજ દુષ્ટ રિવાજોનો મેં અટકાવ નથી કીધો ? એક પ્રાંતમાંથી બીજાં પ્રાંતમાં જતાં હજારો પ્રકારના દુઃખ નડતા ને બીક ને બચ સર્વત્ર પથરાયલાં રહેતાં, ને જીંદગીની સલામતીની આશા ભાગ્યેજ રાખી શકતાં, તેમાંથી મેં મુક્ત નથી કીધાં ? અને હવે મારા જયધ્વજતળે અદ્રિકેદારથી તે સેતુબંધરામેશ્વર સ્પર્ધી, ગમે ધોરી રસ્તે કે ગમે જંગલને રસ્તે સુન્તું બાંધાળતાં આદ્યાં જાય તો તેનું નામ કોણુ દઈ શકે છે ? જો કદાચિત

કોઈ દંગાખોર, પિંડારો કે વાટપાડો રૈયતને કનડે છે તો તેનો એકદમ બદોબસ્ત નથી થતો અને તેને ધરતું સાસન નથી થતું? પૂર્વાપર જે ગ્નૂલમ કંપાવતો હતો તે ક્યાં છે? મોગલ શાહનશાહત જે ગ્નૂલમ ગુજરાતી ને જળરજસ્તીએ ડુંખ દેતી ને મરાઠાઓ આજે આ ગામ તો કાલે પિગ્નૂ ગામ એમ લૂટફાટ કરતા તે ક્યાં છે? એહેન હિન્દ! આ બધા મારા ઉપકાર જેવા તેવા નથી-તું વિચાર કર! જ્યારે તું શોક ને ભયથી થરથર કંપતી હતી ને વારંવાર તારા નસિયને શાપિત કરતી હતી ત્યારે તેમાંથી તને કોણે મુક્ત કીધી છે? તારા પુત્રો શું નથી કહેતા કે “મારા રાજ્યમાં અમને અમન છે”, અને વાઘ બકરી એક એવારે પાણી પીએ છે? પણ તેને કોઈ પ્રકારનો ભય નથી! મારા રાજ્યમાં સૌ પોતે પોતાના જોઈ વત્તાં નસિય પ્રમાણે સમૃદ્ધિનો ઉપભોગ સ્વેચ્છા પ્રમાણે છોડી કરી કેવા વિરાજે છે!”

“અને એ સર્વ તેં કેવા ઉદ્દેશે કીધું?” મહાદેવી હિન્દે ધણુ-દમામ સાથે ઉતર વાળ્યો:-“તેં આ સર્વ ઉપકાર કીધા તે કેવા હેતુથી ને કેવા પ્રકારે તેમાં તું મને ભુલાવો બવાડવા ઇચ્છે છે? એ સર્વ કાર્યમાં તારો તો કશો સ્વાર્થ હતોજ નહિં એમ બતાવી તું કેવી તાલમેલ રમે છે તે જાણે હું સમજતીજ નહીં હોઉ કેમ? એમ છેતરવાથી તને શો લાભ? મારા પુત્રોપર તેં વિશ્વાંતિના આશિર્વાદ રેડ્યા તે એટલાજ માટે કે તારા પુત્રો તેની મેહેનતનાં ફળ પ્રાપ્ત કરે!-સંકલ્પવિકલ્પનાં આચરણુ વગર બ્રાહ્મધર્મને પ્રવર્તાવી સતેજ કરવા દીધો-તેમની સ્વેચ્છાનુસાર પાળવા દીધો, તેમાં તારી અંતર પ્રીતિ કરતાં સ્વાર્થવૃત્તિ વિશેષ છે! પ્રવૃત્તિમાં રાચનારી-ધર્મઅર્થે નિરંતર મથન કરનારી-ધર્માભિમાન દાખવનારી-ધર્મવૃદ્ધિના ઉપાય ન યોજે અને મારા આલોકને સ્વેચ્છા પ્રમાણે વર્તવા દે તેમાં કુશળ કૌશલ્યત નથી; તારા ધર્મપર તને જોઈએ તેટલી આસ્થા નથી-તેમનાપર તારો પૂરેપૂરો ભાવ નથી-જ્ઞાનની વૃદ્ધિ નથી અને સજ્ઞાન નિવૃત્તિના ભોક્તાને યોગ્ય સત્વગુણુ પ્રધાન નથી! તે નિર્માલ્ય છે, તેની અંતર શુદ્ધિજ ક્યાં છે? આવાં આવાં યોગ્ય કારણુસર તું સંકોચિત થઈ, અંકુશિત રહી તેમના ધર્મની આડો આવી નહિં, ને તેથીજ તારી ભરમ ભરેલી પવિત્રતા સતેજ પ્રકાશિત દર્શન દે છે! અને તું કુળમેટપતું માન ધરાવે છે! વળી તું આડે ન આવી તેનું બીજું અર્થ કારણુ આ પણ છે: ધર્મમાં માથું મારવાના પરિણામ યથાસ્થિત તને ખબર છે; અને એવા વિરલાઓની સામા તારી અડગ ઢાલ ટકાવી રાખવા તું અસમર્થ છે! તેથી વેરના બડકા ધણુ જલદી સળંગી

ઉઠેછે માટે તું મૌનવૃત્તિ ધરી રહી!-તેં ધાર અને મૈસોર-ગ્વાલીયર પાછાં સ્વાધીન કીધાં, કેમકે મારા પુત્રોની પ્રીતિ તેમની માતૃશ્રી તરફથી પાછી ખસી નથી એ તું સારી રીતે સમજે છે! અને બીજી તારી ઇચ્છા આ પણ ખરી કે એવાં એવાં રાજ્યો પાછાં આપવાં કે જેથી બીજા રાજકુલવંશે એમ સમજે કે આપણી જીંદગી સલામતીમાં છે અને રાજ્ય સમાધાનીમાં છે! પણ તેઓના રાજ્યાસન તો યથાર્થ રીતે તારાં શૂરવીર સિપાહોના બેયો-નેટપર ભેરવેલાં છે-તેઓની બાદશાહાયતની સલામતી આગસુપણામાં, અ-સાવધતામાં અને અચંચળવૃત્તિમાં છે-તેઓ લગાર ચેંચું કરે કિંવા તારે અનાદાર બતાવે તો તેમની બાગ્યદશા ફરી જતાં વિલંબ લાગે નહિં; અથવા તારી ઇચ્છા એમ થાય કે આ રાજકુલવંશ રાજ્યસત્તાને યોગ્ય નથી અથવા આ રાજકુલવંશને ગાદીનશીન થવા દેવો નથી તો તેમ મનમાવતું કરતાં તું અચ-કાતી નથી. તેં મારી સંતતિની જ્ઞાનવૃદ્ધિ અર્થે પાઠશાળા અને શાળાઓ સ્થાપી એ સત્ય છે, પણ તેમાં તારો સ્વાર્થ તો ખરોજ-કે મારા પુત્રો મારું સ્નેહાળપણુ વિસરી જાય ને તારામાં એકત્ર થઈ એકય સ્વરૂપ ધારણુ કરે-તનેજ પૂજ્ય પ્રમાણે-તારાં સ્તવન ગાય-મને નિંદે દોષ વર્ણવે-અને તારે માટે એમ ગાય કે “વિજય દેવી ખ્રિસ્તિયાનું રાજ્ય અમર તપો.” પણ જ્યારે મળમય નેત્રે નિરખતાં આમાંનું કશું તારા જોવામાં આવ્યું નહિં, અને ઉલટુંજ બનવા માંડ્યું, ત્યારે જ્ઞાનવૃદ્ધિના દાર બંધ કરી તારો રોષ દર્શાવ્યો! તેમને માટે નિદક વાક્યો ઉચરી ગઈ પ્રમાણિકપણું ને સત્યતાના અંશ ઝૂંબૂકે છે તે વેપારવૃદ્ધિના મુખ્ય સ્તંભ છે-અને વેપાર તો તારો અંતરાત્મા છે! અને વેપારવડે તું જગતપ્રસિદ્ધિમાં આવીછે (બાકી તારી ગણના કોણુ કરત!) તેના રક્ષણુર્થે ન્યાય પ્રમાણિકતા ને સત્યતાનું દર્શન દેખાડે તેમાં મુજપ્રત્યે થોડો ભાવ છે. મારા પુત્રના લાભાર્થે આવા ધારા નજ હોય! છાપાની છૂટ! ક્યાં છે? તારા ધુંધવાતા, ચ્હીડિયા, નગુણા પુત્રોના ઉપદેશથી મારા પુત્રો પાસેથી છીનવી લીધી! તારા નામને જેખવંતું કરનાર છાપાની છૂટને તો! જડવપણુથી છીનવી લીધી! જેને માટે મેકાલે ને મટ્કાફે અમર કીર્તિ સ્થાપન કરી-ગર્વથી દિવ્યલીલાં દર્શવતા આરામધાએ પોઢ્યા તેમની આપેલી અમૂલ્ય અતૂલ્ય સમૃદ્ધિ વિનાપ્રયોજને નિર્મલ બાહાને ઝુંટવી લીધી-સત્ય ને વાજબી ફરિયાદો દર્શવતા, સ્થિતિભૃષ્ટ કરવા અને સ્વતંત્રતા દાખવાં છાપાની સ્વતંત્રતાપર અસહ્ય ધા કીધો! વેપારવૃદ્ધિ ને ઉદ્યોગ કળાકૌશલ્ય ની આબાહી કરવી એ તારાં સ્વાર્થાં કંઈ છે; રાજ્યને સખળ સતેજ રાખવામાટે, વેપાર વ્યવસ્થાનું જયદર્શન કરાવવું અવસ્થનું છે! જે કંઈ

પ્રત્યેક પ્રાંતના રાજાનાં છે અને વાણિયાઓ એથી સમૃદ્ધિવૃદ્ધિ, માન મરલભો ને વિજય સમજે છે ! એક મહાપરાક્રમી યોદ્ધા એક સૈકામાં પ્રાપ્ત કરે તે વાણિયાની ઝોલાદ એક દશીમાં પ્રાપ્ત કરી શકે છે ! તો તારા જોવી નિપૂણ કાંતાના પુત્રો કેમ ન પ્રાપ્ત કરી શકે ? આ તો સ્થાપિત વાર્તા છે કે પોતાની સમૃદ્ધિ ને મોટપ વૃદ્ધિના ઉપાય આદરવા કોઇ પછાત પડે નહિ. સર્વે ચક્રવર્તી રાજ્યોમાં સમૃદ્ધિસૂખદર્શન તું જે અધિક કરાવે છે, ને અતિસુખકર વૈભવ ભોગવે છે તે શાના ને કોના પ્રતાપે ? તારા વિનય વચનની હું સ્પૃહા રાખનારી નથી. હું વિવેકી છું, તોપણ સત્ય વચન બોલવે વિજય સમજી છું ! *વેપાર સુખના લાભવા વિશેષ કોણુ ભોગવે છે તે વિચાર કર અને કોના દેશના વેપારને વિશેષ ઉત્તેજન મળે છે—આધીવર્તના કે ઇંગ્લીશસ્થાનના ? મારા પુત્રો કેવી દુર્દશામાં આવશે (પ્રભુ તેનું રક્ષણ કરે !) તેનો વિચાર કર્યા પહેલાં તારા માન્યેસ્ટરન પ્રવૃત્તિમાં રાચનારાઓ કેવાં પ્રતાપી કર્મ આદરી વિજયી થયા છે ? તેઓ સકળ પ્રજા વર્ગમાં અળખામણા થયા છે અને તેને ઉત્તેજન આપનાર નિંદાયોગ્ય છે ! માન્યેસ્ટરનો લાભ જળવતાં આદેશ પામ્યાલીએ પોહોંચ્યો છે. વેપારમાં મારા લાભ કરતાં તારા લાભ તરફ વિશેષ જોવામાં આવે છે ! હિંદુસ્તાનના કારીગરના કલ્યાણ કરતાં માન્યેસ્ટરના માટે વિશેષ દયા ખતાવવામાં આવે છે. ઠગી ક્રાંસિયાના નાશ માટે તારી રણદાર છું, પણ ખીજા ત્રણ શાપો માટે ટુંકાણમાં પતાવું છું. તેમાં કેટલુંક ખોટું થયું છે ને કેટલુંક સુધારવાનું છે. બાલહત્યા નવી ઉત્પન્ન થતી પ્રજાને કચડી નાંખનારો અને કેવ કેવ વિરલા સરજનહારે સરજેલાનો નાશ કરનારો ધણો મોટો અજીમ ગુનાહ છે, પણ એ ગુનામાં અઘાપિ કોઇને એવી શિક્ષા થઈ નથી કે જે જોઇને સર્વે પ્રજાને ચોંપ લાગે ને થયરી જાય. ખૂણેખોતરે બાલહત્યા થાય છે ! રજ વાડાઓમાં કુળ મોટપના માર્યા ધણી સકુમાર બાળાઓને દુધ પીતી કરવામાં આવે છે ! માટે તારા પોતાના માન રક્ષણાર્થે અંપતા ઉપાય લેવાવા જોઈએ. ગર્ભપાતનો પ્રતિજ્ઞા કીધો, પણ ગર્ભપાત થતા નથી

* “The injury inflicted on the Home-trade by the importation of piece goods from India,” and their solicitation to the Ministry “introduce a clause in the new Act prohibiting the exportation of cotton machinery to India, or its employment within that country.”

Auber's Rise and progress of B. Power in India V 2nd, P. 136.

એની તારી પાસે કોઇ પ્રકારની સાખીતી નથી. ધણી કુમળી બાલકીઓ
 ખૂબ અકલસૂન્ય પુત્રોના અંધપરંપરાના મંડળઅંધારણથી બાળવિધવા
 થાય છે. તેઓ મદનાધિન થઇ અનીતિને માર્ગે દોરવાઇ ગર્ભવંતી થાય છે
 ને પછી સ્વલજ્જરક્ષણાર્થ પાતક કરે છે ને પીડિત થાય છે, તેના પ્રતિઅંધના
 તે ક્રિયા ધારા કહાડ્યા છે કે જેથી આવા કમકમાટ ઉપજવનારાં અંધનો
 જડમૂળથી ઉખડી જાય! પુનર્વિગ્નના ધારા હોય તો—ખળાતકારે પણ સ્ત્રીઓને
 નર્કયાતના માર્ગમાંથી મુક્ત કરવાના ધારા હોય તો, તે સુખકર, યશસ્વી
 આફીશમય ને સ્તુતિપાત્ર ગણાય. પણ તારા કાઉન્સિલરો નવરાનવરા નવા
 નવા નિરર્થક, પ્રજ્ઞને પીડિત કરનારા, તેમનો સ્વંતંત્ર હક હુંટનારા કાયદા
 પ્રવરતાવતા પરવારે ત્યારે પ્રજ્ઞની આપ્તરૂના રક્ષણકર્તા, પ્રજ્ઞમંડલને સુખ-
 દાય, પ્રજ્ઞની મોટપની વૃદ્ધિકરનારા ને પ્રજ્ઞને અનીતિના માર્ગથી અટકાવનારા
 ધારા ઘડી આશીશ લે કેની? અને તું સતીને માટે શું કહે છે? આર્થ
 પ્રજ્ઞની બુલંદદરજ્જનની ને શૌર્યતાની સંસ્કાર વિધિ-જે અમારા વંશપરંપરાથી
 ચાલી આવેલી તે સતી છે! વહાલી ખ્રિસ્તિયા! તે પ્યારના અમર ઝરાની
 એક સાચી પણ નાસિપાસ થયેલી પ્રીતિ ફેટલી હૃદે સ્વર્ગદાર તુલીક કીર્તિ
 સહીત લઇ જાય છે તેની, પ્રાઠતાને જે અવંતી નિશાની છે! કાળાંતરે અસલ
 નિયમ તૂટી ગયો, ધણો તક્ષવત પડી ગયો ને જુનમના અંગનું ઉમેરણ
 થયું ને સતીપણું નિંદાયું. પૂર્વાપર સાચા પ્રેમને માટે મનુષ્ય હોમ અપાતો
 હતો, પણ તે જોયું તેમ જુલમને આધીન થયું નોહતું પડતું! સતીનો
 મહિમા અતિશય હતો, તેને માટે સ્વર્ગમાં દિવ્યાસન હતું, ને પ્રભુ તેને
 ચર્ણી વૈદમાં રાખતા હતા. આર્યોના સતેજ કાલમાં સતી પવિત્રાર્થથી રાગીવિરાગી
 થઇ, સ્વશક્તિ દર્શાવી વિવેકાયરણે વરતી, સ્વચ્છ મને, હોંસથી સ્વદેહનું
 ખલિદાન આપતી હતી. કિન્નિયત્ અસત્ય વહેમે સતીપણાને લાંછન લાગતું.
 સતી એ લગ્ન સમયે જે પવિત્ર ગાંઠથી દંપતિ જોડાયોં હતાં—કે આ આત્મા
 અન્યઆત્મા સાથે ઐક્ય કરશે—તે કદી પાયરીએ કનિષ્ઠ થશે નહિં—અન્ય
 અભિલાષા અંતર ધરશે નહિં—અને ત્રિકાળે જૂદા પડશે નહિં—તેની એક
 ધણી સારી અનુપમ કસોટી છે. જેમ સુત્રાને કસોટીપર ધસતાં ફેટલા ટચનું
 છે તે સપ્રમાણ સિદ્ધ થાય છે, તેમ સતીસ્વરૂપદર્શનથી સર્વ જગતને સ્પષ્ટ
 થાય છે કે બાહ્યાંતર એક સ્વરૂપ હતાં, એક સ્વરૂપે સંસારવિલાસ ભોગવ્યો
 ને એક સ્વરૂપમાંથી છૂટાં પડવાના મોટામાં મોટા ભયે અખંડાનંદ ભોગવવા,
 ને કોઈ કાળે છૂટા ન પડવા—પ્રભુધામમાં એકસ્વરૂપે પધાર્યા! વિરક્ત હતાં
 નહિં, વિરક્ત થયા નહિં અને વિરક્ત થવાના મિથ્યાભયને દૂર નસાડી

મુકયુ! સતી સત્ય પ્રેમ ને સ્વચ્છ નિરમળ ગુણ કર્મનું પ્રત્યક્ષ દ્રષ્ટાંત હતું. જેનાવિના ધડીપળ ચાલે નહિ—જે પોતાનો પ્રાણ આત્મા—સૌભાગ્યનો શણગાર—અંતરનો સ્નેહી—લોહચુંબક સમાન મનહરણ કરનાર, સુખે-સુખી, દુઃખેદુઃખી—જન્મજન્માંતરનો સાથી—એવા પૂજ્ય જીવનના સ્વર્ગ-રોહણથી, વિપયરંગમાં મચ્છેલી, અસત્ય માયામાં મોહેલી દુઃખરૂપ દુનિયામાં કોણ સાધવી પ્રેમાળ સ્ત્રી નિરાધાર રહી અનિશ્ચિત કાળ-નું ક્ષણભંગુર સુખ ભોગવવું દુર્લભ સમજે? અને કીર્તિસહિત પોતાના પ્રીતમ સાથે, વિશ્વલીલા નિરખ્યા પછી, મનુષ્યસૃષ્ટિનો ભાગ કરી; દૈવીસૃષ્ટિમાં જગતપિતા પરમોદ્ધારક પરમ પ્રભુ વિશ્વેશ્વર સમક્ષ જવામાં કેમ ન આનંદ માને? સીતા, અહલ્યા, દ્રૌપદી સતીઓએ પ્રેમે પ્રણમી પ્રીતમોને પ્રાણ સમર્પેલા, સુખ દુઃખમાં, જીવંત ૩૫ છ-તે એક સ્વરૂપમાં શોભેલા તેઓ નિર્ગુણ બ્રહ્મસદનમાં નિવાસ કરવા જતાં પોતાના અર્ધાંગને દુર્લભ મરણ ટાણે કેમ વિચરવા દે! અને પોતાની યોગ પ્રાપ્તયલ્લી સર્વસૂતા સ્થિતિ, જે થોડા સમયનું આ સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ છે, તેથી થોડા સમયનો પણ વિરહ કેમ વેડે? સગુણ નિર્ગુણ એવાં પરમ પવિત્ર સ્વરૂપ પૂજવા યોગ્ય છે અને સતી સંસ્કાર આધારવર્ત પૌઢી પ્રગટ કરનાર અને વીરતત્વ દર્શાવનાર કીર્તિનીય મહદ્દભૂત કર્મ છે. એવા પવિત્ર એક સત્ય સ્વરૂપને નમન કરું છું! રૂકાપડની રાણી આગળ આ બધી વાત નિર્થક અને ટાહેલાંસમ ભાસશે એવું મને ભય છે! તેથી સતીસંબંધી બીજી વાતને માટે બિન્ને પ્રસંગ બોળીશ, પણ હમણા આ અગત્યનો સમય હું રોકવા ઇચ્છતી નથી. તું નાણું ને જમીન ને જીંદગીની સલામતીની વાત શી કરે છે! મારા રાજ્યસુખસમયમાં જ્યારે દરેક માણસનો હાથ તરવારની મૂઠ પર હતો, ને જ્યારે દરેક માણસ પાસે દોલત જેમ દરેકના માથામાં અક્કલ છે તેમ હતી, ત્યારે દોલત નિયમ પ્રમાણે એકના હાથમાંથી બીજાના હાથમાં જતી હતી. હમણા તરવાર પર હાથ નથી ને કોઇની પાસે દોલત નથી ત્યારે તેની સલામતી છે. ઉઘાડે આરણ્યે ધાડ પડે નહિ ને વસ્તી વગરના રાજ પર ચઢાઇ થાય નહિ. પણ હમણા એક મગજમાં સંઘળી દોલત ભરાય છે તેને માટે તારું શું કહેવું છે*? દોલત ને જીંદગીની સલામતી છે તેપણ

* “Eager to enrich the country and yet to derive advantage from its our proceedings for the last three-and twenty years have been *harmful* and *ruinous* in the highest degree.” H. M. Hyndman.

પ્રજાવર્ગ ક્યાં સુખી છે. તેઓ તો શું ખાઈશું, શું પીશું, શું ઓઢશું ને શું પેહેરીશુંની નિરંતરની ફરિયાદ ઉઠાવ્યા કરે છે. મોગલ અને મરાઠાના જુલમની પણ વાત ન કર ! તેઓની નાની નાની કતલ ને લૂટફાટ શું ગણાવે છે ! એવા જુલમમાં પગ માઇલ દૂર ગયા કે જાંદગીની સલામતીની જામીનગીરી મળતાં વિલંબ લાગતો નોતો. પણ જગતના રાજકરનારના “શીલ્પ છત્ર” હેઠે કેવો જુલમ છે ! ? તે બદ્દીકેદાર અને રામનાથમાં જેવો છે તેવો જગન્નાથ અને જેઝાબાબાદમાં સર્વવ્યાપક પ્રસરેલો છે ! તેમ મરાઠા ને મોગલની તું શી વાત કરે છે ! તેમનું દ્રવ્ય હરણ કરેલું ક્યાં બીજા પ્રાંતમાં જતું હતું ? હમણા જ્યારે તેવી લૂટફાટ નથી, તેટલું દુઃખ નથી યારે આડકતરા રસ્તાઓથી ફેટલો પૈસો વિદેશજન્ય છે ? † કર ક્યાં ઓછા છે ? અસંખ્ય માર્ગે અનરગળ દોલત જન્ય છે ! મારા પૂર્વકાળનું સ્મરણ કરી તેને સ્તુતિપાત્ર નથી ગણતી, પણ તારા સમયમાં તેથી ઓછું ફેટલું છે ને છેક પ્રાચીન કાળમાં કેવું સુખ ભોગવતા હતા ને તારા પુત્રો કરતાં મારા પુત્રો ફેટલી અધમ સ્થિતિમાં છે-ને બીજા તે કંવા કંવા આશિર્વાદ યોગ્ય (!) ઉપકાર કીધા છે તેને સ્મરણમાં લાવતાં મને અનુકંપા છૂટે છે ! તે કાળમાં નાણાનો ઉપભોગ યથાસ્થિત થતો નોહતો, અને આ કાળમાં મન માને તેમ મોજ ભોગવીએ છિયે, પણ આ કાળમાં ફેટલા ધનાઢ્ય પુરૂષ છે ? તમારો મારીને આપડા મોં રાતાં રાખે તેપરજ તારી નજર છેની ? પણ અંતર સ્થિતિમાં કેમ વર્તે છે તે કાણ જાણે છે ? આગલા રાત્રીઓ ને બાદશાહે જુલમથી નાણાં ઓકાવતા હતા, અને હાલ જુલમ નથી થતો એ કેહેલું વાર બહુ ઠીકજ છે; તને બોલતાં કાણ અટકાવી શકશે ? બળિયાને મોંઢે કાણ બોલે ? પણ કાયદાને મધ્યસ્થ રાખી સખતાર્થથી કરવિગેરે અનેક પ્રકારે દ્રવ્ય હરણ કરવામાં આવે છે એ વાત કંઈ થોડી નથી.” !

“મહમદ ગીજની ને શાહાજુદીન ધોરીને યાદ કર”,—મહાદેવીના લગાર અટકતાં ખ્રિસ્તીઆ એકદમજોસ્સાભેર બોલી બીઠી:—“તેમણે અને નાદીરશાહે જે અનરગળ દોલત હરણ કીધી ને ધોર સંહાર કીધો તે સંબંધી વિચાર કરીને બોલ ! પ્રસંગે પ્રસંગે તારાપર જે માહન સમર્થ ચોદ્દા તુટી પડ્યા હતા ને કોટી નહિં પણ અબજની સંખ્યાબંધ દ્રવ્ય હરી ગયા હતા તે તું

† “In 1856, a year before the mutiny, the sum of 23,000,000*l.* was taken from the people of India for the purposes of Government; in 1880, twenty-four years after, no less a sum than 68,000,000*l.* was taken from them for the same purpose.” H. M. Hyndman.

કેમ ભુલી જાય છે? સમસ્ત પ્રજાના લાભનેઅર્થે મેં શક્તિ પ્રવરતાવી નિર્ભય કીધા ને સત્તાપ્રતાપ વિશેષ દાખવ્યા નથી? નિલ યુદ્ધદાન ને નિલ સંહાર; નિલ દેશ દોલતનું તણાઈ જવું ને નિલ પરદેશીથી સંકોચાઈ રહેવું, તેવી સ્થિતિ જઈ મારા રાજ્યમાં શું અધિક સુખ નથી ભોગવતા? આનંદસ્થિતિમાં વિના પ્રયાસે જે મળે તેપર તારે તૂમ થઈ રાચવું જોઈએ, તેના બદલામાં દુઃખ હોરી સ્વહસ્તે અતૃપ્ત રહે તેમાં કોના દોષ સમજવા? તારી વડીલવંદના ને પ્રાચીન સમય યાદ કરી મને દોષિત કર! તારા આગલા પ્રતાપી રાજ્યો સાથે સુકાબસો કરતાં મારું રાજ્ય ને તેનું વ્યવસ્થાપનધારણ “રામ રાજ્ય” સમ સર્વોત્તમ દર્શનીય છે.”—

“ચુપ, મુંગી રહે, એવી ખોટી ડંકાસ ન માર” —મહાદેવીએ મોહોડાને રંગ પલટાવી ક્રોધ કરી કહ્યું:—“તું તારી ભૂલ હમણા નથી સ્વીકારતી? ખરી વાત છે, તને હમણાં તારા દોષ સુઝવાના નથી, પણ જ્યારે નિરંતરનું દુઃખ ભોગવશે ત્યારે મને સંભારશે કે હિન્દ આમ કેહેતી હતી! પણ તેવી મારી ઇચ્છા નથી! ગીજની, ધોરીને નાદિરની લુટ ને ધોરસંહાર માટે શી બકવા કરે છે અને શિવાજીના રમખાણ માટે મિથ્યાં ભાષણ કરી તારી પોતાની શૌર્યવાન શક્તિ ને દીર્ઘસૂત્રતાને ભૂંડું ચરચાતી શા માટે કરે છે? તેમના જુલમ ને સંહાર દર્શાવવા એ તારો બચાવ નથી! તેમના સમ્યક્ષે તું સ્થિતિભૃષ્ટ થઈ અધમ ઠરશે! (તને હુંતો ઉંચકુળની ને મહત્કર્મની સદગુણી ગણું છું.) તું ગીજની, ધોરીના ગુણકર્મ સ્થિતિદર્શન કરાવી એવું સ્થાપિત કરવા માંગેછ કે તેના કરતાં હું ઓછી જુલમગાર છું માટે મજના દોષ ન ઉચારવા?” એવો તારો વિચાર શુદ્ધઅંતરથી ઉત્પન્ન થયો હોય એમ હું માનતી નથી. તારા એક લોડ આન્સેલર સમક્ષ એક બલવાન પણ તેજહીણ ફ્રાંસીઆ ખુની લુટારાને સુલેહના ભંગ કરનાર તરીકે ઉભો કરવામાં આવે અને તે પોતાના સ્વરક્ષણમાં એમ બતાવે કે “હેન્સલો-હિથપર ધણા લુટારા લુટ કરેછે, શાન્તિનો ભંગ કરે છે ને હજારો ખુન કરે છે અને મારા કરતાં દશગણા જુલમગાર છે, તેથી તેમને યોગ્ય શિક્ષા પ્રથમ થવી જોઈએ; અને હુંતો તેમના કરતાં ધણે ઉતરતે દરજ્જે જુલમગાર તથા વટેમાર્ગુઓને દમનારો છું; માટે જ્યાંસુધી તેવાઓને શિક્ષા ન થાય ત્યાંસુધી આ કોઈ હજુર મને ઉભો કરવાનો ધારાને હક નથી!” આવા પ્રકારનું તેનું બોલવું વાજખી ગણાશે? અને આવા પ્રકારની હોંસાતોંસીને માન્ય રખાશે? ના! કદી નહીં! તેવુંજ તારું બોલવું અપ્રમાણ જાણ. મોગલ તથા મરાઠા જુલમ કરતાં એ તેનેમાટે ધિક્કાર બતાવેછે અને તું ગેરવાજખી વર્તે તો

તારે માટે પણ તેમજ, જે જેવું હોય તે તેવું કહેવાય. ખીજાનો દાખલો આપવો એટો હીચકારી વાત સમજવી. કોઈ જીવનમારના તાપ્તમાંથી એક માણસને મુક્ત કરવો, પછી તેના પર જીવન પાડવો ને તે સામે થાય તો તેને દમીને કહેવું કે પૂર્વસ્થિતિ યાદ કર, તેના કરતાં છો અમે ધણા રૂઝા છીએ, માટે અમને આશિર્વાદ દે; તે શું વાજખી ગણાય? સહવાસથી કેળવણી પ્રૌઢત્વપણું પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા સર્વ રાખે, પોતપોતાની વ્યવસ્થા સુધારવા કુદરતના નિયમોનું સર્વ કોઈ નિરંતર મથન કરે! ધણું રાજ્યો દુઃખથી નાસરણે આવેલાં તેથી તેઓ રાજ્ય સત્તામાં પ્રવેશ થવાને ને મોટા મેળવવાને યોગ્ય, નથી એવું તારા વગર ખીજું કોણ કહેવડાવે? ધણું રાજ્યો જીંધા વળ્યાં, ઉઠ્યાં, ધસ્યાં ને શોભ્યાંછે. ચીથરેલાં થયું, વળસાડે તોપણ ન બોલવું, હક-વાજખી હક ગુમાવી સેવકભાવમાં આનંદે રાચવું, એવો તારો નિશ્ચય હશે. વાહ! એમ તો કેવી સોદાઈ! મારા વત્સોએ તુજ પ્રતિ પ્રેમભાવે શહનસીલતા જણાવી ઉદ્ધત મહેચ્છ છતાં, તારા અસહ્ય ઉદ્ધત પ્રપંચ સામા પણ સ્વચ્છ સુધડતા દર્શાવી અને તારા દુશ્મન સામા ધુમી-જે કે અંતરતો બલતા ને ધીકતા રહે તોપણ-જયનાદ પ્રવર્તાવ્યા તોપણ તેં તેમના વાજખી હક લેશ આપ્યા નહીં તોપણ તને નમ્યા; તેવા નિર્મળ મનના, કુળમોટપમાં રાચનારા, ઉચ્ચેચ્છ વૃત્તિના મહત પુરૂષને મોટેજ હલકાં વેણ બોલતાં મથાદ રાખ! લાખ્યા કાળ પર નિત્યે દુઃખ હવું પણ હવે શું છે? અંધાધુનીનો સમય ગયો ને પ્રકાશમય આવ્યો, તારે પણ અંધકારમાં પડ્યા રહેવું? મુસલમાન અને મરાઠા નાણું કલેચી ગયા અને તારા સમયમાં નથી ગયા? કલેચ અને વારત હેસ્ટિંગ્સે શાં પરાક્રમે કીધા છે? હાલના જમાનામાં તે કેવા તેજહીણ જણાયછે. કલેચની રાજનીતિએ કેટલાં રાજકુટુંબો પાપમાલીએ પહોંચ્યાં અને કેટલાં મર્જાવસ્થામાં પડ્યાં? ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને નિભાવવા હેસ્ટિંગ્સે કેવાં કેવાં કાળાંધોળાં કીધાં તે યાદ નથી? એનસિંગને ચોકડામાં લાવવામાં તેના કૃત્રિમ કર્મોથી, ને અયોધ્યાની બેગમ પર જીહા આરોપ મુકી થોડાં નાણાં મેળવ્યાં નથી. તારા ને તેમના પરાક્રમે સર્વ સરખાંજ છે-એકના વિવેકવિનાના કાળા નર્ક સમાન કર્મો વિશેષ ને બીજામાં પ્રપંચ વિવેકના છળ ચતુરાઈનાં કર્મો વિશેષ; તેમનામાં ઉદ્ધતાઈ ઉમેરાઈ અને તમે બળવાન થઈ પ્રપંચે વિજય મેળવ્યો, વ્યવસ્થા રાખી ને દીપ્યા; અંતો સ્વરૂપના અંતર મળમય, પણ વર્તવાની રીતિમાં ફેર તેથીજ તું સતેજ શોભેછે. તથા-પિ “રામરાજ્ય”નું શું ગાન કરે છે? તેના એક અંશ જેટલું તારું રાજ શોભતું નથી. ‘રામ રાજ’નો સદ્ગુણ અને તે કાળની પ્રજાનો સંતોષ એવાં

અદ્ભુત હતાં કે આજ પણ ચોખંડ પૃથ્વીમાં સખળ પ્રતાપી રામને પ્રેમથી પ્રણમી, સ્તવી, ગુણનું ગાન, સકળ પ્રજા કરે છે. ‘રામરાજ્ય’માં પ્રજા સર્વ પ્રકારે સુખી; સ્વતંત્રતાના લાભવા લેનારી; રાજના દોષ રાજને સુખે ઓલવતાં નિર્ભય; રાજભક્તિ ખરા પ્રેમથી કરનારી; રાજ્ય અર્થે પ્રાણદાન દેનારી; પોતાના સ્વતંત્ર હક બહાદુરીથી જાચનારી અને લેશ પણ દુઃખ વગર “જય જય મહારાજ રામ ધણું જીવો” એવા આનંદમય સ્વરની ગર્જના કરતી વિરાજતી હતી! તેની બલિહારી અદ્ભૂતિક્ક હતી! રામરામ, તે પણ તેવોજ પ્રતાપી! પ્રજાને સુખેસુખી, પ્રજાને દુઃખેદુઃખી; જનમત શુદ્ધ રાખવે તત્પર (દુષ્ટ ધોભીનાં વેળુ માટે સાધવી સીતા-પ્રાણવલ્લભાનો ત્યાગ કર્યો, તેના અક્ષય પ્રેમ તરફ ન જોતાં પ્રજાનું હિત તપાસ્યું કે મારો દાખલો લઇ પ્રજા દુર્ગુણી ને લમ્પટ ન થાય!); કરમાર મુકવે વિચક્ષણુ; પ્રજા પ્રત્યે ક્રોધનું પ્રેમાળ; પોતાના લાભાર્થે પ્રજાની સ્વતંત્રતાપર આક્રાપ ન લેતાં સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરનાર; પ્રજાની સમ્મતિથી રાજ્યવ્યવસ્થા કરનાર; મંત્રીમંડળ સર્વોત્તમ, પોતે ધીર ને ચતુર, સ્વપ્રજાપર પિતાતુલ્ય ને જીતાયલી પ્રજાપર પિતામહતુલ્ય પ્યાર રાખનાર; નિર્બળ ને સખળ સર્વને એક સરખો ન્યાય આપનાર, દુષ્ટને દંડનાર, દયાળુ ને કિદાર, પુણ્યકળાએ તેજસ્વિ સર્વમાન્ય મહાપુરુષ દિવ્ય શોભ્યો હતો તેની તુલના કરતી દુર્લભ નથી. તેવી થાય તો પછી એકેયકે પૃથ્વીમાં મહારાજપદ ભેગવવા યોગ્ય થાય. રામ રાજ્યનું ગુમાન ભુલી જા અને સાંપ્રત કાળના સર્વ રાજ્યમાંજ માન યોગ્ય થા એટલે ખસ! તારા અંધેર તરફ જો ને પછી રામ રાજ્ય સામ્રાજ્યનો મુકામલો કર. સાંજણથી મોટો સમ વિસમભાવ તુજમાં અધીક છે. આ તો કાળા ને આ તો ગોરા એ ભેદ ટળશે ને તેઓ પરસ્પર અંકગતારી વર્તશે ત્યારેજ તારો પ્રથમનો વિજય દર્શન દેશે. પાટિશિયન અને પ્લીશિયન માફક ભેદ રાખવાથી કશો લાભ નથી. તારા પૂત્રો પ્રથમ લાત ને પછી વાત કરનારા અને પરદેશીથી અતડાને અતડા રહેનારા તેવા રામરાજ્યનો સમય ને રામરાજ્યની તુલના કરી પોતાનું અજ્ઞાનપણું પ્રગટ કરે છે.”

“ચલ, બહુ લાંબી લગરી ના કર”;-શ્રિરાનિયાએ શીકા ચેહેરાથી કહ્યું, કેમકે હિન્દ પોતાના ઉત્તમ વાદથી તેના વાદને છેદનભેદન કરી નાંખ્યું હતું તેથી તેના ચેહેરાપર પ્રસ્વેદનાણુંદ આવ્યા હતા ને ઘણી ગભરાઇ ધુસ્સે થઇ ગઇ હતી. “રામ રાજ્યના ન્યાય ને વિજય ને સ્વતંત્રતા સંબંધી મને સર્વ માલમ છે. મારા કહેવાનો હેતુ એવો હતો કે જો નાની વસ્તુનો મુકામલો મોટી સાથ થાય તો આ જમાનાના રાજ્યમાં માફ રાજ્ય રામ

સમ છે. રામરાજ્ય અદ્વલ, સત્ય ને પ્રમાણિક હતું પણ તે કાળનો યુગ સમય સ્મરણ રાખ. આ સુવર્ણયુગ નથી, આ લોહયુગ છે; તે સમયમાં રામરાજ્ય સમ સર્વોત્તમ સુખ ભોગવવું એ દુર્લભ છે; પણ જે રાજ્યમાં યુલામગિરી ભોગવતી પડતી, વિના પ્રયોજને જામે થતા, ધર્મમૂઢ કરતા, અને શ્રીમંત બાણે કે લૂંટતા, જેથી અરાઅર દ્રવ્યનો ઉપભોગ થતો નોતો તેવા રાજ્યમાં આ રાજ્ય મદાનરાજ્ય રૂપે શોભે છે. સ્વાધીનતા, સમાનતા ને સ્વતંત્રતા સોવસા સર્વ સુખના પૂરા પાડનારા છે. માણસને સદવસથી અધમ અને ઊત્તમ સ્પષ્ટ દર્શાય છે; પણ આગલાં રાજ્ય સાથ મુકાબલો દર્શાવી સાફ દિલ દુનિયા આગળ એમ સાબીત કરવા માંગતી નથી, કે ‘હું સર્વોત્તમ છું’ એમ માન્ય થવું જોઈએ, પરંતુ લોકહિતને અર્થે સુખકર વ્યવસ્થા કરવા કેટલી ગોઠવણ કરું છું’, તે સમયના રંગ દર્શાવી સિદ્ધ કરી આપીશ કે લોહયુગને યુક્ત રામરાજની સ્વાધીનતા ને સ્વતંત્રતા તુ ભોગવે છે, નિર્મૂલ પ્રાણીને શક્તિ કરતાં અધિક સત્તા આપવી યોગ્ય નથી. જુના રાજતંત્ર પ્રમાણે હવે વ્યવસ્થાવિધિ યોજવાનો સમય નથી, હવે તો નવા નવા રાજતંત્રના નિયમાધારે વર્તવું જોઈએ. તે વગર યથાર્થિત સમ-પૂર્ણ સુખ ભોગવવાં દોહવાં છે. વળી સમ વિપમ ભાવની વાત તું શી કરે છે ? સમ વિપમભાવ કલાડી નાખવો મુશ્કેલ નથી; પણ માર પુત્રો સાથ તારા પુત્રો સમ્યક્ધર્મમાં આવવા યોગ્યજ કયાં છે ? ત ગર્વિષ્ટદંટિના અને ગુરી ઇચ્છાવાળા હોવાથી નકામી અગ્રાધ મારી, વણી વેળા શરવીરોનું અપમાન કરે છે તે કેમ સાંખી શકાય ? વળી જ્યારે સર્વ પ્રકારે આશ્રય આપવાની ઇચ્છા ઊત્તમ મનની અધિકારી ની હોય છે ત્યારે તારા પુત્રો યોગ્યે કે “ નસીબમાં હશે તો સૌ મળશે ! ” “ સમય આવશે ત્યારે સર્વ સુખ સાંપડશે ” ત્યારે પછી ખીજનો દોષ યોગ્યતાં શરમાતી નથી ? તથાપિ તું પ્હીચિયન ને પ્રાટી-શિયન શ.આ.વારે ફેરવે છે ? મારે માટે જાતે તુલ્ય છે. જાતેને યોગ્ય અક્ષિસ આપુછું ને રાજ રાખવા જાતે જામ લાગીછું. તારા એક્ય કરેતો પછી મારે જોઈએજ શું ? પણ ઊછળતાં લોહીના સમેવડિયા સાથે કેમ વિવેકે વર્તવું તેજ તારા પુત્રો જાણતા નથી, તો પછી અનેજ કેમ ? વ્યવહાર એક્યતાનું દર્શન કરાવવા મારું મયન જરૂરી છે અને તેને માટે તારા ને મારાં જાતેને સદા સદુપદેશ આપવાને હું ચુકતી નથી; પણ જ્યારે તારા પુત્રો યુગકના યુગકજ રહ્યા ત્યારે મારા પુત્રો જે નીતિના ગણ અને સંસારવ્યવહાર વિવેકનાં કુશળ નેઓ મલીન અંતઃકરણ જોડે ક્યમે

સમ્મત નજ થાય ને ન થયા. તારા પુત્રો મારા પુત્રો સાથે રંગમેલાવા ડામાં ભેગા થાય કે મારી પુત્રીઓની સ્વરૂપ સૌંદર્યતાપર મોહિત થઈ તેમની સન્મુખ અવિવેકે ઊભા રહે; સંસાર વ્યવહારમંડળમાં પ્રવેશ કરાવે ને કુટુંબસુખ નિરખાવે તો પછી પોતાની ધાનત સાદુ રાખે નહિં; જનસમૂહમાં ભેળાતાં સ્ત્રીઓનું અપમાન કરે* ; હોય તે કરતા દશગણો ભલકા મારી તોછડાઈ ને તુંડાઈ પ્રગટ દર્શાવે; અમે આખો સુઘડ અને સુધરેલી પ્રજા છિયે એવું યુમાન રાખી તિરસ્કાર કરે; પેતાના સ્વકુટુંબમાં ભેળા કરવાને ના મરજી દેખડાવે; (કેમકે કુટુંબો અમારા કરતાં ઘણા હલકા પાણીના તે યતાવે તો પછી ભોપાળા જણાઈ જાય !) અને અમારામાં સામેલ થઈ છયોક એહાઈ કરે; વખતો પુવડવેણુ ઊચ્ચારી મારા પુત્રોપર અંકુશ રાખવાની છટેલાઈ કરે તો એવા જોડે મારા પુત્રો સંબંધમાં આવતાં ખરેખર શરમાયા વગર રહે નહિં ને એકય થવું મુશકેલ થઈ પડે. તારા પુત્રો વિવેકચરણે વર્તે ને મર્થરદ રાખતાં શીખે તો પછી સુઘડસુઘટ્ટએકયસ્વરૂપ સુંદરદર્શન દેજ; કેમકે મારા પુત્રો એકયતાનું પ્રદર્શન કરાવના સદા ઉમંગી છે, પણ તેઓ એવા નમ્ર ને વિનયતા વાળા નથી કે ગુલામગીરી કરે અને પોતાના કુટુંબપ્રવેશ કરાવી તારા પુત્રો એહા થઈ નિરંકુશિત મદોન્મત્તપણે વર્તે તે જોયાં કરે ! વળી સર્વ કોઈને સન્માન તે કેવા પ્રકારે આપે ? શું તેઓના દાસાનુદાસ માણક વર્તે અને જે પોતાના સન્મુખ આવે તેમને નીચા નમીને નમ્રતા યતાવે ? તેઓ અંહકારી, ઊદ્ધતને પંતરાજ્યાજ નથીજ, તોપણ એવી પ્રકારનું માન કોઈ કાળે આપી શકે નહિં. તે વળી તોછડા, લજ્જાનીતિમાં નિઃસંશયી ને મિથ્યા ગર્વ ધરનારને ! હા, તેઓમાંનો કેદાઈ ધંગલંડ પધારે તો સમસ્ત પ્રજા મોહિત થઈ, ઠાકમાઠથી આગતાસ્વાગતા કરી પ્રસન્ન રાખે, સકળ વિલાસસામગ્રીના દર્શન કરાવી ઘાડાં એકયથી એક સ્વરૂપે સોહી, મિત્ર બાંધવાની હાણુ દેખી દાજ ને સુખ દેખી રાગે એવા પ્રેમાળ ને ક્રોમાળ સ્વભાવના મારા પુત્રો છે. તેઓ કદાપિ પણ “ પેનગો ” ને ગ્રીકમાં જેમ સર્વ કોઈએ હસી કાહાડયો હતો તેમ કરે નહીં તારા પુત્રો સાથે એકય કરવાના તેઓ સદા પ્રસંગો શોધે છે અને વિના પ્રયોજનના પણ મેળાવડાઓ જેવા કે, લેવી, ધવનિંગ પાર્ટી વિગેરે ભરી એક આનંદે કલ્લોલ કરે છે, પણ ઉલટા

* “Bombay Gazette” of 1878.

તારા પુત્રો તેમના એ બાંધવો પ્રત્યે કડવાસ વાપરી તેમને તુચ્છાકારે છે અને તેનો લાભ લઇ ધોર કરે છે. મારો પ્રાણ આત્મા લોડ મેઓ અને જસ્ત્રીસ નોર્મનના લોહી વહેવડાવ્યાં તે એમાંથી કેની ? જે તેઓનાથી છોટાના છોટા રહેતો તો એ પરિણામ નજ આવત એમ મારું સ્પષ્ટ બોલવું નથી, પણ એ એક કારણ કહીએ તો તે અસત્ય છે એમ તારાથી કહેવાશે નહિ. શુદ્ધ સ્વભાવવૃત્તિએ પ્રદુષિતપણું, સમાનતા, મર્યાદાવિના દેખાડવા, એ સામ્પ્રત સ્થિતિને પ્રતિદૂળ છે. તોપણ રાજકાજમાં ધણે દરજ્જે તારાં પર વિશ્વાસ મુકી યોગ્ય સ્વાધિનતા આપું છું ને સત્તા વર્ગમાં દાખલ કરું છું તે શાને માટે ? એ બધાં ઐક્યતાનાં કારણ છે, જેથી ખનો જુગલ સ્વરૂપ છતાં એક સ્વરૂપે સોઢે ! સમ્પીલા થઈ ખનો સદા હેતથી વર્તે તો પછી કેવા સંયોગ સુખના દર્શન કરાવે ! રે ધણું કરીને જાંચા પ્રેમમાં સોહી અપૂર્વ દિવ્યાકૃતિએ દર્શન દે ! ”

“ તારું બોલવું સત્ય છે ” વ્યાધ્ર દેવીએ ગગળી જઈ દયામણે મોંએ જવાબ દીધો :— “ તારું બોલવું હું અમાન્ય કરતી નથી. જેમ એ બોલવામાં સત્યતા છે તેમ જુઠાણાનો અંશ પણ છે; પણ તે, તે તારી હમેશની ચપળતા ને કુશળતાથી નિસ્તેજ બનાવી દીધાં ! તું ખાતરનીશાથી કહી શકેછ કે એઓમાં તમામ ગદ્યલતી મારાઓનીજ છે ! વર્ષોના વર્ષો થયાં તારાઓ મુજના રંક બાલકોપર જુલમ પાડતા આવ્યા છે ને પાડે છે ! અતિ તુચ્છ વચનથી બોલાવે છે, એઓને માટે કાયમ ઠસ્સાનો સદાનો ભત્ત આવે અતિ પ્રોદતાથી પોતાના અન્તરમાં ઠસાવી મુક્યો-કે ‘ હિન્દુઓ અચંચળ વૃત્તિના-ધ્યાની ને મનસ્વી-રણસંગ્રામ વિપયના ધણું કરીને કાયર-સ્વદેશભિમાનરહિત-ન્યાતીગતિભેદના બંધનથી છુંદાઈ ગયલા-અડધા સુધરેલા-ધર્મ માટે સંશયી અને સ્ત્રી એઓપર અસહ્ય અંકુશ રાખનારા છે ’-એ સંધાને માટે તું શું સત્ય બોલે છે ? ખાતર નીશાથી જાણુ કે એઓ કુવડ વેણુ ઉચારે એવા નથી. જ્યારે તેમને માટે સુધરેલા વર્ગમાં નિંદક વાક્યો ઉચ્ચરાય ને હલકા ગણાવવાની પ્રેરણા થાય ત્યારે રંગીલા ને મદમતા નજ સહન કરે ? તારે માટે મારાઓ એવા હલકા વાક્ય ઉચારે તો શું તારાઓ ખમી રહે ? ના ! ને તારા આવા કૃત્રિમ ઉપાયથી ભવ્ય શક્તિ જય દર્શાવવા એ તારી પ્રોદતાને લાંછન લગાડનાર છે. મોટા મોટાનાં લોહી વહ્યાં એ કર્મ અધમ બન્યાં એ વાત ખરી, તેમ તેને માટે સકળ પ્રજાએ શોકભર્યા વદને માનસુકન પ્રગટ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, અને પોતાના બંધુપર આવેલી આફત

ગણી ધધર પાસ યાચના કીધી છે એ થોડું કીધું નથી. પણ માનના તરસ્યા ને વેરીલા ખાસીલા સત્તાધારીઓએ બળવા પછી વિના પ્રયોજને આંધી માધી અને કુકાઓને જાડે લટકાવ્યા તથા તોપે કરાડ્યા તે ભુંડાં કર્મો અતિ અધમ છે. સાધનબળે ગરર અને પ્રબળ પ્રતાપી સ્થિતન પુત્રોએ કેટલા જાણુને—હથિયારવિનાના હલકા જાણુને—સત્તાના દોરથી લાત મુકીથી ગત : પ્રાણ કીધા અને તેમના કારણમાં પેલી કમબખ્ત જાતલી ને અગાડી કરી; એવા અધમ નીચ કર્મોને માટે કોણે સત્યન્યાયનું દર્શન કીધું ! સંધીકરાર અને સુધડ સુધટ્ટ એક્યતાનાં પ્રારંભ ચિન્હ અને ઉભંગ આવા ! અને તેને માટે મારી તરફથી કશી પણ બેવકાઈની હીલ-ચાલ થઈ છે ? પણ તુજ પ્રત્યે મારી અસાધારણ મમતા છતાં ક્યાં વેર-ભાવ તારામાંથી સદંતર નાશ પામ્યો ? પ્રેમના બદલામાં પ્રેમ જોઈએ ! અંતર ઉમળકાથી આનંદે હૈયાસરસા ચાંપતા હોય તો મારા પુત્રો પાછળું વિસરી જઈ પ્રેમનો બદલો અધિક આપે;—પણ એમ થતું નથી. મીજલ-સમાં એકવાર આમંત્રણ કરી મોટા ઉપકાર બતાવે—ગર્વમાં કૃલાધ જાય ઉલટા ડોળ ઘાલી તિરસ્કાર કરી સતાવે ને હલકા વર્ગમાં ખપાવે તે નજ સહન કરે ! ઉદ્ધમ રહિત-ન્યાયે અધમદાસ-મુલમે દટાયલા—પરસ્વાધિન—પરદેશી પરધરમીના તેજમાં અંજનયલા—સ્વતંત્રતા વિનાના મોળા પડી ગયલા; તોપણ જિંચ્ય તુકમ—કંચ્ય સદગુણ, ને જિંચ્ય પાણીના વિવેક મધ્યાદશીળ છે તે એવું માનભંગ પ્રત્યક્ષ-સ્પષ્ટ ન જોઈ શકે. રણુરંગી મહેચ્છ કુલીન સ્વતંત્ર પુરૂષો જનસમૂહમાં માન પરાભવ દેખી અંતરવૃત્તિએ અતિશય દાજે એ સત્ય ને કુદરતને અનુસરતું છે ! તું કહેછ તે રાજકાજમાં વિશ્વાસ, ક્યાં છે ? ” ભવાં ચઢાવી હિન્દ બોલી—“ ક્યાં છે સમાનતા ? એ સંધી છેતરપીંડીની વાત પડતી મુક ! હું બોલીશ તે તને જરાએ પસંદ પડવાતું નથી, ને તું કંટાળશે ને ઠેકડી કરી અંતરમાં તૂલના કરી સ્વસત્ય દર્શાવવાની અશક્તિથી ક્રોધમય નેત્રે નિહાળશે; પણ મને તેની લેશ માત્ર દરકાર નથી. આણુવિશ્વાસ ઠામ ઠામ છે. વિશ્વાસ સમૂળજો નથી. સ્વાધિનતા ને સમાનતા ને સ્વતંત્રતાના દર્શન તો દુર્લભ સમજવા. તેતો નથીજ. હોય તો પછી તારી સ્પૃહા કોણ કરે ? ભૂષ્ટ બુદ્ધિએ સ્વતંત્રતા રહિત કરી પગતજે ચગદી નાખ્યા છે તેનું સ્મરણ કરતાં શોકથી રકત ઉજ્જુ ને વદન નિસ્તેજ થાય છે ! બળવાન સંમયે કંપની બહાદૂરના કાળથી તે આજ પર્ધત દેશી લશ્કરપર કરડા કીધી જોધું, હાકમાં ને હાકમાં દબાતું ને દબાતું રાખવું, અને પુરતો

ખરોસો ન રાખવો એ પ્રથમ અણુવિશ્વાસ—જો કે દેશી લશ્કરને જેર કરવા દેશી લશ્કર હતું તોપણ ધારા ધડનારી મંડળીમાં યથેચ્છ નિડર સાહસિકપણે વરતી સ્વચ્છંદે ધારા ધડવા અને પ્રજ્ઞની અરૂચી છતાં તે પળાવવા, તેવી મંડળીમાં, પ્રજ્ઞમતના પ્રતિનિધિ ન દાખલ કરવા એ ખીજો અણુવિશ્વાસ. દેશી રાજ્યમાં રેસીડંટ રાખવા, જેને માટે વાંધો નથી, પણ ત્યાંના રાજ ધારા સત્તાને પોતાના કામમાં રાખી રાજ્યોને પગતળે ચાંપતા ને ચાંપતા રાખવા, અને પોતાનીજ ઇચ્છાનુસાર વર્તવા દેવા, તથા બાહ્યગરના પુતળાં માફક રમાડવા, તેમની પ્રજ્ઞમાંજ તેમને હલકા પાડવા એ ત્રીજો અણુવિશ્વાસ. હથિયાર ન રાખવા દેવાનો ધારો —જે ધારો કોઇ પણ પુરૂષારથ સરકાર-પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ રોમ કે ગ્રીસ પણ અમલમાં લાવી નથી તેવો પુરૂષપણને લખવનારો ધારો એ ચોથો અણુવિશ્વાસ. દેશી વર્તમાનપત્રને તોડી પાડવાં ને તેમનાપર શીતુરને ઉરકેરવાનું આજ સુકવું—જે સત્ય વિશ્વાસનું કામ નહિંજ ને તેમને નિરંકુશિતપણે અંકુશિત કરવા એ પાંચમો અણુવિશ્વાસ.—હિન્દુસ્થાનની રૈયત અકારા કરથી બેદીલ થયલી અને ઉરકેરાયલી છે—(દુસ્મનાવટથી નહિ, પણ ધાડાં ધેંયંથી) તેથી તેમનાપર સદાની કકડી નિધા રાખી શીતુરખોર કહેવા તથા થોડાક અપાત્ર અમલદારોએ પોતાનાજ અપલક્ષણ તથા જુલમને લીધે ચમકતા રહેવું ને ચમકાવતા રાખવું એ છઠો અણુવિશ્વાસ. ન્યાયના દિવ્યાસને ન ચડાવી ઈશ્વરીપ્રસાદ આપતાં બાહાનાં કાહડી પાછા હાડવું એ સાતમો અણુવિશ્વાસ. સૈન્યવર્ગમાં સૈન્યાધિપતિની શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિએ ન ચડાવવા અને માત્ર તારા પુત્રોએ એ વીરત્વ દર્શાવનારા અઘોરિક પ્રસાદનો લાભ લઇ શૂંઝ્યાજ કરવું એ આઠમો અણુવિશ્વાસ. તારા ગેરવાજખી વિચાર અને પ્રજ્ઞ સંરક્ષણના અવિવેકી કાયદાની સામા પ્રોટેસ્ટ ઉઠાવવા સાર્વજનિક મંદિર વાપરવા ન આપવાં એ નવમો અણુવિશ્વાસ. દેશી રાજ—અને તે વળી અતિશ્રેષ્ઠ પદમાંના રાજાને એક સાધારણ માણસના ગુન્હાને બાહને અસત્યતાનો જ્યદશાવી ઢોળી પાડવા એ દશમો અણુવિશ્વાસ. કેટલાક રાજકુંવરોએ યુરોપથી શસ્ત્રો મંગાવ્યાં તે ન રાખવા દિધાં અને પ્રસંગોપાત પરદેશી પ્રથાં વીરપુરૂષોને સૈન્યમાં રાખવાની મના ને સખતાઇ કીધી એ અગિયારમો અણુવિશ્વાસ. તારા ત્વાર્યા પુત્રો એકેસામટાં ગગડી પડીને દેશીઓને વોલનટીયર કોરના દરવાજાપરથી હડસેલી કહાડ્યા એ બારમો અણુવિશ્વાસ. લમાદિ સુખ પ્રસન્ન દેશી રાજાઓ સ્વતુલ્યના બાંધવો સાથે સ્નેહલાવ રાખી ધાડા

સમ્બન્ધથી અંધાય તે તને ગમે નહિ, તેમને પત્રવ્યવહારથી અંતરના ભાવ જણાવવા ન દેવા એ તેરમો અણુવિશ્વાસ. હિન્દુ, મુસલમાન, પારસીઓને જોયા પ્રકારની કેળવણી ન આપવી ને હીણા રાખવા એ ચૌદમે અણુવિશ્વાસ; કેમકે તારી અંતરવૃત્તિ શંકાશીલ થઇ છે કે એઓને રાજદારી સંબંધના રસ્તા બતાવીશું તો સ્વતંત્રતાના હક જાણતા ને સ્વદેશાભિમાન ને સ્વદેશપ્રીતિ રાખતા શીખશે તો તેથી તને ગેરલાભ છે. દેશી રાજાઓ પરદેશમાં પ્રવાસ કરવા માટે દેશ બાહાર જાય તો તેમની સાથે એજન્ટ કે રેસીડન્ટ હોયજ હોય-જાણે તેઓ પર ચોક્કા પેહરો-તેઓ એકલા સ્વચ્છંદે દેશ બહાર વિહાર કરે તો કોઇ તેમને તેમની સ્થિતિ કેવી દુષ્કર કે સુખકર છે તેનું જાન કરાવે તો તેથી તને સમયે-રે મોકો (!) પોહચે, માટે એકલવાયાતો એઓને રાખવાજ નહિ; તથા તેવા કોઇ વિદેશી રાજનીતિકુશળ પુરૂષની મુલાકાત પણ વગર પરવાનગીએ ન કરાવવી એ પંદરમો અણુવિશ્વાસ. સ્વૈચ્છિક સાહસ કર્યો હોય પ્રજાને કરથી રૂંધવી-જેથી પ્રજા કોઇ કાળે સમૃદ્ધિએ જળવાન થાયજ નહિ ને રાજકારભારમાં માથું ખોસવાનું વિસરી જાય-અનનનું તો તનનનું-પેટની સંભાળથી પરવારે ત્યારે દેશ રાજ સંભાળમાં માથું મારવા ઉસ્કેરાય તેથી પેટનાજ ઉદયમાં ખારે પોહાર ને બત્રીસે ઘડી મચી રહે એવા પ્રપંચી વિવેકી કામો કરવાં એ તારો સોળમો અણુવિશ્વાસ. અણુવિશ્વાસની પલટણે હિન્દુસ્થાનની આસપાસચોગરદમ ફરીવળી સંધને ઘેરી લીધા છે જેમાંથી નીકળતાં પણ નથી નીકળાતું. સંધનું ટુંકમાંજ કહું છું, બાકી દરેક અણુવિશ્વાસને માટે બધે મોટાં બ્યાખાનો કહી સંભળાવાય. પ્રસંગ આવશે ત્યારે એ સંધળાનું યથાર્થિત વિવેચન થશે, પણ દુનિયા પૂછેછ કે આટલો અણુવિશ્વાસ ને બેઆખર છતાં હિન્દુ કેમ સહન કરે છે ? તેનું ખરું કારણ એજ કે સત્ય પ્રમાણિકતા ને નિમકહલાલી ! જેને એક વાર સ્વબંધવતુલ્ય યશ આપી સ્થાપ્યા તેને છોડ નજ દેવો. એ બે શિવાય એકે બીજા કારણ નથી. પોતાની હુરમત જાળવવા તેજદાર સમશેર બ્યાનમાંથી બાહર કાઢાડી પટો કરવા ને પરાક્રમ દર્શાવવા હિન્દુ સામર્થ્યવાન છે, પણ પ્રભુને યાદ કરી પ્રતાપી રાજમંડળમાં લોકસમૂહમાં હલકી પડવાની ઈચ્છા રાખતી નથી. જે જે વિરલાઓને તેં માત્ર તારોજ લાભ સાચવવા રહેશે નાંખ્યા તેને માટે કહેવાનું બાકી રહ્યું નથી. જેમ અનાજના પાકેલા ખેતરપર પોતાનું પેટ પુષ્ટ કરવા તીડ તૂટી પડે તેમ તારા જીલમગારોએ આ દેશમાં આવતાંજ જૂલમનો વરસાદ વરસાવી કહેર

વર્નાવી મુકયો. અને તેમ છતાં મુસલમાનનાં જુલમ ને તેમની ત્રુટક ત્રુટક લૂંટને વગેવવી તો સાંભળ : જે કહેવાની મારી ઇચ્છા નથી તે તારે સાંભળવું ? સંદેહિત ! *વારન હેસ્ટિંગ્સે જે ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવી હતી તે સંબંધી થોડુંક જણાવું જેથી તારા કાન ને આંખ ઉઘડે-જેતું વાસ્તવિક વર્ણન સાંભળતાં નમ્ર ને માયાળુ સ્ત્રીઓ મુર્છાગત થઈ; તેવા હુલ્મનું વર્ણન હું કહું છું તે તું સાંભળ. જેના આગળ મુસલમાનનાં જુલમ અને લૂંટની શી ખીસાત? તારી કૃપાદષ્ટિ મારી તરફ થઈ કે તે જેમ, અને તેમ દ્રવ્ય સમેટવાનો ઉદ્દેશ આરંભ્યો. તારા ભુખડા-રસ પુત્રોએ એકદમ વર માફક જુલમ કરવો જતરી કીધો; અને ભીમહારી કંપનીએ નિસ્તેજ હેસ્ટિંગ્સને બોધ્યું કે અમને તૃપ્ત કરવા દ્રવ્યનો ભોગ આપ. અને પછી હેસ્ટિંગ્સ શું ન કરે? કોઈ કાળે ન સાંભળેલો ને કદી પણ ન સાંભળી શકાય એવો જુલમ જતરી કીધો. તારાવીર વારન હેસ્ટિંગ્સે દેશમાં જે મોટા મોટા જાગીરદારો હતા, તે દુઃખી જાગીરદારના આંગળાંની આસપાસ દોરડાં વિટળાવ્યાં-એટલે સુધી કે આંગળાંઓ ઝીકય કરી અરસપરસ ગંઠાઈ ગયા; અને કચડાઈ એકજ દેખાયાં. પછી તે આંગળાંઓની વચ્ચે લોહશયર લોહડાના હથોડાવતી દોકા બેસાડી. આ દુઃખી માણસની ખુમ પેલા જુલમગાર નફનાં અધિરાજ વારન હેસ્ટિંગ્સના દૂત દેવીસિંગે ન ગણકારતા આંગળાંના કટ્ટેકકડા કરી નાંખ્યા. જે ગરીબ, પ્રમાણીક, નિરપરાધી અને ઉદ્યેગી હાથ, માત્ર પોતાની સ્વમહેનતના ફળ પોતાના મહોડાં આગલ લઈ જતાં નહોતા, અને પોતાના છોકરાંઓને પણ તેની ઉત્પત્તિના અમૂલ્ય ફળ, તંગીને વખતે આપવા પણ નારાજ હતા, અને તે હાથના ફળ પંદર કરતા વધારે વર્ષ તુલીક ચીન તારા લાભાર્થે મોકલાવ્યા-અને તે વળી કોમપણ પ્રકારના બદલા વગર-અને જે ફળના ફળથી તે કાળના તારા પુત્રો વિલાસ કરતા હતા અને અંતર ચુંભીને આણુંદ ભોગવતા હતા તે ઉદ્યેગી હાથને એ દુઃખ ભોગવાવ્યું. તેના બદલામાં તો તારા જુલમગારના દોરડા, લોહશયર અને બિન જરૂરિયાતની મહેનત વિના તમે ખીજું બોયું નથી. પણ એ શોકમય વાત સાંભળતાં

*This "harrowing description of the cruelties perpetrated by Debi Sing, one of Hastings's official servants, is, perhaps, without parallel in the language. It is said that several ladies fainted at this part of Burck's oration."

BURK'S SPEECHES.

Dublin Edition.

ને વિચારતાં કોણ પથરછાતિનો નહિ કમ્પે ? ધણુ વક્કરવાળા, માન મરત્યા વાળા ને આગેવાન દેશાઇ ઊઘોગી ખેડુત, ગણોતિયા, પરગણાના માછલેટ અને ગામડાંઓના પટેલો વિગેરેની જોડ કરી બમે બમેને પગેથી એકઠા બાંધ્યા, અને પછી તેઓને તારા યમહૂતોએ લોહગજ પર ઉંધે મસ્તકે લટકાવ્યા અને પછી નેતરે પગના આંગળાંના નખ ખરી પડ્યા ત્યાં સૂધી માર મારવા જરૂરી રાખ્યો. વળી તેમના ઊંધાજ મસ્તક પર, બચકર લાકડીના ઝપટક અને યમશસ્ત્રથી, માથું, નેત્ર ને નાકમાંથી લોહી વહ્યાં ત્યાં સૂધી સેતાનિયત રીતે માર્યા. પણ આ દુઃખની રીત તો તારા યમહૂતોને ઓછી પડી હશે તેથી તેમણે નવી કળા શોધી કહાડી. વાંસ ને નેતરને ઊંચાં મુક્યાં અને બેલદી ઝાડની ડાળી જેના અણિયાળા ને તીલણુ કાંટા જે આમડીને બચકર, રીતિએ ચિરી નાંખે છ અને માંસને ખેંચી કહાડી તેનો ખીમો કરે છે તેના આમકાવતે, હેરાન કીધા અને જે કેટલાક શરીરે મજબૂત અને મનન દઢ ધૈર્યવાન ને ગમે તેવો જીવન થાય પણ અસત્ય કર્મનજ કરવું એવા હતા તેમના પર શોધક વૈરથી ઉરકેરાઇને અતૃપ્ત લૂંટાલૂંટથી પ્રયત્ન થઇ જેમ વધારે હેરાન થાય એવા અનેક પ્રકારનાં યમાસ્ત્ર શોધી કાઢડ્યાં—જેમાં ‘બેચેટા’ નામનાં માંસદહનકારકને ઝેરમય છોડવાની ડાંગા મુખ્ય હતી—તેણેવતી તેમના શરીર ચીરી નાંખ્યા !!! જે દૂરમાં દૂર કર્મ તે એ હતું. એ મારથી કેટલાંકના ધા રૂઝાવા વગર સડબડયા કર્યા અને સદા કોણી કર્યા પણ કદી રૂઝ આણી નહિ. અને શરીર પર કહોડના ડામ પડી રહે તેવા આમ પડી શરીરને એબિયજ બનાવી મુકયું; ને કેટલાકની છાંદગીનો અંત પણ આવી ગયો. રે આ દુઃખ પણ થોડું હતું ! એકરતાં વધારે દીલ ધડકાવે તેવું દુઃખ તેમને માટે બાકી હતું. આવા રાક્ષસી દુઃખથી તૃપ્ત ન થતાં રાત્રે આ બિચારા નિરપરાધી પ્રાણીઓને—લોભ જીલ્મનો અધિરાજ હોમશાંતિનાં બલિદાનને કારાગૃહમાં મોકલતો હતો. અને જ્યારે ચિન્તા વગર સર્વ કોઇ આરામ લેતાં તેવે વખતે પણ સેતાનના પુત્રો તેમને ત્રણ ત્રણ વાર બાંધી મારતા અને કકડતી થંડીમાં ઉઘાડે શરિરે બકરાં કુકડાંને નાંખી મેલે તેમ મેદાનમાં નાંખી મેલતા હતા. સૂર્યોદય થવા પહેલાં આ હેરિટગ્સના ભોગને બહાર કાઢડતા, અને રાતના યમહૂતના મારતા. ધાથી શરિર સુણી ગયેલું, ને ચીરાડાથી અકડાઈ ગયેલું તેમને ઠરી ગયેલાં થંડા પાણીમાં ઝબકાળતા અને એક કાંકરો પણ ખમવાને અશક્ત એવાં આળાં શરિર પર પાછો માર જરૂરી થતો. આલવાને અશક્ત, ઉભા રહેવાને નાતવાન, બુખે પેટમાં કોયલી પડેલી ને મારથી શરિર સુજી આવેલું

તેવાઓને પૈસાનેમાટે તેમના ગામ ખેતરમાં જોવા મોકલતા કે 'જો કંઈ આપશો તો ઉગરશો.' પણ આ આપડા પાસે હોયજ શું ? આવે સમયે પણ કેટલાક વિરલાઓ આશ્રય આપવા તત્પર હતા, પણ તેમને ખુદને ખુદજ નજીવવામાં આવતું હતું કે એ આશ્રય, તમારી પાસે દોલત છે તેની સાબિતીમાં ગણી તમારા પણ એવાજ હાલ થશે ! આથી આ બિચારા ભોગો જેમના તેમ પાછા ફરતા. અને વળી તેમના પર પૂર્વ પ્રમાણે જૂલમ જારી થતો. તેઓના વિલાપ અને દુઃખથી પડતી કીકીયારી સાંભળી તારી તરફના દુષ્ટો હાર ખાઈ પાછા લટકા નહિં. દિવસ અને રાત્રી દુઃખ અને જૂલમ સાથે જુદા કરવાનેજ હતી. શારીરિક દુઃખના ઉપાયો અર્થે લોહ ફાયર-ભૂગોળ-મેડી-યમડંડના સપાટા તેમને અર્થેજ હતા. અને સર્કિમાં જેટલાં જેટલાં દુઃખનો સંગ્રહ છે તે તે સઘળાં દુઃખો વિણીવિણીને વારા ફરતી એકજ રાત્રીમાં તેના પર એકસામટાં અજમાવવામાં આવતાં હતાં. આ દુઃખથી કેટલાઓ યમપૂરીએ પોંદચી ગયા; અને એવા પણ કેટલાક હતા કે તેમની હિમ્મત તેમના દુઃખો સાથે ખાથ ભીડે. એવા પણ કેટલાંક માણસો છે જે પોતા પર પડતાં દુઃખથી રીઠા થઈ જાય ને કશું ગણુકારે નહિં; અને જેમ જૂલમ પડે તેમ તેમ સાવધ મનના-પ્રયત્ન-જેરસાવાળા અને જુગમગાર સામા નિરાંકપણે દ્રઢતાથી જમરદસ્ત ટકર ઝીલી ઉભાં રહી શકે ! ! આવો જૂલમ માત્ર પુરષો પરજ નહિં પણ બાળકો અને સ્ત્રીઓ પર પણ ગુન્નર્થો ને બાપની સામા છોકરાંને બાંધી તેમના પર ફટકા જારી કીધા, જેથી જો બાપ પરનો ફટકો ચૂકે તો છોકરો ધવાય ને છોકરા પરનો ચૂકે તો બાપની તેજ અવસ્થા થાય ! તેવાજ પ્રકારે ને તેવાજ ઉદ્દેશે સદ્ગુણી કુંવારિકાઓ-જેઓને સૂર્ય પણ નિરખી શક્યો તેઓને મંદિરના પવિત્ર સ્થળ પરથી ધસડી લાવ્યા-તેમના પ્રિતમના હસ્તકમળમાંથી વિખુટી પાડી અસહ્ય દુઃખના સાગરમાં દુબાડી દીધી ! એઓની કાળાગૃહના કાળા પાતાળમાં દુર્દશા કીધી ! તેઓના પર જે સખ્ત હુમત્રા થયા તેનું વર્ણન કોણ શકે એવું છે ? તેમની આખર અને સ્વતંત્રતા અને મર્દાદશીલતા સર્વે એકેસામટી તે કાળાગૃહના કાળા પાતાળમાંજ દટાયલી રહે તે બલી. તેઓનું માન ગૌરવ સર્વનો શામટો નાશ થયો અને તેઓ ધર્મમૃદ અને નીતિમૃદ થઈ ગઈ; અને રઝળી રખડી યમપૂરીએ સિધારી ! જેરખંધના મારથી આખો પ્રાન્ત નારાજ થઈ તારાજ થઈ ગયો. ખેતીકાર અને દેશાધિઓ લણ્યાવિનાનાં ખેતરો મૂકી ચાલી નિકળ્યા. ઘણા દેશો અરણ્ય થાત, પણ

તેમના શેહેરના કોઠની આસપાસ બેસેનેટવાળાસિપાઇઓ ફરી વળ્યા, અને તેઓને ઘેરી લીધા! જેઓ દેશપાર થવામાં રાજી હતા તેમને સ્વભૂમીના કાળાગૃહમાં જેરબંધ અને રાજડંડનો માર સહેવા ગોંધી રાખ્યા. અફસોસ ! ખ્રિસ્તિયા! વારન હેસ્ટિંગ્સના રાક્ષસી જૂલમથી બચવા માટે તેઓને વાઘરૂપની ગુફાનો આશ્રય લેવો પોગ્ય લાગ્યો ! તે વાઘના મહોડામાંજવા પ્રસન્ન હતા, પણ વારન હેસ્ટિંગ્સનો જૂલમ ખમી શક્યા નહિ ! એવા જૂલમ આગળ કોણ ટકી શકે ? મરાઠાનો ધોર સંહાર અને મુસલમાનનો ભયંકર જૂલમ એ કરતાં અધિક હતો એમ કોણ કહી શકે ? અનેનાના સાહેબના અધોર અધમ પાપિષ્ઠ કર્મો કરતાં એ કોણ કિતરતાં કહેશે ? અનુકૂળતાએ નાનાસાહેબે તે વૈરથી ઉત્કેશાઇ પ્રપંચ વાપરી પોતાના સ્વાર્થ અંગે તારે સમૂળગો ખોડો કઢાડવાનો ઇરાદો રાખ્યો હોય તો તેમાં તેણે ખોટું શું કીધું ? એ સઘળાંનો વિચાર થાય છે ત્યારે તારા અતિ પ્રવૃત્ત સ્વાર્થી કર્મો અતિ અધમ ને પાપિષ્ઠ લાગ્યા વિના રહેતાં નથી પણ એ સઘળાંને વિસારી દઇ તને અસાધરણ માન આપે તે શા માટે ? એટલા માટે કે તું તારું વેણ પાળશે; અને એઓને સ્વપરાક્રમ ને સ્વસામર્થ્ય દર્શાવતાં અટકાવ્યાં છે તેમાંથી મુક્ત કરી આગળ વધવા દેશે. પણ માણસના લોભનો થોભ નથી. તે તો જેમ જેમ અધિક અધિક પ્રાપ્ત થતું જાય છે તેમ તેમ અધિક અધિક પ્રવૃત્ત થઈ સદગુણને દાબી દઇ અધમ કર્મ સ્પષ્ટ દેખાડાવે છે પરંતુ એમ નજ થવું જોઈએ. એવડે રાજસત્તા માન્ય-ક્રમંગ સહિત માન્ય ન થાય ! વાત સત્ય છે કે સમ્પ્રીક્ષા થઇ ચૈક્યતાનું પ્રદર્શન પ્રત્યક્ષ દર્શાવે તો ધરતી કમ્પાવે ! પણ એવા અનુપમ કર્મજન્ય સહજ શ્રમથી દર્શન દે નહિ. તારી રાજસત્તા સ્થપાયા પછી મહાભારત દુઃખમાંથી કેટલુંક ઓછું થયું ને વિચાર કરતાં શિખ્યા એજ સત્ય છે. પણ મહાંધ યઈ તું એમ ઓલે છે કે મારા રાજ્યમાં ‘વાઘ ને બકરી એક ઓવારે પાણી પીયે છે,’ તેને કશો ભય નથી. એ યુક્તિવાળું હાવકું ઓલવું સર્વ માન્ય સફળ પ્રયત્નમાં, આજે નથી. અને એવું ઓલનારા કોણ છે ? પેલા શ્રીમંત્ ! એઓએ પોતાનાજ લાભનો વિચાર કરી કોઝરા ભરવાનોજ સ્વાર્થી હેતુ રાખી તને એ સર્વે નમ ઉપમા આપી; અને તે કદાપિ સત્ય પણ હશે ! વાઘને બકરું એક ઓવારે ક્યમ ન પાણી પીયે ? જ્યારે તેમનાં દાંત તૂટી ગયા ને પંઝા-ઝેરી ને વેરીલા પંઝ કપાઇ ગયા ત્યારે બકરું તેની સાથે સ્પર્ધા કરેજ. જ્યારે એક મુઠદાલ કુતરો વાઘના મહોડાં પર ચુકે તેવા વાઘના સમયમાં બકરું પણ ખોતીકું પરાક્રમ દેખાડાવે ! એહેન ખ્રિસ્તિયા, વાઘ તો ક્યારના જતા

રહ્યા ! હવે તો માત્ર બકરાજ રહ્યા છે તેજા સમયમાં એક આરે સવ પાણી પીયે તેમાં આશ્રયતા પામવા જેવું શું છે ? જ્યારે વાદ્ય હયાત હતા ત્યારે તારું સ્વપરાક્રમ દર્શાવવું હતું. કોઈ રહ્યું નથી ત્યારે તું સર્વ માન્ય મહારાજપદને યોગ્ય થઈ પ્રત્યગ સંતોષી રાજ્યરક્ષકનું પદ ધારણ કરી એકી ! પણ પૂર્વના વાદ્યો સજીવન હોત તો મહારાજપદ ધારણ કરવાનું ટાણું દુર્લભ હતું. રહેલા સહેલા વાદ્ય નબળા પડ્યા (નખ-પંજા ને દાંત વગર શરીરે નિરગત બન્યા) ને કમજોર થયા અને તેથી તું સ્વચ્છેદે યથેચ્છ નિરંકુશિત વાર્તિ શકે છે. ”

હિન્દરાણી બોલતી બંધ પડી. તુરત વાદ્ય ભૂષ્ટ બુદ્ધિએ-પોતાનો વિનય સમજી-ધુરંદરને હુન્નાદ ભરી અનિશય લાંબી ગર્જના કીધી. ખ્રિસ્તિયાના વાદન સિંહ સરખા જોમ અને વૈરથી ઉરકેરાઈ તેનો પ્રતિજીતર વાજ્યો; જેથી પંથત ને વન ચોમેરથી ગાજી રહ્યું.

“વિચારની આ તારી ઘેલછા છે. હિન્દ !” ખ્રિસ્તિયા કોઈપણ સમય કરતાં, ઘણી નમ્રતાથી, ડાહ્યાપણથી અને દલીલ સાથ-જેવી દલીલ તેણે અદ્યાપિ સૂઝીમાં કોઈપણ પ્રસંગે બતાવી નોહતી તેવી દલીલ સાથ, ફરેલ માણસને પણ જેબવંતી કરે એવી સંભવિત દલીલ સાથ બોલી:-“તારા બોલવામાં સત્યાંશ અનિશય છે, એ હું સ્વીકારું છું; પણ એજ તમામ વિચાર અને મનસ્વી નહિં પરંતુ સાચા મતથી, તું તારી પોતાની પાયમાલી ઘણી સત્વર કરશે. તને ઘણા કારી જાળમો ખવાડ્યા છે તે પણ એજ વિચારે ! તારા સુંદર મુંખડાંપર કરચલી વળી ને દુખમય શ્રાંટ પડી તે પણ એજ વિચારે ! એજ વિચારથી છાકી જઈ હજારે અન્યોઅન્યની લડાઈમાં તારા પુત્રાના લોહી વહ્યાં, પાયમાલ થયા અને રક્તગી મૃત્યા ! નજીવાં કારણસર મહાનયોદ્ધાઓ ને સુભટરાજોના પ્રાણ ગયા, પીડિત થયા ને અતિ અનર્થકારક હાની થઈ ! તારી અસાધારણ કર્મશક્તિ અને અદ્ભૂત વિચિત્ર પ્રતાપી મનશક્તિ સતેજ દિવ્ય છતાં તું પદભૂષ્ટ થઈ અધમ હાલતે પહોંચી એ સ્પષ્ટ જણાયું છે; અને જ્યારે મેં મહારી અદ્ભૂત કાંતિ તને બતાવી સર્વને આંજી નાખ્યા અને મારા વિજયથી અસાધિક પરાક્રમી યોદ્ધાઓ ધૂમ્યા અને તને તામે કરવા જ્યારે હું મચી ત્યારે દિવ્ય પરાક્રમી છતાં તું મારા સામા જોવાને લગાર બ્રહ્મ શક્તિમંત થઈ નહીં એ તારા આવાજ વિચારથી. યુદ્ધકળા અને રાજ્યનીતિની પૂર્ણ કુશળતાથી અનેક પ્રકારની ઉચ્ચલાયક કરી નાંખી ક્રીધુ વજેકુ-અવ્યવસ્થિત હાલતમાં આવી પડેલું એવાં રાજ્યનો નાશ

થતો અટકાવી રહ્યા પાયાપર રૂડી રાજ્ય વ્યવસ્થા સ્થાપી જગતમાં મારી સમૃદ્ધિમાન અને બળવાન શક્તિ દર્શાવી ભારતભૂમીમાટે નવી આણુ વર્તાવી, એ તારા એજ વિચારને લીધે. તારા ધીટ મનની કર્મશક્તિનું નીતિવાક્ય એજ હતું અને તેવાજ હતુ અને તેવાજ પ્રકારની તારા સુભદ્રા-તરવારીયાઓને તું તરખીયત આપતી હતી કે “હુંકું જીવતર પણ યશસ્વી કર્મો કરવાં.” અથવા “માનભંગથી મરવું સારું.” એ તું પ્રદુક્ષિત અને જિંચા મનથી જ્યાં ત્યાં બોલતી હતી. એ નિર્દયકના જયથી તું રાજી થઈ ને તારે પોતાનો નાશ થયો, સંકટમાં આવી, લશ્કરી મહાન પ્રતાપી યોદ્ધાઓનો સંહાર કરાવ્યો. રાજ્યખટપટ અને સલાહશાંતિ કેમ રાખવી તેમાં જેવી તું બોલવે વાચાળ ને ચપળ છે તેવી કર્મ દર્શાવવે નથી. કેવી યુક્તિ પ્રયુક્તિથી જયિત થવું એમાં તારા રાજ્યનીતિવેત્તાઓ એકા થયા છે-માત્ર પુસ્તકદ્વારે દર્શાવવા-પણ કર્મજ-યથી ક્યમ અચળિત અક્ષય રાજ્યસત્તા ને સ્વતંત્રતા ભોગવવી તેને માટે તેઓ કંઈ કરી શક્યા નથી. સોળમા સતરમાં સૈકામાં મારા વિચાર પણ તારા જેવાજ હતા:-જાણે મેં ‘પણુ’ લીધું હોય કે તરવારની શક્તિ જણાવી મન-માન્યાં કર્મો આદરવાં અને અન્યોઅન્ય યુદ્ધનાદ ગમળવી મુકવો. તેમ જ્યાં ત્યાં હું કુદતી નાયતી ફરતી હતી ને આ બાગબેલ કરી બહુ દુલાતી હતી. પણ **માસ્ટનમૂર્*** અને **નેસખી†** અથવા **પ્રેસ્ટનપન્સ‡** અને **કેલી-ડોન§** ની “સિવિલ વોર” ના સમયથી હું ઘણી ગાહાપણ પકડી બેઠી છું. જે મારા પૂર્વના વિચારજ અમલમાં લાવવાને મચી હોત તો કાળાંતરે પણ જે સ્થિતિમાં મને હાલ જગત નિહાળે છે તેવી સ્થિતિમાં કદી નિહાળત નહિ. અનેક પ્રકારે જ્યારે હું પાયમાલ થઈને પરાભવ પામી ત્યારે મારા તે કાળના અનર્થકારક વિચાર બદલાયા અને ત્યારપછી નિયમસર અને જીવિતસર

* **માસ્ટનમૂર્**ની લડાઈમાં શાહનશાહી પક્ષ તરફથી **પ્રિન્સ રૂપર્ટ** તથા **મા-રક્વિસ ઓફ ન્યુકાસ્ટલ** અને પાર્લિમેંટરી સેના તરફથી **અર્લ ઓફ લીવન** ને **કોમવેલ** હતા. એમાં **ચાર્લ્સ** પેટેલાની હાર થઈ. ૧૯૪૪ની જુલાઈ ૨ જી.

† **નેસખી** ડુંક **ચાર્લ્સ પેટેલો** ને **કોમવેલ**, **ફ્રેરફેક્સ** ને **આયરીન** વચે થયું હતું, તેમ! **ચાર્લ્સ** પડયા ને એ સિવિલ વોરનો અંત આવ્યો. ૧૯૪૫, જુ-ન ૧૪મી.

‡ **જકાએન** રોલીવાળાઓએ ઝમરો ઉઠાવી યુદ્ધ શરૂ કર્યું ને પેટેલી લડાઈ **પ્રેસ્ટ-નપન્સ** બાગળ ૧૭૪૫ના સ્પટંબરની ૨૧ મીએ થઈ.

§ **કેલીડોન**ના યુદ્ધ પછી ઈંગ્લંડમાં સિવિલ વોર થઈ નથી. એમાં રાજ્ય પક્ષ જિત્યો હતો-૧૭૪૬ના અપ્રેલની ૧૬મીએ.

પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ પંડિતરાજનીતિવેત્તાઓના (philosopher-statesmen) નીતિના વિચારથી વર્તવાનો નિશ્ચય કીધો; જેથીજ હાલ ધણી મજબૂત રાજ્યવ્યવસ્થા રાખી સર્વનાપર સરદારી ભોગવું છું. જે તેમ થયું નહોત તો જે કીર્તિના સર્વોપરી શિખરની ટોચપર હાલ હું પહોંચી છું ત્યાં ક્યમે પહોંચી શકત નહિં. તારા ને મારા યુદ્ધરંગનાં કર્મો એક સરખાં છે; અને મારા કર્મો હવડાં તું વર્તે છે અને હું તારા વિચારે વર્તતી હતી, પણ મારાં પ્રાચિન પ્રસિદ્ધ કર્મો પ્રમાણે વર્તવાથી ભવિષ્યકાળમાં તું વિશેષ કશું દેખવાની નથી, ઓર જે મેળવેલું છે તે ગુમાવી આત્મહત્યારી બનશે ! તું કાળાંતરથીજ તારો હેતુ શામાં છે તેનો વિચાર કર્યો વગર અવ્યવસ્થિત હાલતમાં વર્તી છું. જ્યારે તારે પોતાની આબાદીને માટે ખરેખરા લાભની જરૂર હતી, ત્યારે મનસ્વી તરંગમાં તું મગ્ન રહી; જ્યારે દ્રવ્ય સંપત્તિના સંગ્રહની આવશ્યકતા હતી ત્યારે કીર્તિની કલગી પહેરી આનંદમાં નાચી-જે કીર્તિથી તને શું પ્રાપ્ત થયું ? માત્ર પુરાણપ્રસિદ્ધ વાતોથી મનમાં બળવાનો વખત આવ્યો; જ્યારે સમયોપયોગી વસ્તુ જરૂરની હતી, ત્યારે તાત્કાલિક ફળદાયક વસ્તુ મેળવવાપર તેં લક્ષ આપ્યું !-પરદેશી પરધર્મી-ઝનુની-કૂર-નિર્દય બળિયા સામાં ખરા ભાવથી, ખરા શૌર્યથી, ને સ્વદેશના ખરા લાભને માટે વજ્જના કોટની માફક અચળતાથી ઊભા રહેવાની જરૂર હતી ત્યારે પ્રાન્ત પ્રાન્તના નિરર્થક સુખ અને માન અને મોટપ સાચવવા અને સ્વરૂપવાન કાન્તાઓને વરવામાટે તારા વિરો પરસ્પર લડી મૂવા. તારાપર જ્યારે શાહાબુદ્દીન ઘોરી ગાળ રહ્યો ત્યારે જે સંપત્તિ-અંકિતાની જરૂર હતી તે તેં કેમ ન કરાવ્યો તારી પ્રજામાં ? અને એકલા ક્ષત્રીઓનેજ યુદ્ધમાં મોકલવાને તત્પર રહી, પણ દેશની પાયમાલીને અંતે પણ ખીન્ન શૂરાઓને યુદ્ધમાં જવાને કેમ ન ઉશ્કેર્યો ? પણ માંહોમાંહેના કુસંપથી તારા માથાપર હાલના દુઃખ પડે છે ! તેં જે તે સમયે એકના સુખ કરતાં અનેકના સુખને ઇચ્છ્યું હોત તો હાલની અવદશ થાત નહિ ! તેં તારે પોતાને હાથે પોતાનો નાશ કીધો-યુદ્ધના વિજયના ગર્વમાં મિથ્યા મદોન્મત થઇ ગાળ-બિજ પ્રજા તરફથી જે માનનો વરસાદ વરસ્યો તે તારાથી સેહેવાયો નહિ-તેમાં છાકી છાકી ફરી-દેશની કળાકૌશલ્યતાપર શ્રીદા શ્રીદા થઇ ગઇ; પણ યુદ્ધના સમય કેવા પ્રબળ આવવાના છે ને કેવા શૂરવીરો-પ્રચંડ ભવ્ય મૂર્તિઓ સામા ટક્કર ઝીલવી છે તેનો વિચાર તને આવ્યો નહિં; માનનામદમાં વખતસર ચેતી નહિં; કેવી કળાકૌશલ્યતાની

આવશ્યકતા પડશે તેનો વિચાર કીધો નહિં ! માત્ર નવનવા તરંગ-રામાયણ મહાભારતની ઐતિહાસિક વાર્તાઓ અને ખિલ કલ્પિત કહાણીઓના રંગમાં, તારૂં ખરેખર “સામર્થ્ય” શેમાં છે-જેનો વિચાર કરવો હતો તે તું વીસરી ગઇ. લશ્કરી સામર્થ્ય ખરેખર શેમાં છે તેનો જે તે પ્રથમ વિચાર કીધો હોત તો તારી કીર્તિહિન ભુંડી અવદશા નજ થાત ! તારૂં લશ્કરી ‘બળ’ કલ્પિત હતું ! જેની સામા-મારા ખરેખરા લશ્કરી ‘બળ’ સામા-તારાથી કેમ ટકાય ? તારૂં લશ્કરી ‘બળ’ વિદ્યાવધ્ધ નમાં-કળાકૌશલ્ય શોધનમાં વેપારના વધારામાં-નિયમ, નિશ્ચય અને નીતિમાં-સમય અને શક્તિમાં અને રાજ્યના બંધારણમાં સમાયલું છે ; જેની સામા તારૂં મનસ્વી ‘બળ’ કોઇ સમયે પણ ટકર લેવા સમર્થવાન નજ થાય એ તું ખરા દિલથી સ્વીકારશે. યુદ્ધનીતિ રીતિ, વ્યૂહરચના ને તરવારિયાપણું તારામાં કંઇક જુદાજ પ્રકારનું હતું, અને તારી રણસંગ્રામની નીતિનું વલણ ને યુક્તિ એવાં હતાં કે પશ્ચિમના નવા સુધરેલા શસ્ત્ર સામા ટકી શકે નહી, તે, કંઇક લાખો વરસપર ધડાયલી યુદ્ધકર્મનીતિ-જેની સત્યતામાટે તો વર્ષોનાવર્ષો સુધી તકરારજ આલ્યાં કરશે, તેવી-સાચવવાનો ટેક રાખ્યો. પણ પશ્ચિમના ગુણ કર્મ કંઇ પૂર્વનાં નથી એ તારે પેહેલેથી જાણવું હતું. એ તે જાણ્યું હોત તો અગન્યાજનો મારો કેમ સહન કરવો, અને કેમ વશણાશ્વ વાપરવું તેનો ખ્યાલ આવત. પણ મહાભારત રામાયણની કાલ્પનિક યુદ્ધનીતિ-(જે કે કદાચિત તે ખરી હશે, તોપણ આ કાળમાં તે નિરપ્યોગી થઇ પડી છે એ તો તારાથી ના પડશે નહી)-ના હિડતા રંગમાંજ તે તારૂં ખરે તત્વબળ ને શૌર્યબળ માન્યું. પણ કાલ્પનિક વસ્તુ સત્ય કેમ હોય ? અથવા ગતકાળમાં જે યુદ્ધનીતિ પૂર્ણ તેજસ્વી જણાઇ હોય તે સાંપ્રતકાળમાં પણ તેવીજ નીવડે એનું પ્રમાણ શું છે ? એવા વિચારે પેલો નેપોલિયન (આ નામ દેતાં ઇિટાનિયાનું અંગ કાંપ્યું !) ધૂમ્યો હોત તો આજે સાધારણ મનુષ્ય પુત્રથી વધારે તે ગણાત નહી. પણ એ વિચાર તેણે કહાડી નાખ્યા, ને રોજરોજ નવી નવી વ્યૂહરચના, સાંભળી, જાણી, શિખી, અનુભવી, ને મશને પામ્યો. તારી મોટમોટી અસ્ત્રશસ્ત્રવિદ્યા, જે માટે તું ગવિષ્ટ છે તે ક્યાં ગઈ હતી, જ્યારે સોમનાથનો નાશ કરનાર ક્રોધના આવેશમાં, ગાંડો ધર્માંધ મહમદ ગીઝની અચળ ક્રોટ તોડી પેડો ત્યારે ? પેલાં સર્પાશ્વ, ગરૂડાશ્વ, મોંહાશ્વ ને પાશ્વપતાશ્વ તે વેળાએ ક્યાં ગયાં હતાં ? એ બધાં ખ્યાલી નામોજ માત્ર થઇ પડ્યાં હતાં, ને તેથીજ તું આવીને આવી રહી છે. જ્યારે મે પ્રવેશ કીધો ત્યારે, પણ આવાજ કારણસર તું ભયમાં આવરી થઇ ગાંડા

માફક ઉડી ગઇ; નવું કંઈજ કાઢું નહી. તારા આંકરાવો અને તરવારીયાઓનું જથરાપથરા વિખરાયલું સૈન્ય-ઝગઝગી રહેલા પોશાક અને શીરપેથ પહેરી અને શરીરપર કડિયાળાં બખતર ધારણ કરી, હાથમાં જડાવ મૂકવાળી તરવારો ઝાલી, પાણીદાર ખોખારતા થણ થણ કરતાં ઘોડાપર સ્વાર થઈ, ભારી પાયદળ ટુકડી-(Infantry)જેઓએ માત્ર ખાખી જેવો પોશાકજ સજેલો અને શણગાર રહિત, પણ પ્રાણધાતક “સ્નાઇડર રાઇફલ” ઝાલેલી તેવાની સામા આવ્યાત્યારે, રણક્ષેત્રમાં સો વાર અગાડી ધસે નહિ તે પહેલાં તો તેમને ધૂળ ચારતા કરી દીધા તે શાથી? લશ્કરી ‘બળ’ તારૂં “ખરૂં” પણ તે “ખરૂં” તો નહિજ! જે નિયમ ને યુક્તિની જરૂર ને કયાયદની નવી રીઠી જાણવી જોઈએ તેથીજ તેઓ અણબળ! તેઓ મારા હુમલા કેમ ખમી શકે? ઘણી વેળાએ આપણે બંનેઓ ખરેખરી સરતમાં ઘોડા દોડાવ્યા હતા, જેમાં એકનો નિયમિત પાણીદાર અને એકનો અનિયમિત બળવાન! તેથીજ તું સરતમાં હારી ને મેં છત મેળવી-તેં ખોયુ અને મેં મેળવ્યું! જે સમય સામ-દામ બેઠની યુક્તિથી તારે ચાલવાની જરૂર હતી તે સમયે અવિચારથી તું ડંડનો માર્ગ ઝાલીને બેઠી-જે ગાંડપણથી તારો નાશ થયો ને પાંચ હજાર મૈલ દૂરના પરદેશી પરધર્મીની તું તાબેદાર થઈ પડી.”

“તારૂં બોલતું સત્ય છે!” મહાદેવી શોકમય સાદેબોલી; અને તુરત પોતાની ઢાલના ઓથામાં પોતાનું મુખાર્વિદ દાંડયું. નેત્રમાંથી આપ્પણિંદુનો ધોધ વહ્યો જેણે મહાદેવીના ચરણાર્વિદનું પ્રક્ષાલન કાઢ્યું.

સર્વ જણ અબોલ રહ્યા. એ બાળુએ ક્ષણભર શાંતિ વ્યાપી રહી. **ખ્રિસ્તિયાને** પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીની દિલગિરી માટે અતિશય લાગ્યું. પોતાની સમોવડિયણને છોક નાસિપાસ થયલી જોઈ તેના મનમાં લાગી આવ્યું આ સમય તે હિન્દ પર વિજય મેળવી શકત, પણ તે કેવો? પડયાપર પાડુ માર્યા બરાબર ગણાત. પણ એ તેની સ્વભાવવૃત્તિ બહાર હતું કે એક વખતની જગતની જનુની-જેના નેત્રમાંથી હમણાં આંસુનો ધોધ વહે છે અને જેતું ઉજ્જુરકત શોકની ઠંડકથી ઠરી ગયું છે એવી સ્વરૂપ સૌંદર્યવાન એકજ મોહિની-જેને મેળવવાને દુનિયાના દરેક મહારાજ્યો ઇચ્છે છે તેના દુઃખમાં તેનાપર વિજય મેળવી પોતે તેનો લાભ આપવો. હિન્દ દેવીની આ અવસ્થા નિરખી **ખ્રિસ્તિયા** મગ્ન થઈ નહિ! પણ જેમ કોઈ ધર્મચુસ્ત મુસલમાન એક હિંદને પોતાના સમક્ષ મરતો જોય અથવા એક રોમનકથાલેખક ધર્મનો ધર્માંધ એક “રીફારમર”ને લીલાં ઝાડ સાથે બળતો જોય ને તેને જેવી દિલગિરી થાય તેવી અથવા એક નદી તટપર ઉભેલો માણસ બિજાને દુખતો

નનૂવે પણ તેને બચાવવાને શ્રમ ન લે પણ માત્ર દિલગિરજ થાય તેવી તેની દિલગિરી હતી. કદાચિત ધિરાનિયાના દિલમાં એમ આવ્યું હશે કે અરે ! રખેને મારી આવી સ્થિતિ કોઇ કાળે કેમ ન થાય ! અને તેથીજ તેના નેત્રમાં મિહાસ રહી હતી.

ધિરાનિયાના છેલ્લા શબ્દોએ હિન્દના મનમાં બહુ ગભરાટ ઉત્પન્ન કર્યો. પોતાનું અતુલ્ય સામર્થ્ય દાણમાં ફીણ થયું, દેશોન્નતિની અમુલ્ય ભક્તિ વ્યર્થ જતી રહી, યોડાના સુખ અને સ્વાર્થા ક્રમે આદરી ખર્ચ બળ જવા દીધું, માંદોમાંદોનો કુસુપ થતો અટકાવો નહિ, ધર્મના અનેક મતભેદથી શૌર્યદીણ પ્રજા બનવા દીધી, એ બધાં ચિત્રના દર્શન સાથે પોતે કોણ હતી, અને કોણ છે તેના વિચારથી તેના મનમાં અતિશય ધોળમધોળ થઇ રહી તે તેથી તેની સર્વ ઇદ્રિઓ બેહુરમારી ગઇ અને તે તટસ્થ જડભરત માફક ચૂપકી પકડી હતી રહી.

પણ આખરે એ બોલી. ચોખ્ખાનૂએ દૃષ્ટિ ફેરવી, ઘાડા ધૈર્યથી અને કંઈક નવિન આશાથી, પણ અશ્રાંત વૈરની ખૂમારીમાં પોતાના મોઢક પણ બેઠેલા ડાયાંના એરેરાથી—જેમ ગાંજવધરના બાણમાંથી તીર છૂટું ન હોય એવા નેસથી બોલી:

“ધણું થયું—બસકર—ધિરાનિયા;” એટલું બોલી પોતાના હરીફ સામાની શાંતિ એકદમ ભાંગી નાંખી. “બસ કર, તને તારા લશ્કરી સામર્થ્યના પ્રતાપમાં હું છોડી જઈશું. રાજકર જે ભૂમી તે તારા બાહુબળના પ્રતાપે સંપાદન કરીછે એવી પરભૂમિપર! તું જે જે બોલી તે યથાસલ ને યથાન્યાય છે. મારી પાયમાલીનાં બીજ મારી છાતિમાંથી ઘુટયાં હતાં અને તે હું મારી છાતીમાંજ સમાવું છું. પણ મને એકવાર કહેવા દે કે તારા પુત્રો અને અરગાન, તારતારના મોગલમાં કશો તરાવત નથી. તારા ને તેમનાં ગુણક્રમે માટે મેં અગાડી તને જણાવ્યું છેજ. માત્ર તરાવત એટલોજ છે કે આફઘાન અને મોગલોએ જે દેશ પોતાના બાહુબળે મેળવ્યો તેજ દેશપર પોતે નિવાસ કર્યો. મારી ભૂમિ, મારા “નાશના ફળ” નેછ, તેઓએ મેળવી; પરંતુ મારી ભૂમિપર વસીને મારાજ દિલાઓને શણગાર્યા ને પોતાના જયધ્વજ તેપર ઊરાડયા; અને હંમેશના નિવાસી થયા. પણ તને આનંદની વાર્તા છે કે તારા પુત્રો તને વફાદાર રહ્યા છે! તેઓ તને ચાહે છે ને તનેજ પૂજેછે! પણ એ ગર્વિષ્ટ મુઘ્ધા ! બેદાન મેદાનનો અગ્નિ આ હિન્દના લોહીવર્ણ ઝભામાં ચીરકાળ ધ્રુધવાતો પજળ્યા કરે છે. તે પજળતો અગ્નિ એક દિવસ—અને તે એકજ દિવસમાં—હિન્દની કુમળી પણ ચિરાયલી છાતિમાંથી ધ્રુધવાઇ ઉઠશે ત્યારે

તું જેશે કે હિન્દના શોક ને દુઃખ અનિવાર ને અવર્ણ્ય હતાં. જેમ મનુષ્યજાતીની અવધી હોય છે તેમ શાહનશાતની પણ અવધી હોય છે. તેમ તું તે ક્યાં ચિરકાળ અહિંયાં રહી શકવાની હતી! તારા પોતાના સંતાનો વખત આવશે ત્યારે ધીમે ધીમે આ ભૂમિમાં વસી તેને જન્મભૂમિનું માન આપશે;—તેઓની લાગણી મારી તરફ ઉશ્કેરાશે: જેમ અમેરિકાના યુતાઇડેડેડ-ટૂસના નવા ઈગ્લાંડના રહીશોએ તારી સામા પોતાની સ્વભૂમિના રક્ષણમાટે શસ્ત્ર સજ્યાં તેમ તેઓ શસ્ત્ર સજ્જ મારે માટે યુદ્ધમાં ધૂમશે; મારા પુત્રોમાં તારા જે નીતિના સુધારા છે ને જે વડે તું મોટપ માને છે તે આવશે—અને તારા પુત્રોની ઉત્કૃષ્ટ સર્વોત્તમ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ પોતામાં લાવી અનુપમ કાર્યો કરશે —અને જ્યારે તેઓમાં દેહીક સામર્થ્ય આવશે અને પોતાનું રાજ્યધન તારા લગાડખોર—ગર્વિષ્ટ રાજ્યધન જેવું કરશે, પશ્ચિમ અને ઉત્તરના ઉદય થતા સેતારાઓ દરિયાના ધણીપણામાટે પરસ્પર વઢશે ત્યારે હું તારી સામા અવીશ!!

ખ્રિસ્તિયા, યાદ રાખ, એવો સમય આવશે, ત્યાં સૂધિ મારાં ભયંકર શસ્ત્રો —જેને તારા અનિવારશસ્ત્રોએ ખંડિત કીધાં છે; અને તારા પ્રાણુધાતક અશ્ત્રાશ્ત્ર, મારી ભુશંડીનો નમુનો છે તેવાં શસ્ત્રો ધારણ કરે ત્યાં સૂધી મારા એ શસ્ત્રોને મારા પટામાં મ્યાન કરે છું, ને સમય ન આવે ત્યાં સૂધી તેનો ઉપયોગ કરીશ નહિં. જ્યારે મારા પૂર્વના મહાનકાપીરાજનીતિવેત્તાઓ જેવા ઉઠશે, જ્યારે મારા પ્રાચિન પ્રસિદ્ધ યોદ્ધાઓ જેવા ગાજશે, જ્યારે કાળાંતર થયાં ફેર ન પડેલો એવું તત્વજ્ઞાન તપશે, જ્યારે વિદ્યાના ભંડાર ને જ્ઞાનના પિતા પધારશે, જ્યારે માત્રિક કળાના નિપુણ દેશોત્તિમાટે કંઈ કરશે, જ્યારે વેપારના કારખાનાઓમાં ધમધોકાર કામ ચાલશે, જ્યારે રાજ્યના બંધારણના નિયમમાં પ્રબળ પ્રવિણ થશે, અને તારા સદગુણો (!) જેથી તું હાલ મગર છે તે મારા પુત્રોમાં આવશે ત્યારે હું તને સામી આવી આલીંગન કરીશ! ત્યાં સૂધી જયશ્રીરંગ!

ખ્રિસ્તિયાને આ કટાક્ષના વચન અનુકૂળ પડ્યાં નહિં, તેથી તે ધણા ખીજવાટ અને કડવાટથી જવાબ આપવા જતી હતી; તેવામાં આકાશમાંથી ગંભીર સુંદર નાદ સંભળાયો. જેથી બંને વીરાત્મા તકરારી જણતું ધ્યાન તે દિશા તરફ દોરાયું.

*“વિજયરંગ! વિજયરંગ!

વિજય રંગ! વિજય રંગ! વિજય, વિજય જાણી;

સાંભળો સ્વતંત્રતાની, સુખદ સરસ વાણી. વિજય.

* રાગ પ્રભાત. “ખાંસુરી બજાઈ આજ રંગસે મોરારી” એ રાગે ગવાયે.

જ્યાં જ્યાં મુજ વાસ ત્યાં, સુખ વિલાસ માણે;
 પંડિત, કવિ, ગ્રંથકાર, મૂજને વખાણે. વિજય.
 દેવીદુખહરણિ એક, ભક્તજન પ્રમાણે;
 સેવા શિરસાટે ફળે, મર્મ એ પીછાણે. વિજય.
 નીજપુત્રકતપાન, ભૂમિ જનની પીધાં;
 મૂજ પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રેમ-મમતા તણ દીધાં. વિજય.
 તે સ્થળે પ્રસન્ન થઈ, દિવ્ય દેહ ધારી;
 સુવરણમય મંદિરે હું, પ્રીતથી પધારી. વિજય.
 સંકટ, દુખ સર્વ ટાળિ, કલેશને નિવારી;
 સદ્ગુણની વૃદ્ધિ કરી, જનમાં સુખધારી. વિજય.
 દાસપણું દેશતણું, સહજમાં મુકાવી;
 વૈભવ સમૃદ્ધિ સકળ, થકમાં વરસાવી. વિજય.
 અચલ એક હામ સદા, હું નથિ ઠરવાની;
 ધર્મ, ન્યાય, નીતિ જ્યાં, તે, પંથ વિચરવાની. વિજય.
 સેવે સુવિવેક ધરી, સુદૃઢ સરવ આપૂં;
 જય જય સહુ હામ કરી, કષ્ટ, વિઘ્ન કાપૂં.

વિજય રંગ ! વિજય રંગ !

તુરત આ ગંભીર આનંદમય નાદ-જેથી કોઈ પણ દેશદાઝનું,
 દેશપ્રીતિ, અને દેશઅહંકાર રાખનાર વીરપુરુષની રંગેરંગમાં આનંદનું
 લોહી ત્વરાથી દોડે-એવો અતિ સુંદર નાદ બંધ પડ્યો; તેની સાથે
 એક આકૃતિ અતિશય વેગવાળા-અગ્નિ જેવા ધગધગતા, મોટા અને
 લાંબા ગોળાપર એડેલી, નહિં મનાય એવા વેગથી દોડતી આવીને,
 નિકટના ખડકના કંકડાની તલેટીને એકદમ મહોટી ગર્જના સાથ
 અથડાઈ ને ખડકના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા. આવતાંની સાથ
 ખડકની આસપાસ વિજયીના દમામથી બંદુકના ચક્રકિત છરા
 ફેંકતી અને વેરથી સામી આકૃતિની તરફ ધસી. ખડકને ધણું
 ભેરથી ને ભેસથી અથડાવા છતાં આ આકૃતિ પોતાના વાહનપરથી ચલાયમાન
 થઈ નહિં. તે જરાપણુ ડરી નહિં, પણ બેધડક નિડરતાથી ધસી આવી
 યુવાવસ્થાના નવિન તોરના દમામની સાથ તે ભયંકર વાહનપરથી ઉતરી
 આપણા બંને ચાલુ જમાનાના સરસાસરસી કરનાર, અંતરના મિત્ર છતાં
 પ્રસિદ્ધપણે જણાતા દુશ્મન સન્મુખ તેમના ઝગડાનું છેવટ લાવવા ધીમાં,
 પગલાં ઉપાડતી આવી.

આ નવા આવનાર સંબંધી મારા વાંચનારને મારે જણાવવું જોઈએ. મારી શક્તિ મુજબ તેનું ચિત્રદર્શન તેમની આંખ સમક્ષ ધરું છું.

આ નવી આકૃતિનો પોશાક વિચિત્ર હતો. જેવો આ ભૂમિમાં કોઈ કાળે જણાયેલો નોહતો. પ્રાચિન પ્રસિદ્ધ ગ્રીક લોકની ખૂબસૂરતિમાંથી જાણે નકલ થયેલી હોય તેવી આ સુંદર વર્ણવાળી સુંદરી હતી. તેનો એહેરો હિન્દને આખેદૂબ મળતો હતો; પછે તેના કરતાં વિશેષ દૃઢ યુવાવસ્થાના તોરમાં દીપ્તો, ખુશાલીથી પ્રકુલિત—સુખથી મસ્ત,—ઔદાર્યતા અને શૌર્યતાથી તોરમાં આવેલો અને અમિરી લોહી દરેક રંગમાં દોડતું તેથી સદાનો આનંદમય દેખાતો હતો. મોંપરની નસો લોહીને લીધે તગતગતી હતી. જેનો વેગ કોઈ કાળે પણ નરમ ન પડે અને સદાકાળ યુવાવસ્થામાં શોભેલી, ઇચ્છિત ગતિ કરનારી, પ્રમાણુ રહિત બળવાન, અનુપમ કાન્તાની છાતી વિજ્યથી બપસેલી હતી. તેના દરેક અવયવો કોમળ પણ મજબૂત ને ચંચળ—જે દરેક સમયે લાલનપાલનમાં સુખ આપતા હોય તેવા દેખાતા હતા. તેના શિરપરના અતિશય દિવ્ય કાળા ભૂરાં જાંબળી રંગના કેશની રચના; બદલાતા રંગનું ઝગઝગીત લુંગડું, જે અછત દેવીના શરીર આગળ ધરેલું હતું તેની વ્યવસ્થા; કદી પરાભવ ન પામેલા હાથપરના સુશોભિત અનુપમ સંપાકૃતિના કંકણ અને તેના પગની ચંપળ; કરમાતા ચુલાખના ટુલ જેવો સુખડાનો રંગ; લંકામાં નિપજેલાં દાંતની મૂઠવાળી ઝગઝગતા પાનાની અતિશય ધારદાર તીક્ષ્ણ કાનિષ્ઠ તરવાર, મસ્તકના એક ભાગપર મુકેલો ફ્રિગિયાનો વિચિત્ર કિરમજી ટોપ જેઠ આપણા દિલમાં રામ કે યુધિષ્ઠિર, ઝર્કસીસ* અને ફ્રિડિયાસ†, હારમોડિયસ‡ અને પ્રેગઝીડીલસ§ તથા પેરિકલિસ|| અને ડિમોસ્થનિસના¶ સમયનું સ્મરણ થતું હતું. તે કાળની ગ્રીક લોકોની ખુબી—ને સ્વતંત્રતાનો તે આખેદૂબ નમૂનો હતી. તેનો પ્રતાપ સના—ગૌરવ જેઠ જેનારનું મન શાન્ત થતું હતું; અને તેની પ્રભાવશ્રી ને ભવ્યાકાંતિના દર્શન કરતાં મિનોહીજહાનનું સ્મરણ થતું હતું. ગાફલતાનો અંશ તેમાં કિન્મિત પણ નહોતો; તેમ તે ખ્રિસ્તિયા ને હિન્દ કરતાં કદે અતિ ઊંચી અને વિશેષ કદાવર હતી.

તેનો લશ્કરી પોશાક જૂદોજ હતો. તેનો એક આજૂનો કમરપટો

* ઇરાનનો શાહ, ડરાયસ હેસ્ટેસીસનો પુત્ર. ૨૬૫૦૦૦૦ માણસનું સેન લઈ ગ્રીસપર ચઢ્યો હતો. એને લિચિનિદાસે હાડ્યો હતો.

† એથેન્સનો શિલ્પશાસ્ત્રી, મિનરવાની દિવ્ય આકૃતિ ધડવા માટે પ્રસિદ્ધ છે.

‡ એ ને એના મિત્ર એમીસટોલ્ટને પ્રોસીસટોટોડી લોકના જુલમથી પાતાના દેશને છોડ્યો હતો.

§ ગ્રીકનો શિલ્પશાસ્ત્રી.

|| એથેન્સનો પ્રસિદ્ધ વક્તા, રાજપુરુષ અને સેનાપતિ.

¶ ગ્રીસ લોકોના સર્વથી મોટો વક્તા. એના જેવો કોઈ થયો પણ નથી ને થશે પણ નહીં.

રાષ્ટ્રફલકનન, રિવોલવર, એથોનેટ, તીક્ષ્ણ અણ્ણિદાર ભાલો, ખડ્ગ, ઓરસીની છીપો, અને નવા પ્રકારની બુલેટપમ્પનો અને બીજી બાબૂનો તરવાર-ત્રિશૂળ-પ્રરસી-ગદા-હળમૂસળ-પટ્ટિસ-શત્રૂની અને લુશંડીનો અનેલો હતો. તે બાજુ તીક્ષ્ણ કાંટાની કટિમેખળા પહેરી હોયની તેવો દેખાતો હતો. તારપીડો-મેટ્રિકિયર ને નિડ લગન પીઠપર હતાં અને તેની સાથ એક વજ્રની બનેલી હાલ-જેની એક (દાબી) બાબૂનો ભાગ ટુટેલો હતો તે હતી. આટલા બધા વિજયી અસ્ત્રોમાંથી કોઈ કોઈ, સમયે સમયે પોતાના મિત્રોને આપી તેમને જય અપાવતી હતી અને તેથી પોતે પોતાનો લહરી વાવટો મેદાનમાં ઉડાવી નાચતી હતી. વાવટો અતિશય મોટો લોહીવર્ણ રંગનો ત્રિકોણાકૃતિનો હતો. (ખરી રીતે તે બાજુ ચાલતું શિલેખાનું હતું. જેનો બોળે એવી દિવ્ય દેવી વિના આ માનસિક સૃષ્ટિનું પ્રાણી તો શું પણ દૈવી ભૂમિનું પ્રાણી પણ ઉપાડવા કોઈ કાળે પણ સામર્થ્યવાન નજ થાય.) વાવટામાં મોટા મોટા-અંદુકની ગોળી અને ગરબછાંટના ગોળાથી ગાખડાં પડેલાં હતાં; પણ તે વાવટો બાજુ નવો હોય તેવો દેખાતો હતો.

વિચિત્ર ભિન્ન લિખાસમાં પધારતી આ મહાદેવીને નિરખી ત્રણે જણા ધણા આશ્ચર્ય પામ્યા ! તેની અંગસ્થિતિ, તેના ચહેરાની ગંભીરતા અને તેની આંખની ચપળતા જોઈ એમ સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે પાકા અનુભવથી ને પુખ્ત વિચારથી એક મહાભારત કામમાં ચાલેલો ઝોકાવવાને તે આવેલી છે. તેના ધિમા ધિમા, પણ કુદરતીજ જલદી જાંચકાતાં પગલાં-કુદતાં પગલાં જોઈ એમ ખાત્રીથી કહેવાય કે તે કોઈ થનારી મોટી આશાની ફતેહમાટે ખુશાલ દેખાય છે !

સ્વદેશહિત આ લિખાસમાં ગિરાજતી રાણી-દેવીને તુરત પિછાની ગયો અને ઉંડો ઉમંગ લાવી એકદમ તેણીના ચર્ણુ તરફ પોતાનું શિર નમાવ્યું. સ્વતંત્રતાના વિજયી શબ્દો-જે શબ્દોએ આકાશ ગજવી મુકયું હતું, તે શબ્દો પાછો તે બોલી ગયો; અને આનંદથી પોતાનો નાનો વાવટો-સફેદ રંગનો લાલ છાંટવાળો ઊરાડવા માંડ્યો.

હિન્દ આશ્ચર્યતા ને અન્યબીમાં ગરકાવ થઈ રહી. તે આ દેવીને પિછાની શકી નહિ. અને તેથી તેની તરફ માનના કશાંપણ ચિન્હ બતાવ્યા વગર એકો નજરે ટગરટગર દિગ્ગમૂઢ થઈ જોવા લાગી. આથી આપણને માનવાને કારણ મળેછ કે આ દેવીના દર્શન તેને પ્રથમજ થયાં હોય અથવા ધણા કાળની વિસ્મૃતિને લીધે તેના સ્મરણમાંથી ખસી ગઈ હોય. થોડીવાર નિહાળ્યા પછી પોતાની કુળમોટપ જણાવવા ખાતરજ-આ કોઈ કુળવંતી

છે એવું માની પાયમાલીમાં પણ દમામ રાખી પોતાના દરબજા પ્રમાણે આદરસહારથી નમન કીધું. જે ગજા માન અને અતિ પ્રેમ સાથે હસતા મુખમાંથી દેવી “સ્વતંત્રતા” એ સ્વીકાર્યું; અને નેત્રની સાનમાં જણાવ્યું કે તારા દર્શન અતિ દુર્લભ છે અને મારા પણ તમને તેવાજ નમસ્કાર છે.

ખ્રિસ્તિયાને આ નવા પ્રવેશક સાથે ધણી મિત્રાચારી જણાતી હતી. પણ એને જ્ઞેતાંજ તેના ટાંગા ઢીલા પડી ગયા. તે બાકી નજરે વહેમીલી ને શંકાલી આંખે વિચક્ષણતાથી તેની વર્તણુક તપાસવા લાગી કે એનું આવવાનું, કારણ પૂર્વાપર જેમ શક્ય હું તેમજ છે ને મને કોઈ પ્રકારે ભય ઉપજવવા આવી છે કે સાધારણ રીતેજ માત્ર આવી છે. સ્વતંત્રતાની ચાલથી ખ્રિસ્તિયા પૂરેપૂરી અનુભવી હતી અને તેના સમાગમથી તેણીને ધણી વેળા અતિશય દુઃખ, નુકસાન ને ભય ઉત્પન્ન થયાં હતાં; તેથી તેના દર્શન થતાંજ પોતાના હથિયાર મ્યાનમાંથી કહાડી હવામાં ફેંક્યાં—અને હિન્દ પાસે જતાં જેટલી સાવધ રહી હતી તેના કરતાં તે દશગણી ચપળતાથી તૈયાર થઈ અને મુકાબલમાં હાથ મેળવવાને વિલંબ નથી એવું જણાવ્યું. તે એકદમ વેગમાં ને જોમમાં આવી ગઈ. જેથી જો સ્વતંત્રતાએ મુખ મચડ્યું ન હોત તો તેજ ક્ષણે બંને મેદાનમાં ઉતરી પડત; કેમકે અઘાપિ સૂધી તેની પતરાજી, શોખાઈ અને બડાઈ, જે એના અંતરના મિત્ર હતાં તેઓનો ત્યાગ કરી ગયા નહોતા!

“કેમ, પ્રિય ખ્રિસ્તિયા!” રંતુંમડા ટોપની રાણીએ સ્વચ્છ પીતળ જેવા રણકાના સાદે યુમ મારી કહ્યું:—“તું અહિયાં શું કરે છે? આ ગરીબ બાપડીને વિના પ્રયોજનની સતાવે છે કે, જ્યારે તારે પોતાને ઇંગ્લંડમાં મચવું જોઈએ ત્યારે? જા, જા, નાદાન, ત્યાં ધણી અજ્ઞયજ્ઞ જેવી બાજી ખેલાય છે! સમય આવે તને વાકેફ કરીશ!”

“તું ત્યાં હશે તોપણ હું આશા રાખું છું કે મારી મોટી મોટી વખારો સલામત હશે!” અતિસેં અધિરાઈથી ખ્રિસ્તિયા રડતે સાદે બોલી—“હું ધારૂં છું કે પેલા નાતરસ ઝતુની—તારા દોસ્ત અને મારા પુત્ર, પણ મારા દુશ્મન ગ—કે આ—તને ઉતાવળે દાખલ કરી હશે. પાલીમેન્ટમાં નવા ફેરફાર કરાવવાને લીધે ને પ્રધાનમંડળમાં શાહનશાહી વિચારને અંગે ને હાલની અફગાન લડાઈથી નારાજ થઈ તેઓએ કશું નવું રમખાણ ઉઠાવી તને મીજબાન તરીકે આમંત્રણ કીધું હોય—(બાપ્તિ, લિપ્પરલ શિવાય સધળા તારા પાપિષ્ટ વિચાર વિરૂદ્ધ છે અને તને સલામત રહેવા દે એવા નથી!) તે શું ટાવરગઢમાં રમખાણ મચાવ્યું છે; કે વિન્ડસર કેસલમાં

બળવો ઉઠાવ્યો છે; કે પવિત્ર ચારટર અને સોગનથી બંધાયેલી છતાં રાજસત્તાધારીએ તે તોડવાનો યત્ન કરીધો ને પાર્લામેન્ટ વિના રાજ્ય ચલાવવાની ઇચ્છા જણાવી ને તેથી પ્રજાએ શસ્ત્ર સજ્જ કાપાકાપી ચલાવી છે; કે રીજન્ટ સ્કોટમાં નાકાબંધી કરી ઉછંકણ પિંડારા બ્રિગેડે રાજ્યને હાની પહોંચાડી છે; કે વાહિદહાલના મહેલ નીચે દીમસાં ગોઠવાઈને ચંડાળ ઉભા રહ્યા છે; કે હાઈડપાર્કમાં ગેલોટાઈનના માચડા ઉભા કરીધા છે; કે આચરણમાં મારી સત્તાનો ઇતકાર કરીધો છે; કે ભયંકર અવરોધ ચણાઈ ઇંગ્લંડમાં કામકામ ફ્રાન્સની પ્રજા પેઠે તારો આદરસત્કાર થયો છે; કે પાર્લામેન્ટમાં પરસ્પર રાઠ લાગી છે; કે મારી પ્રિય દેવી રાણી-શાહનશાહ-આનુપર પ્રજાનો ક્રોધ જાગ્યો છે; કે મારા રક્ષક સૈન્યે તને પરાભવ પમાડ્યો છે ? મને જલદી કહે કે તારા જવાથી ત્યાં શું શું નવું બન્યું છે ? સ્વતંત્રતા, તું તારી પ્રાચિન પ્રસિદ્ધ ચાલ મુકી દઈ સર્વને હવે સ્વસ્થતા ધરવા દે અને મારા માર્ગમાં અંતરાય ન કર !” બ્રિટાનિયાએ પોતાની નાની આર્મિસ્ટ્રોંગને હાથમાંથી પર્વતમાં દાખીને ઘણા ગુસ્સાસાથ પ્રશ્ન કરીધો.

“હમણાં એ ટાહેડું પડતું મુક !” રતુંમડા ટોપધારી રાણીએ તીણા સાદે કહ્યું:—“હું કંઈ હિન્દ જોવી નથી—મને તું કેવી ધારે છે ? હું તો ભયંકર તોપના મારા સામું—જેમ તારી ખુદ્દી આંખે તે લોમ્પડીના મેદાનમાં લોદીના પૂલપરથી પસાર થતો નેપોલિયનને જોયો હતો, તેના કરતાં પણ વિશેષ બળથી ધસી જઈ એવી છું; અને ઘણી અચળતાથી ટકી શકું છું, હંફાવું છું, હાકું છું પણ આખરે તો સામા હરીફને પાયમાલ કરું છું. છેલ્લી વેળાએ તે મારી અજમાયશ વાટરલના રણક્ષેત્રમાં કરી હતી—એ સમયે જોવી હું પૂર તંદુરસ્તીમાં હતી તેવી હું શું કોઈજ વેળાએ દેખાતી હતી કે ? ના. સદાજ. જ્યાં હું નિવાસ કરું છું ત્યાં એવી તંદુરસ્ત રહું છું; અને મારા શરણાગત પણ તેવીજ તંદુરસ્તી ભોગવે છે ! જો યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના મારા દત્તક ! મેં તારાં ૩ કાંતવાવણુવાનાં કારખાનાંઓનો ભંગ નથી કરીધો, ગભરાતી નહિં તેને માટે—તારે માટે ૩ કાંતવું અને વણવુંજ છે; અને તેનો કાંટો સદાકાળ તારા હાથમાંજ રાખજે. એજ કામ માત્ર તારું છે ! ટાવરગઢમાં કશું રમખાણ નથી થયું; અને વિન્ડસરના મેહેલને નથી ફ્રેજીલ; તેમ રિજન્ટ સ્કોટમાં નાકાબંધી નથી થઈ અને રાજસત્તાધારીએ પાર્લામેન્ટ વગર રાજ ચલાવવાની ઇચ્છા પણ નથી જણાવી, ને તેથી કાપાકાપી નથી ચાલી; નથી વ્હાઇટહાલની નીચે દીમસાં ગોઠવાયા, કે નથી ગેલોટાઈનના માચડા હાઇડપાર્કમાં જમા થયા; તેમ નથી તારી શહેનશાહાબાદીપર કોઈએ હુમલો કરીધો કે નથી કોઈ

એકલપેટા સ્વાર્થી રાજનીતિવેત્તાઓનો કોઇએ પ્રાણ લીધો; ગ્લાડસ્ટન કે આઈટ તારા સપૂતો પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ ગર્જના કરે છે, પણ આ હિન્દને છોડી દેવાનો નિશ્ચય તેઓએ નથી કર્યો; આ દેશને સ્વતંત્ર કરવા તેમની ઇચ્છા હશે, પણ તે પ્રગટ પ્રસિદ્ધ જણાવી નથી; પાર્લામેન્ટમાં ખરી રાઠ લાગી નથી અને તારી સત્તામાંથી આયરલેન્ડ છટકી ગયું નથી; અને મારો પરાભવ કરનાર કોણ છે હમણાં? એવા નાના રમખાણ મારી ગમત ખાતર થોડા વર્ષપર કરવા હું ચલાતી હતી; પણ હમણાં એ સર્વ હું મૂકી બેઠી છું; જે સઘળાને માટે તું નિશ્ચિત રહે, ગભરાતી નહિં—જ્યાં સૂધી ધણી અવ્યવસ્થા થાય નહિં ત્યાં સૂધી! જ્યાં ધણી અવ્યવસ્થા ત્યાં મારું પધારવું આમીન!—જ્યાં ધણું અધેર ને ધણો જૂલમ થાય ત્યાં હું સર્વમાન્ય છું ને મહાપદ્મી ધારણ કરવાનો હક ધરાવું છું! પણ જ્યાં અધાધૂની નહિં; જ્યાં જૂલમ નહિં; જ્યાં લોક કંટાળેલા નહિં; જ્યાં અન્યાય નહિં ત્યાં મારો પ્રવેશ થવો અતિ મુશ્કેલ છે! * જ્યાં મારો પ્રવેશ થાય ત્યાં અસ્તાવ્યસ્તા હોય તોપણ સ્વસ્થતા પકડી સકળ પ્રજા આનંદમાં કલેસોલ કરે! તેઓ મારા શીતળ છત્ર નીચે રહી દેવા દિવ્ય દીપે છે. જેવી સર્વોપરી સત્તા ઓલિમ્પસ પર્વતપરથી મારા પરિવારની નિરખી હરખાતી હતી, તેવીજ હાલમાં અભિરિક્તોને જોઈને હર્ષથી નાચું છું! મારી સેવના જે કરે છે તેને જગતમાં ગવડાવી એકચક્રી સર્વમાન્ય પ્રતિષ્ઠિત અધિપ બનાઉ છું! ”

“ત્યારે, કૃપા કરી જણાવ, શી ખબર છે ત્યાંની ? ” ખ્રિસ્તિયાએ અધિરાઈથી પૂછ્યું.

“માત્ર તને એક મેહેરખાની દાખલ કહું છું ’—હથિયાર ફેરવતી રતુંમડા ટોપની રાણીએ ક્ષણભર વિચાર કરી જવાબ વાળ્યો:—“તું આમ ખંદાર રજામાં કરે છે, અને વિના આમંત્રણે ઘોલામાં જ્યાં ત્યાં ધુસ્યાં કરે છે ને સમયમાં તાગ પુત્રોને મેં અતિશય ઉત્તમ બોધ આપી ચંચળ ને સાંવધ બનાવ્યા છે? મેં બોધ દીધો કે ‘સ્વતંત્રતા વિના શું પડી રહ્યા છો? ધૂમો! તમને પ્રસન્ન થઈ કીર્તિમાન હું કરીશ! કાયર! મોળા પડેલા! બિજા પ્રજાની રાજ્ય રૂદ્ધી ને તેમનો આનંદ અને તેમની સુખ જોઈ કંઈ લાગણી થતી નથી!! નિરાંતે ઊંઘ્યા કરવામાં અન

* એજ ખરું છે. “સેમ્યુલ ટેલર કોલરીજ” કહે છે કે Revolution રાજદ્રોહ તથા રેબાય કે જ્યારે જનમંડળમાં “ભિસાવૃત્તિ, કાયદોનું કસ, સમાજ રાજ્ય, કાર્યસંપાદિક સભા, સાહુચર્ય, ગુણગુણ વિચાર, અને સમાચાર પત્ર.” એ સઘળું ન હોય ત્યાં સુધી ને “જુલમ! જુલમ! જુલમ! સર્વે ન હોય ત્યાં સુધી સ્વતંત્રતા નહીં.”

એકને એકજ ચક્કમાં ફર્યાં કરવામાં શો માલ છે ? શી શોભા છે ? શો લાભ છે ? ! નામદ માફક ટગર ટગર જોયાં કરવું કેવું શરમ ભરેલું છે ? પૂર્વજોના પરાક્રમ કેમ વિસરી ગયાછો ? અને હિંણા ભાગ્યના ઠરી મનકામના પૂર્ણ ન કરવી એ કેટલું સંતાપજનક છે ? ’ એવી મારી પ્રેરણાથી તેઓ ઉસ્કેરાઇ ચંચળ અને ચપળ થયા છે અને વિશેષ થશે ! મારી ચપળતાથી ધણા વટલી ગયા છે અને ધણાકોએ મારો પક્ષ સ્વિકારી મને સન્માન આપ્યું છે ! આથી થોડે કાળે વિક્રાનકલકુ દેવીના સપાટામાંથી તું છટકી પામવાની નથી ! અને તે પ્રસંગે મારું અનિવાર બળ તું જોજે ! ત્યારે તને સ્પષ્ટ માલમ પડશે કે સ્વતંત્રતાનો હાથ કેવો ભયંકર પ્રબળ અને અજિત્ય છે ! માત્ર મારી દયાથીજ આ પ્રસંગે તું સલામત રહી છે—આકા મેં તને મારી યુદ્ધનિપૂણતા અને સાહસચાતુરીથી પાચમાલ કરી હોત ! જે જે અતિ વિકટ કર્મો મેં માથે લીધાં છે તે પાર પાડ્યા છે ને પાર પડે છે ! તારા દેશમાંથી હંઈ આવતાં જે જે શૈયાતમા મળ્યા તેમણે વાળીચાતુરીથી વશ કરી મેં મારી સહાયતામાં રાખ્યા છે; અને પછી તને પ્રેરણા કરવાને હંધ્યાં આવી છું ! હું coup de mainની રીતિએ વરતું એવી નથી. તેં અત્યાર સુધીમાં આ રાંકડી હિન્દને અતિશય શ્રમિત કરીને તમ કરી છે તેને હવે શાન્ત પાડવી જોઈએ. જ્યારે મારી વારી આવશે ત્યારે તારું રૂકાતવાનું રાજ્ય ક્યાંતું ક્યાં નાસી જશે તે તને માલમ પણ પડશે નહિં ! હું તેના ચૂરેચૂરા કરી નાખીશ. તું જોશે સત્વરે કે તારા ટાપુમાં ટુંક સમયમાં માનવીઅનુમતિરાજ રાજ્ય કરશે ! હવે થોડા સમયની વાર છે ! મારા ગરીબડા ટાપુને અંતે ન્યાય મળશે ! અને સકળ પ્રજાના મહાવીરસુભટો મારી સાથે સામેલ થઈ મને મોટું માન આપશે ત્યારે એક ઊંચા દિવ્યાસનપર મારા લોહીવળું વાવટા સાથ બિરાજીશ, ને મારો “સ્વતંત્રતા, સમાનતા, મિત્રતા” વાળો સુન્નાના અક્ષરથી લખેલો જયધ્વજ આ પ્રમાણે ફડફડ હવામાં ઉરાડી, ઉમંગમાં હું નાંખીશ ! ક્યા ફાંકડી ખાત ! ”

આમ બોલવાની સાથ તેણે પોતાનો વિજયદ્વજ હવામાં ખુલ્લો ડાધો અને આનંદમાં નાચી. સ્વદેશહિત પણ આ પ્રસંગનો આનંદ નિહાળી વગર સમજવે નાંચવા મંડી પડ્યો.

ખ્રિસ્તાનિયાતો આ સાંભળતાં વાર મનમાં ને મનમાં બળીને ખાખ થઈ ગઈ. પોતાની આર્મિસ્ટેંગને નીચે નાંખી તે ગગળીને ખેસી ગઈ અને ઊંડો નિસાસો નાંખ્યો. તેની બડાઈ વાર્તા સાંભળીને તે

સૂનમૂઠ થઇ ગઇ અને પોતાનો આવતો નાશ અટકાવવાના વિચારમાં પડી. થોડી વાર તે અખોલ રહી.

“અને એટલા માટે,” ખ્રિસ્તિયા ઘણા જેરીલા શબ્દે દુઃખી મુખે બોલી:—“દુનિયાના દરેક ભાગમાં તારી સાથે હું રહી, સ્વતંત્રતા ? એટલામાટે જ્યારે તું મદોન્મત થઇ ફ્રાન્સમાં અમલ ચલાવતી હતી, ત્યારે પણ મેં ઉડાઉપણે-ધોતાળપણે પચ્ચીસ વર્ષ તુલીક લોહી વેહેવડાવ્યું અને દ્રવ્ય અર્થ્ય ને તને બચાવી ? એટલામાટે તારા પક્ષા દુસ્મન રશિયનની સામા હજી હું ભીડમાં કરું છું ? એટલામાટે એકવારના તારા કદા દુસ્મન આસ્ટ્રિયાની સામા મેં તને આશ્રય આપ્યો અને એટલામાટે હંગરી અને પોલાંડથી મેં તારો બચાવ કીધો ? એક ક્ષણભરની મારી ગફલતીનો લાભ લઇ તું મારાપર વેર લે એ તને લાઝમ છે ? મેં તારાથી સદાની સાવધતા પકડી તેનું ફળ મને એકદમ આપવા તું તૈયાર થઇ છે, ઠીક ! વિચાર કર, મેં તને કેટલો આશ્રય આપ્યો છે ? તારા કેવા કેવા શ સામા હું તને સહાયી થઇ છું, અને થાઈ છું ! ‘ઈમ્પિરિયલીઝમ એટ લીઅરટા’ એવું બોલનારની સામા હું કેવી ઉપકું છું તે તું ભૂલી જાય છે ? તારે માટે મેં અત્યાગ્રહ રાખ્યો તેનું આ ફળ કે ? તારે માટે મેં મારા દેશના મહાત્માઓનો વધ નથી કરાવ્યો ? તારે માટે મારો વિચાર જીવ્ય છે, પણ તું પૂરેપૂરી છૂટથી વર્તે તે મારા લાભને અર્થે તને શરમ ભરેલું છે ! સ્વતંત્રતાના રક્ષણ માટે મેં જે જે કીધું છે તે તું ઓછું ન સમજતી ! એક રાજ્યકુળ મહાપુરૂષનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો ! બીજાને પદભૂષ્ટ કરી દેશવટો દીધો ; અનેક પ્રકારના ફેરફાર કીધા ; પ્રદેશોને રાજ સ્થાપી તેને રાજભૂગટ ધારણ કરાવ્યો ; સરદાર મંડળી અને લોક મંડળીથી ધારા ચલાવવાની રીત રાખી, તે શામાટે ? તારું માન જાળવવા શિવાય બિજો શો હેતુ છે ? નિશ્ચયપૂર્વક કંઈ પણ કર્મ આદરવા પહેલાં બહુ બહુ વિચાર કરવા જોઈએ ! જિંછાછળાં પગલાં ભરવાનાં ફળ સારાં થતાં નથી ! સધળે તારા ટાપુ જેવો વિજય મળવો દુર્લભ છે ! તું મારા કરતાં અતિ પ્રબળ પ્રતાપી છે ને મારા કરતાં હજારગણી બળવાન છે તથાપિ વિના પ્રયોજનનો પ્રયાસ વેઠવો એ જીવ્ય સદ્ગુણી કર્મ નથી ! અને કદાચિત તારી સામાની મારી કિનિયત ગફલતીમાટે મારી સ્વભૂમિમાં મારા અંગ ઠાંકણ વસ્ત્રના ચીરા કરવા એ તને ઘટતું નથી ! ”

“હા ! હા ! હા !” સ્વતંત્રતા અડખડ હસી પડી:—“તને એને માટે એટલી બધી ચિન્તાતુર થવાનું કારણ નથી. ખ્રિસ્તિયા, તું સારી રીતે

જાણે છે કે હું વેહેલી કે મોડી, હમણાં કે પછી વિજયી શોભીશ ! અને મારા શીતળછત્ર નીચે તને રાખી અતિશય હર્ષમાં રાચીશ ! હમણાં જે તું મારે માટે હલકો વિચાર રાખે છે, તે, જ્યારે મારાથી લાભ અને મારો પાકો અનુભવ થશે ત્યારે તું વિસરીશ ! આઈટ ને ગ્લાડસ્ટન એ તારા એવા સદ્ગુણી ને ડાહ્યા પુત્ર છે કે તેના વિચાર તારો નાશ કરવાના નથી, પણ સર્વોપરીપદે સ્થાપવાના છે ! જેમ હાથીના પગલાંમાં બીજાના પગલાં ઢંકાઈ જાય તેમ એના વિચાર આગળ બિજા સર્વના વિચાર તુચ્છ છે ! એજ કોઈ કાળે તારી સ્થિતિમાં અદ્ભુત ફેરફાર કરશે ત્યારે તને પથર ને રત્ન વચ્ચેનો તફાવત માલમ પડશે ! પણ એ સર્વ કથન અગત્યનું નથી. હાલતો હિન્દ અને તારા વચ્ચેના ઝગડાની કેદિયત જાણવા ઇચ્છું છું !”

ઉપલી સર્વ હકીકત હિન્દને મન ફારસી હતી. તે એનો ભેદ કશો સમજી શકી નહિં. તેણી એમજ સમજી કે આ કોઈ વળી મારું નવું દુરમન છે, અને ખચીત વખતે એ મારી પુરાતન પાયમાલી હશે, જે મારા નાશમાં અગાડી પડી ટેકા આપનાર થઈ પડશે. એટલા માટે તે દીસતું કરે એવી એની ઈચ્છા હતી. તે સ્વતંત્રતાને સ્વદ્રોહી સમજતી હતી. પણ એ તેની જૂલ હતી, કેમકે એને ખબર નહોતી કે એ મને કેવા પ્રકારે સહાય થનારી છે ! થોડી વારે સ્વતંત્રતાએ હિન્દ સામું નિર્ભય પ્રેમી દષ્ટિ કાઢી. જેથી હિન્દની ખાત્રી થઈ કે તે મારા તરફ ઘટતી માયાળુ છે ને અભિરી લોહીની ડાંચ્ય કુળની છે ! આથી તે નાહિંમતવાન થઈ નહિં. સ્વતંત્રતાએ હર્ષ ને માયાળુપણે હિન્દને પોતાનું સ્વભાવિક અભિમાન બતાવ્યું !

“લોંમશના *આયુષવાળી હિન્દ;” કિન્નરના ગાયણ સરખો આલાપ ચઢાવી સ્વતંત્રતા બોલી:—“મને તું ઓળખતી હશે નહિં; પણ હું તને ઘણી સારી રીતે પિછાનું છું. દગા કાવતરાંથી કોઈને હાનિ પહોંચાડતી એ મારો ધર્મ નથી. તારી સાથે મારો ઘણો નિકટનો સંબંધ હતો; અને ત્યારે હું ઘણા જૂદા પોશાકમાં જણાતી હતી. તારા પ્રતાપી કાળમાં મેં તને ઘણી આભા-દીએ ચઢાવી હતી. મારી તુલના—જૂજ કરવાની તારામાં શક્તિ હોય તો તને જણાવું છું કે દુનિયાના કોઈ પણ મહારાજ્યને મહારાજ્યમાં ગણાવનાર હુંજ તે દેવી સ્વતંત્રતા છું ! જે પોતાના કોઈને, આ” એમ બોલી પોતાની કટીએ ખળાપર આંખ ફેરવી:—“સજેલા શસ્ત્રમાંથી કોઈ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરી

* લોંમશ, એક રૂપી. એમની છાંદમી એટલી તો લાંબી હતી કે એમના શરીર પર ગટલા રવાયું હતાં તેટલા રામકૃષ્ણાદિક અવતાર થયા હતા એમ પુરાણો કહે છે. સ્વતંત્રતા હિન્દને પણ તેવીજ આયુષમાન કહે છે.

સર્વોપરી પદે સ્થાપું છું ! મારા પર જે તને વિશ્વાસ આવતો હોય તો હું તને મારા શસ્ત્રથી દિવ્યાસને બેસાડીશ ! વચન-ભરસો તોડી છળકપટ કરી ખીજને આંજવા એને હું ધિક્કારું છું !”

દેવી હિન્દે, દેશહિત તરફ જોયું, જેણે આંખના પલકારામાં પોતાની મરણ “હા”ની જણાવી.

“કુળભોટપને પિછાનનાર દેવી,” હિન્દે ધણા સંતોષ સાથે વિચારીને બોલી: “જેના જય જગતની સર્વ પ્રજાજાણે છે એવી મહાદેવીની સદ્બુદ્ધિની પ્રશંસાને બદલે ઉદ્ધતપણું લાવી હલકાં વેણુ ઊચારવાં એનાથી વિશેષ કનિષ્ઠ કર્મ કયું હશે ? ! જેની જનદયા અને ઊદાર બુદ્ધિ દેવલોક સુધી પણ જણાઇ છે એવી દેવરૂપ મનાયલી મહાદેવી મારા શિર સાટે છે ! તું રણોત્સાહી છે પરંતુ મારો સંહાર કરાવવા કરતાં સત્યાસત્યનું શોધન કરી સત્યને ન્યાય આપશે !”

“જણાવ હિન્દેદેવી મને તું, તારી શા ઇચ્છા છે ?” સ્વતંત્રતાએ ધણા આનંદથી તીણો સાદ કહાડ્યો.

“છળકપટ અને જૂલમથી જે ભૂમિની એ (ખ્રિસ્તિયા) માલીક થઇ બેઠી છે તે ભૂમિનો એને ત્યાગ કરીને જવા કેહે !” હિન્દે ધણા જોરસાથી બોલી; કેમકે પોતાના અજિત વિરોધી સમક્ષ એક જગતના અપરાજિત મિત્રના હોવાથી તે ઉરાકેરાઇ ગઈ હતી તે તેનાથી પોતાને ઉત્તેજન મળ્યું હતું:—“જે ભૂમિ દગાફટકાથી, છત્રોક બેહાઇથી એણે સંપાદન કરી છે તે ભૂમિ છોડી દેવા કેહે ! મારી સંતતિ પાસેથી જે છૂટાપાણું જુટવી લીધું છે તેમાંથી મુક્ત કરી પૂર્વપદે સ્થાપ ! મારા પુત્રોના હાથમાંથી બલાતકારે જે શસ્ત્રો ખુચવી લઇ અપ્રતિષ્ઠિત કીધા છે તેથી તેમનું રક્ષણ કર ! જે અનર્ગળ દ્રવ્ય એ હરણુ કરી ગઇ છે; જે રક્તપી એ તૃપ્ત થઈ છે; હજારો ઘરો એણે વેરાન હાલતમાં લાવી મુક્યાં છે; મારા અંતઃકરણના ચૂરોચૂરા કરી નાખ્યા છે; સ્વતંત્ર શૌર્યનો નાશ કીધો છે ! જેમાંથી એ કદી કદીપણુ સાર-રહુ કરી શકી નથી, પણ રે એ તો ધણું કહેવાનું છે; તથાપિ’ દુકંમાં એટલુંજ કે એ એના ધુમસિયા ટાપુમાં-એની પુષ્ટ યતી મુફલેસી, જે એના શરીરને ચીરી નાંખે છે અને જે મુફલેસી માટે એ પરદેશ નિવાસી થઈ છે, તેની સાથે કુસ્તમબાજી રમવાનું કેહે ! પછી જે રાજ્યો એણે પોતાની સત્તાના દોરથી વિખેરી નાંખ્યા છે તે સ્થાપી આબાદ કરીશ; જે નગરો વેરાન બિયાબાન કીધાં છે તેને પુનઃસજીવન કરીશ, જે શૌર્ય-ઉત્સાહ ગૌરવ નિર્માલ્ય બન્યા છે તેને પૌષ્ટિક કરીશ ! અને પછી હું ખરા બહારમાં ઢીપી નિકળીશ !”

“તું બેવકુફ છે, હિન્દ !” સ્વતંત્રતાએ ધણી કુશળતા અને સમય ચાતૂરીથી ઊત્તર વાળ્યો:—“પંદરમી સોળમી સદીની માફક અને નિયમિત હાલતમાં તારે હજી આ ઓગણીસમી સદીનો પાછલો કાળ ગાળવો બેઠ્યો, આ સદીનો બાકીનો કાળ તારે શરણાગત સ્થિતિમાંજ ગુજરવો બેઠ્યો; તેમ વગર તારી બધી મિથ્યા લવારી છે ! તું પણ ધ્રિયાનિયાના જેવી મમતી ને હલીલી છે; અગરજો તમારા બંનોના માર્ગ તદ્દન નિરાળા છે તોપણ ! તારો મમત તદ્દન ખોટો છે. જે ઈચ્છા, સંપાદન કરવા અર્થે તું રાખે છે, તે વિચિત્રતા પ્રગટ કરનારી છે, દુરદર્શી નથી ! આ સત્ય છે કે તારા વિચાર તારી સંતાતને સાંપ્રત સ્થિતિને અનુકૂળ છે. તેઓના વિચાર—તેઓનું ધર્મબંધન—તેઓનું સંસારી બંધન—તેઓનું રાજ્ય વ્યવસ્થા બંધન ચારસો વરસ પૂર્વે યુરોપની પ્રબળતાં હતાં તેવાંજ છે ! અને તેવીજ સ્થિતિમાં હમણા તું છે ! તથાપિ તેઓ—તારા પુત્રો—નેમની પેઠે કશું ઊકાળનાર નથી. સૃષ્ટિ દશ હજાર ઘોડાના બળવાળા વરાળયંત્ર માફક ધસારાબંધ અગાડી દોડી જાય છે ! તે (સૃષ્ટિના દરેક રાજ્યો) વિદ્યા, કળા અને બળમાં પોતાનું રૂપાંતર કરે છે ત્યારે તારી સ્થિતિ ચૈતન્યહીન જડરૂપ છે ! જો તું સપાટાબંધ દોડ કરે તો તેમના કરતાં અગાડી દોડી જાય; પણ તારામાં તે શક્તિ ક્યાં છે ? જ્યારે સર્વ કોઇ પોતાનું તત્ત્વસામર્થ્ય જગતમાં જણાવી, સર્વોત્તમ દરશન દે, ત્યારે તું તટસ્થ જડભરત મૂર્તિસમ નિહાળ્યાં કરે—તો કેમ કીર્તિમય કર્મ આદરી રાજસત્તામાં મહાપદ ધારણ કરી શકે ? ધાર કે તું તારા હાલના વિચારને વળગી રહે અને તેથી ધ્રિયાનિયા ભરતખંડ છોડી સ્વદેશગમન કરી, સ્વેચ્છાથી સ્વદેશનિવાસ કરે, તો તારી સ્થિતિ કેવી થાય; અને કેવાં કેવાં વિપરીત ભયંકર પરિણામો આંખ સમક્ષ રમતાં નજરે દેખાય ? ત્રણ માસમાં મહા મોટું રમખાણ મચી રહે, અને ધમસાણ વળી જાય. દરેક હિંદુ, દરેક પારસી, દરેક મુસલમાન અને દરેક અન્યવર્ણી જે તને માતૃશ્રી પ્રમાણે ગણે છે તેઓ અન્યોઅન્ય પરસ્પર કંઠનો શેષ કરી—અધૈર—ત્રાસદાયક સંહાર કરી મુકે ! રાજ્યાસનના દાવા માટે—સંઘનાં એક લોહીના છતાં—જુદે જુદે પ્રકારે, સામાન્ય રીતે લોહીનો વરસાદ વરસાવી તેમાં ડુબી મરે ! ચોદાઓ, ગુણ કર્મમાં એવો મહોટો ભેદ—અંતરાય બતાવે કે સ્વહસ્તે દેશ—રાજ—મનુષ્ય અને પોતાનો નાશ કરી અવ્યવસ્થા હાલતે પહોંચી છૂટાપણા વગર, અનાચાર વિધિએ વર્તિ વંશપરંપરાના હક ખોઇ બેસી, ચાલતી સત્તાનો પરિત્યાગ અને અભ્રમનાના ધણાં—રે અતિશય જુડાં ફળ ભોગવે ! શૈયં સદ્ગુણ વિના શોભે નહીં ! અને દેશાભિમાન ગ્રેમ ઐક્યવિના કોઈ કાળે ઉદય થાય નહીં ! પણ હું ધણી સારી રીતે જાણું

હું કે તને મનુષ્ય પ્રાણીના પ્રાણમાટે ધણી થોડી દરકાર છે ! અને તું જેવો ભયંકર સંહાર કરાવી શકી છે, તેના કરતાં હું વધારે કરી શકતી નથી ! એ બાબતમાં તું મારાથી જીવ એમ નથીજ ! જે પાઠશાળામાં આપણે બનતો જણ ઉછર્યાં છિયે તેના કરતાં આપણી આ સખી ખ્રિસ્તિયા જીવન પ્રકારે ફળવાયલી છે ! એકઝીટર હોલની ફળવણી એવી છે કે દૂંદૂં યુદ્ધમાં થોડાક પિસ્ટોલના અવાજો એની સામા જોસખંધ કરવામાં આવે તો એ ગભરાઇ થયરી જીવ-અગર શાંતિકાળમાં, કોઇ કોઇ સમયે બિન્નએને ફાંસી દેવા, બાળી મુકવા અથવા ચામુકના ઝપાટા લગાવવામાં એ કશો વાંધો લઈ શકતી નથી, અને તે કામ એ ધીટતા અને નીડરતાથી બજાવેછે. પણ તારે આ સમયે જાણવું અવશ્યનું છે કે, આ કાળમાં પ્રજાની અચળ આબાદી અને પૂર્ણ તેજસ્વીકળા, માત્ર શસ્ત્ર અને યુદ્ધના ઉત્સાહમાં નથી-પણ યુદ્ધમાં ભયંકર યોદ્ધા, તે વળી અજીત, સંખ્યામાં અત્યંત, વિદ્યા-કળા અને શરીરબળ-તે પણ વળી સંયુક્ત સંગ્રામબળથી ઉભું થયલું ને સઘળા પ્રકારના ધાડા ધૈર્યથી ધડાયલું-પૂર્ણ સ્વદેશાભિમાનથી ઉરકેરાયલું અને સ્વદેશપ્રીતની જૂમમાં લોહીથી રંગે ઉપસેલી હોય અને જેને યુદ્ધ નિપૂણ, ચતૂર, કળાવાન, બુદ્ધિમાન અને શક્તિમંત પુરૂષો દોરવતા હોય, તેવી સૈન્યામાં છે ! પણ તારું નસિય તો ઊંધું છે અને તેનાપર વખતે પોતાનો પંજો દાબેલો છે, જે જ્યાંસુધી ઉઠાવશે નહી, ત્યાંસુધી તારો ઉદય થવાનો નથી ! તારા મુર્તાપૂજકો અર્ધ જંગલી હેવાન જેવા છે ! તેઓ ફક્ત શાંતિખંધનથી અથવા નગરમંડળ રિવાજથી અથવા ધર્માંધપણની શેલછાથી ઉલટે માર્ગે દોરવાય છે ! તારા દેશરક્ષક-દેશમાન્ય મહાપુરૂષો અથવા રાજાઓ, આજસ વ્યસન વેશ્યાવિલાસમાં ચકચૂર અને નિર્દય છે અને કોઇ કોઇ સહાસ હોરી અદ્ભૂત કર્મ આદરે છે તેમાં દેશદાઝ કરતાં સ્વહિત વિશેષ જાળવે છે અને પ્રજાના હિત કરતાં પોતાના વંશહિતને આધિન, દેશ, રાજ્ય અને પોતાનું સાહસ પરાક્રમ અરપી દે છે ! તેઓ જોરાવર થઈ બાહુબળથી લડાઇ ગળવી દેશને આબાદીએ પહોચાડવા કરતાં તેને પાયમાલીએ પોહોચાડવાના લક્ષ્યપર ઘણા તત્પર જણાયલા છે ! કેમકે વિચારે પણ રાજ વ્યવસ્થાવિધિના નિયમ તેઓ જાણવા શક્તિમંત થયા નથી; તેથી તેઓ દમ બાંધી પ્રજાને દમવામાં મચ્યા રહે છે ને તેથી સ્ત્રીપીલા વર્ગના અને સ્વદેશાભિમાની પ્રજાના વર્ગમાં અપ્રીતિવાન થાય છે. તેઓ હિત કરતા નથી; પ્રજાહક્ક ને રાજાહક્કના રક્ષણ કરતા પણ નથી; ઉલટા સ્વસ્થાઈની કેદમાં મસ્ત બની શરણાગતે

પર જુલમ પાડનારા, છુટાપણુનો ઉચ્છેદ કરનારા અને વિના પ્રયો-
જનના માંહેમાંહે નિરંતર ઝગડા મચાવી પ્રાણ આપનારા છે. મારા
નાનકડાં* ટાપુમાં જેમ ટૅરંટો પ્રખરે પજવતા, તેવાજ એ જડ ટૅરંટો છે.
પણ એ અજખામણુ ટૅરંટોને સુધારવાને માટે જે અતિ શ્રમ મેં વેઠ્યો
ને તેમનો ઉચ્છેદ વગસત્તા શક્તિથી કહાડ્યો તેમ તારામાંથી કાણુ વીર
પુરૂષે મેદાન પડી, દયામણી સ્થિતિના લોકના કલ્યાણુમાટે રૂઠો ભોગ સૂંધી
તેમનો ભોગ લીધો છે? તારા તત્વવેત્તાઓ (જે સર્વમાન્ય મહાપુરૂષના
શબ્દો, તારાપુત્રો ધણુ હુલાસ અને ધણું ગર્વેટકથી વારંવાર બચ્ચારે છે;
અને કાળાંતર થયા તોપણુ તેજ માનથી તે મહાત્માઓ પૂજ્ય ગણાય છે,
અને કેટલાકના, વિજયી કર્મો, જગતના પ્રત્યેક ભાગમાં સતેજ પ્રતાપી દર્શનીય
છે, તે) ભ્રમિતકાળમાં દ્રષ્ટિ માર્યા કરે એવા સ્યામશોધક છે; અથવા તારા
ચોક્કાઓ (જો તેઓને ચોક્કા કહીએ તો-આક્રી તે નામને યોગ્ય નથી!)
મિથ્યાગર્વી, પતરાજ્યાજ અને તુંડાછખોર છે; અને જેમનો મુખ્ય આનંદ
રાજાઓના દરબારમાં બેસી, હુક્કા ગગડાવી, કસુબા પાણી પી, ઝગઝગાટ
મારતો ખોટો પોશાક પહેરી તડાકા મારવામાં છે; અને તેઓ મહાન ચોક્કામાં
અપવા છતાં પાયદલસૈન્ય (Infantry)ની વ્યૂહ રચના કેમ કરવી અને “બેટ-
રી”-(Battery) અગ્ન્યાસ્ત્ર-તોપોને મોરચાપર કેમ ધસાવવી તે વચ્ચેના
બેદનો વિચાર પણ જાણતા નથી. સૈન્યમા “ઇનફન્ટ્રી”, “કેવલરી” અને
“આર્ટીલરી”ને કેમ ઉપયોગમાં આણવી અને કેવા પ્રસંગમાં કેવી વ્યૂહ
રચના કરવી તેને માટે તેમના સ્વપ્નામાં પણ વિચાર નથી;—તારા ભાટ
ને કવિ, ગર્વના આવેશમાં મહાભારત રામાયણની પુરાણી કલ્પના મિશ્રિતસત્તા-
સત્ય કથા ને કવિઓના મનતરંગી તર્કબાજ ગમ્પાંઓને સત્ય માની મસ્ત
રહેનારા; તારા સામ્પ્રતકાળના વિદ્વાનો મનસ્વી, લેભાચુ, દહેડા ચતુર અને
તર્કશાસ્ત્રને આધારે મિથ્યા વાદવિવાદ કરી કાળગ મન કરનારા અથવા નકામ
બિનજરૂરિયાતનાં પુસ્તકોપ્રગટ કરી કચરોવધારનારા; તારા સ્વદેશાભિમાનીઓ
અકલશૂન્ય, રાજધારાનું બિનહાંસલે ઉલ્લંઘન કરી અકારા થઇ, દેશને હાની
પહોચાડનારા; દેશનો ઉદય કેમ થાય તે વિષે અજ્ઞાન, તે છતાં પૂર્વ પરંપરાનું
શુણુગાન ગાઇ, (જે બોલવાથી કશું વિશેષ હાંસલ કાળાંતરે પણ થાય નહિં!)
રાજકાળમાં તેવા વિચારથી આગલ વધતાં અટકાવનારા, કળાકુશળતાની
વૃદ્ધિનું નિકંદન કરનારા, પાકા વિચાર અને પાકા પાયા વગર ગઠાવેલા

* ત્રીસરો માટે સૂચના છે. પુરાણ પ્રસિદ્ધ ત્રીસ ને રોમ પરત્રમ થયા હતા; પણ આ આ
સેકમાં એ બેને રાજ્યો-પહેલું તુરકીયો ને બીજું આઝીમીયો સ્વતંત્ર થયું છે.

કામમાં રડી બેઠનારા અથવા “અમારા આપદાદા આટલા આટલા પ્રબળ પ્રતાપી હતાં અને શસ્ત્રધર તેમના જેવા કોઇ થયા નથી ને થશે પણ નહિ” એવા મદમાં આનંદ માની ગૌરવ રાખનારા છે. કાળાંતરે સ્થિતિ બદલાઇ; રાજકાળમાં ખોયા છતાં પરતંત્રપણામાં પણ પૂર્વનું વખાણી વખાણી સુખ માની રહ્યા છે; દેશકાળ જનસ્થિતિ બદલાયા છતાં આગલી શેખી ગર્વ નથી; ને મદમાં છાકી ફાટેલ પછે વર્તે એ શું બતાવે છે?—અને એ સર્વે સાથે તારા ગર્વિષ્ટ ધર્મપ્રવર્તકો અધાપિ સુધી કેટલાંક અતિવ્રેષ્ટ સામાન્ય કર્મો અથવા સામ્પ્રતકાળની યુરોપિયન વિદ્યાના, પ્રકાશથી ઘણી શકમંદ ગણાયલી વાતો—જે વાતો કેટલેક દરજ્જે જગતમાં હસી કાઢવામાં આવી છે અને જેપર તારી મોટી કીર્તિનો ઘણોખરો પાયો હજી સુધી ટકી રહ્યો છે તેને માટે નકામો બકબકાટ કરવો જરૂરી રાખનારા છે અને મૂળ પુરૂષ વગર ધીન સઘળા “ધર્મ શું” અગ સાત્ત્વ ધર્મશામાં છે તે વિશે અજ્ઞાન જણાયા છે. ધર્માધિકારી, આચાર્યો, સાધુ અને વિરાગીઓ ધર્મ કર્મના ભેદ સમજવાને અશક્તિમંત છે; પૂર્વકાળ અને ઉત્તરકાળમાં કેમ વર્તવું તેથી બિનઅનુભવી છે અને ધર્મ સમજવવામાં કેટલાં અને કેટલા ધર્મજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે તેથી અજ્ઞાન છે ! બળિષ્ઠ ધર્માધિકારીની સન્મુખ કેવા સંભર જ્ઞાનથી વિજય મેળવી, પોતાના ધર્મને સતેજ પ્રકાશમાં લાવવામાં શાંતિકાળ પડે આગસુ અને નિસ્તેજ—“માત્ર આપણે જ્ઞાનીને વિવાદ ન જોઇએ” એમ બોલી બેસી રહેનારા છે; જો કે તેમના કોઇમાં ભાગ્યેજ ધર્મસંબંધી ક્રિયા કરવાનો ઉત્સાહ—આગ્રહ—મૈન્ય—મર્યાદાશીળતા—આહારમાં મિતપણું—પરસ્પર સ્નેહ બંધુભાવ—વ્યાપક—અવ્યાપક—આત્મા અનાત્મોનો ભેદ—અને પંચતત્ત્વનું ખરું જ્ઞાન હશે; તેમ ભક્તિબોધ નિમિત્તે સદા પ્રપંચવૃત્તિમાં અને મોહપાશમાં બંધાયલા રહે છે તોપણ! બતાવ મને ઓ હિન્દ, કે ખ્રિસ્તિયા આ દેશ છોડી જાય પછી તેનું આસન પૂરનાર કોણ છે? ક્યાં છે તારા બુદ્ધિમંત અને શક્તિમંત દેશાભિમાની શરવીર પુરૂષો? ક્યાં છે રાજનીતિવેત્તાઓ, જેઓ આ ભૂમિને સ્વતંત્ર પ્રતાપી રાજનીતિથી સંભાળે? ક્યાં છે રાજ્યવ્યવસ્થાવિધિ રાખનારાઓ, જેઓ મેહેસૂલ સંબંધી યથાસ્થિત વ્યવસ્થા રાખે? ક્યાં છે મહાન્ યોદ્ધાઓ, જેઓ યુદ્ધકાળે સૈન્યને રણસંઘામના મેદાનમાં દોરવી જાય? ક્યાં છે પ્રતાપી વીર પુરૂષો, જેઓ સામ્પ્રતકાળને યોગ્ય સૈનિક વ્યૂહરચના રચી પ્રદેશીના હુમલાથી દેશનું રક્ષણ કરવા શક્તિમંત હોય? ક્યાં છે દેશરક્ષક, જનસમૂહની સરદારી કરનારા યોગ્ય પુરૂષો? અને ક્યાં

છે તેવા શાંતિ પ્રવર્તીવનારાઓ, જેઓ દેશસૈન્ય સંગ્રામમાં ચઢે ત્યારે દેશમાં અવ્યવસ્થા થતી અટકાવે ?”

સ્વતંત્રતા દેવી જ્યારે, પોતાના પૂર્ણ ગર્વથી હિન્દને ધમકાવતી, ને તેના પ્રબળ વિચારને તોડતી બોલતી હતી, ત્યારે હિન્દની આંખમાં ધણા ગુસ્સાનો અગ્નિ સળગી ઉઠ્યો હતો. તે બહુ બળી ઉડી, પણ પોતા સમીપ સર્વથી શ્રેષ્ઠ અપરાજિત મહાદેવી છે, ને તેની સામા થવાર્થે કોઈ ક્ષાંત્યું નથી ને ક્ષાવનાર પણ નથી, તેથી રાંકડી હિન્દ કશીપણુ ટેંટે કયાં વગર મનનો તાપ મનમાં સમાવી ગઈ. તેના રોષ તો હતો, ને આગમાં તેલ હોમે તેવું સ્વતંત્રતાએ કીધું, ને તેના ગુસ્સામાં પોતાના હાથમાં બરછી હતી તે પર્યંતમાં ઘોંચી તે સોંસરી નીકળે તેટલા જોરમાં ગઈ.

સ્વદેશહિતને પણ ધણા ગુસ્સા ચઢ્યો હતો, ને તેપણુ બોલું બોલું એવા તોરમાં આવી ગયો હતો, પણ વખતે નવનું સાડી તોર વેતરાય એવા વિચારથી તે મુંગો મુંગો મનમાં વિમાસણ કરવા લાગ્યો. હિન્દને બોલતાં અટકવવા ધાર્યું ને એમજ માન્યું કે આ દેવી ઐત્રાનિયાની મુખ્ય સહાયક સખી છે, તે આપણું દળદર શી રીતે ફેડશે? અને તેના વિચારથી એમ કરવા ધાર્યું કે આ જગ્યાએથી આલ્યાજવું, ને તે માટે મોં મચડયું; હિન્દે આ થતો ફેરશર જોયો, પણ તેણી એક ગિત્તમ શક્તિની મહાત્મણી હતી, ને ભૂત ભવિષ્ય ને વર્તમાન સારી રીતે પારખી જાણતી હતી, તેથી સ્વદેશહિતને ભુલ કરતો ધાર્યો.

એથી હિન્દે બેલવાનું મન કરી ધણા જોરમાં પાસે પડેલા બાલો ઊંચકી ફેરવ્યો ને પોતાનો જ જય છે એમ દર્શાવ્યું. પછી બહુજ તેજ બતાવતી તે બોલી ઉઠી:

“દેવી ! એ સર્વ મહારાજને સાનકૂળ પણ મારાપર કોપિત, અને મારા શત્રુઓને શ્રેષ્ઠ આસને વિરાજમાન કરનારી, એ મહાદેવી ! તું એમ જણાવે છે કે મારી ભૂમિમાં, રાજનીતિવેત્તા, સૈન્યાધિપ, ચક્રવર્તિ મહારાજ, કોશાધ્યક્ષ ને દેશ સંગ્રામ કાળે ઐક્યે વરતી સમાન યુદ્ધિએ વરતનારા નથી ? રે ! કાળ મહાપુરૂષોને પ્રકાશમાં લાવશે. સમય પોતાનો સમય કદી ચુકશે નહિ, ને કદી ચુક્યો પણ નથી. જે વખતે, પોતાની ખરી ઊપાડી અનેક વીરમહાત્મા અને રાજનીતિકુશળ અમૂલ્ય અમર પ્રતાપી પુરૂષોને પ્રકટ કીધા છે તે વખત શું મારી સામા રોષે ભરાશે ? પૂર્વના ગયેલા કાળમાં જેઓન દૃષ્ટાંતો આપણને વારસામાં મળ્યા છે, અને જે ગુણકર્મથી સકળ પ્રજાવર્ગ જાણીતો છે, તે તું જોતી નથી દેવી ? કયી પ્રજાને પોતાનું છૂટાપણું મેળવતી વખતે મહાપુરૂષોની તંગી પડી હતી ? ભુખ્યાં માટે બોજન ને તરસ્યાં માટે

પાણીની ખોટ પડી નથી; હાથ જો તૈયાર છે તો તરવાર દૂર નથી; તરવાર હાજર છે તો હાથની તંગી નથી. વખત આવે ત્યારે બખતરને સજનાર મળી આવેલા છેજ. સ્પેનિશ પ્રજાએ પોતાનો અનિવાર જૂલમ પ્રકટ કીધે ત્યારે મેક્સિકોમાં એમન અને ઘોલીવરને કંઈ તૈયાર રાખેલા હતા? વખત આવ્યો ને તેઓ નીકળી આવ્યા. આટ્સનો મદાભિમાન ધણો વધી જવાથી, તેની સામ્ર થવાને કોણ તૈયાર હતું? કોણ એટલી મોટી સત્તાથી ખ્રિસ્તિયાનું રાજ ચલાવવા શક્તિમંત હતું? પણ આપોઆપ કામચલા ને હેમ્પડન નીકળી આવ્યા, ને પાયમાલ થતું રાજ્ય બચાવ્યું. જ્યારે નવા નવા કરોથી જ્યોર્જના પ્રધાનોએ પોતાની જાદુ ન છોડી ને દેશ છોડી પ્રદેશ નિવાસી થયેલા નિર્મળ અતઃકરણના લોકોપર જુલમગાર ધારા ને જૂલમગાર કરે મુકવામાં આવ્યા તે વખતે વોશિંગ્ટનને કંઈ ઇશ્વરે ગેળી આપ્યો નોહતો; ને જેને તું ખરેખરી ધિક્કારે છે તે પેલા જંગલી ઋતુનીને તોડવા ફુશિઉસ્કો પોલંડમાં છે એમ ક્યારે તેં ધાર્યું હતું? જ્યારે એસેમ્બલી મળી ને રાજનો ઠરાવ ધિક્કારવાનો સમય હતો, ત્યારે ફ્રાન્સની રાજસભામાં મીરાબો છે, ને તેજ ધીટતાથી સામે થશે એમ કોઈએ ધાર્યું હતું કે? અને લોકોના ઉઠતાં ટોળે ટોળાંને દાખી નાંખવા, એકચક્રે રાજ કરવા અને આખા યુરોપને ક્રુમવવા, આ ખ્રિસ્તિયાનો ગર્વ નમ્ર કરવા ને પોલિયન છે; તેમ તેનુંજ તેજ હરણ કરનારો વેલીંગ્ટનનો ઠાકોર થશે એવું કોણે ધાર્યું હતું, ને તે ક્યાં આગળથી તૈયાર હતાં? હેમ્સઅર્ગના ઠગારા કુટુંબ સામા થવાને ગારીબાટ્ટીની ધારણા થોડાઓએ રાખી હતી. એમજ જ્યારે સમય આવશે ત્યારે, મને જરૂર પડશે ત્યારે રાજનીતિવેત્તા, સૈન્યાધિપો, કોશાધિકારી, ચક્રવર્તિ કાજકરનારા વ્યૂહ રચના કરનારા ને દેશરક્ષકો આપોઆપ નીકળી આવશે. જે પ્રભુએ આટઆટલી પ્રજાને છૂટાપાણું મેળવવામાં મદદ કીધી છે, ને જે પ્રભુએ અનેક પ્રજાને સ્વચ્છ હવા મહાલવાને સર્જેલી છે તે પ્રભુ કાળને અનુકૂળ સમયે મને સાનકૂળ ન થશે? સમય આવે કંઈ ઓછું રહેતુંજ નથી. ઇશ્વર સરખો દાતાર છે.”

“લખાડી !” રાતા ટોપની રાણીએ શાંત શબ્દથી ટુંકાણમાં રસ્તો કાપવામાટે શબ્દોચ્ચાર કીધો—ને પછીથી થોડો સમય પોતાને શું બોલવું છે તેવું મનન કરી ગઈ, ને કટાક્ષમાં પોતાનું બોલવું અગાડી લખાવ્યું ને ખૂબ મેહેણા મારી ડામડા દીધા : “એ બધીતારી મિચ્યા લવારી છે, ને તારી લખાડ વાતો હવે કોણ સાંભળશે? કાળ ક્યાંથી મહાપુરૂષોને ઉત્પન્ન કરશે? તેના કંઈ ચિન્હ પણ દેખાડશે કે આકાશમાંથી ગેળી આપશે ?

તારી અસાધારણ યુદ્ધિને ધન્ય છે કે તારી મોટી મોટી ઉત્કંઠિત ધમ્મજ્ઞોને વેગમાં બહાર પાડે છે, પણ કંઈ સ્વભાવવૃત્તિનો વિચાર કાઢો ? પ્રાચિન અને અધ્યાચિન કાળમાં બહુ મોટા મોટા બનાવો બનેલા છે, ને ઘણા બારીક પ્રસંગો આવ્યા છે, તોપણ તારા બોલવાનું કંઈજ સાર્થક તેં કીધું નથી, તો હવે તું બોલવાનું સાર્થક કરશે એની મને લેશ માત્ર પણ આશા નથી. બીજી પ્રજામાં કાળે કાળે મહાપુરૂષો ઊત્પન્ન થયા છે, ને કાળે કાળે ધણો મોટો અદ્ભૂત ફેરફાર થયો છે, પણ એક સદસ્ર વર્ષમાં હું તો તને જેવી ને તેવી ચૈતન્ય રહિત જડ નિહાળું છું. જ્યારે તું કેહે છે કે કાળ મહાપુરૂષોને ઉત્પન્ન કરશે, ને એ પ્રમાણે બને છે, ત્યારે તારા મહાપુરૂષો, મહાત્માઓ, શૂરવીર સૈન્યાધિપો અને સર્વોપરી રાજધિરાજો પછી ના બળવા વખતે ક્યાં ઊંધી ગયા હતા ? તે વખતે કેમ મેદાન પડ્યા નહી ? તે વખતે જેણે આગેવાની કરી હોત તેને હું કીર્તિનો મુગટ પેહેરાની અમર કરત અને ઐતિહાસમાં તે દેવસ્વરૂપે પૂજ્ય ગણાત. એ વખત-એ કાળ નોતો ? એ સમયના જેવો સારો સમય બીજી કયી પ્રજાને હાથ લાગ્યો હતો ? પણ બીજી પ્રજા કરતાં તારી પ્રજામાં કંઈ અદ્ભૂત વિચિત્રતા હું તો હંમેશજ નેહીંછું, કે જ્યારે પુરાણપ્રસિદ્ધ નગરોમાં ઉચ્ચલપાચલમાં આગેવાની કરનારા ઓઝોવો થાય છે ત્યારે તારા પુત્રો પોતે પોતાનેજ નિંદે છે. પછી ના બળવામાં જેઓએ આગેવાની કરી મોટી ઉચ્ચલપાચલના ચિન્હ દર્શાવ્યાં તેને આજે સધળાજ એકે અવાજે નિંદે છે; અને તેનાં કારણો જોતાં તેઓ તેને પાત્ર પણ છે ! જે ફેરફાર કરનારા હતા, તેઓએ વિજયમાળા પેહેરવાને બદલે, અને દેશમાં કંઈક સંગીન ફેરફાર કરવાની ધમ્મજ્ઞને બદલે પોતાની વર્તણૂક એવી તો દર્શાવી કે તેમના લવ્ય પ્રતાપી ને પ્રૌઢ કાંતિમાનું કર્મ છતાં તે અપયશયુક્ત નાંમોશી ને કેહેણી રૂપ યદ્ય પડ્યા છે : તેઓનાં નામો તો તને શાપરૂપ છે. ક્યાં ગયું હતું તારું સ્વદેશાભિમાન કે જ્યારે પ્રત્યેક સુબેદાર લશ્કરનો સરદાર હતો, ને પ્રત્યેક સરદાર સૈન્યાધિપ હતો ને પ્રત્યેક સૈન્યાધિપ મહારથી હતો ને પ્રત્યેક સીલેદાર આર્ટીલરીનો કર્નલ હતો, ને જે સધળાં પોતાની આસપાસના મુલકમાં ત્રાસ ને જૂલમ જૂલમની યુગ્મો પડાવતાં હતાં ત્યારે ? જનદયા ને સત્ય પ્રમાણીકપાણ્ય ક્યાં સંતાયું હતું કે જ્યારે કાનપોરના મેદાનમાં ને લખનૌરની નદીમાં પાણી સાથે લોહીને મેળવી દધ રક્તનો પ્રવાહ વેહેવા દીધો ત્યારે ? જ્યારે પુરલૈયા, બાંકરાવ ને તુરકમીરઝાઓએ બાહ્યાદુરશાહ (કમબખ્ત)-જેને તેઓ દિલ્લીનો

બાદશાહ કેહેતા હતા તેની છાતીપર તરવાર મુકી કહ્યું કે ‘સમૂર ! કૂચ નહી સમજતા, જનકી કસમ, જીસકા શીરપર જુતા રહેગા વે બાદશાહ બનેગા. અમેરા હુકમ સુન, અબ અમેરી સાથ ઉઠ, નહી તો શીર સલામત ન રહેગા,’ ત્યારે તારા વ્યવસ્થાનિયમ ક્યાં ઊંધાઇ ગયાં હતાં ? ખ્રિસ્તિય તોપના મારા સામાં, બહુ બહુ મુશકેલિયતે માત્ર એકજ લડાઇ લડી શક્યા, ને તેમાં પણ જોઇએ તે કરતાં વધારે પાયમાલ થઇ શરમ ભરેલી હારે પાછા પગલાં ભર્યાં ત્યારે તારું લશકરી સામર્થ્ય ક્યાં ગયું હતું ? મેદાનમાં પડીને જે સમયે દેશનું રક્ષણ કરવાનો સમય હતો, ને લોકોને રાજી રાખીને પોતાનો બચાવ કરી રક્ષણ કરવું હતું, અને પરદેશીઓને હાકી ઠાઠવાની સંધી હતી ત્યારે તારા રાજનીતિજ પુરો ક્યાં હતા ? લશકરી બળ ધણું વધી પડ્યું હતું, ને જેને નિયમમાં રાખવાની સાથી મોટી જરૂર હતી ત્યારે તારા કેહેવાતા મહારથી ને ભટરાજો ક્યાં ગયા હતા ? અને પેલી મોટી મોટી વ્યૂહરચના કરનારા કેમ મેદાન ન પડ્યા ? સીખ અને બેંગાળના તારા શૂરા પૂત્રો, પોતાનાજ દેશના શત્રુને, ને પોતાના બાંધવોને કતલ કરનારાઓના વિજયધ્વજને શરણે જઈ પોતાના સ્વબાંધવોને પરાભવ પમાડવા, મોટો વિજય મેળવવા ગંગાનદી કિનારે દોડી ગયા—કે જે વખત, પોતાના દેશને પરદેશીના હાથમાંથી છોડવી મારે સ્વાધિન કરવાનો હતો, ત્યારે તારા કીર્તિવંત અને વિજયવંત પુત્રો પાંચ હજાર મૈલના પરદેશી મ્લેચ્છ—જે તારી દેશાન્નતિના ભંગ કરનાર છે, ને ખ્રિસ્તિયાના પુત્રો ખરેખરી બાદશાહી કરતા હતા, તેને શરણે જઈ તારી સામાં સમશેર ધુમાડી તારા દિલમાં બેસોનેટ ઘોંચી આ તારાને ગાળીથી ધાયલ કરી લોહથી તરબોળ કીધો, અને તારાજ સામર્થ્યથી ખ્રિસ્તિયાને કીર્તિવંત કીધો, ત્યારે તારું કેહેવાતું ઐક્ય, વિશ્વાસ ને દેશ-દાઝ ક્યાંજતાં રહ્યાં હતાં ? ક્યાંજતું રહ્યું હતું તારું સ્વાત્માર્પણભોગભક્તિ, જ્યારે માત્ર એક અમીરી ગુણથી સંપન્ન સ્ત્રી—“એગેજોન” તું સ્વરૂપ ધારણ કરી સૈન્યને મોખરે ઉભી રહી, ને મોટું નામ રાખનારા ને ગર્વથી મૂછપર તાવ દેનારા સરદાર, ઠાકોર ઠકરાઓ નાસબાગ કરી રહ્યા હતા; અને જે સમય ગૌઆહાણપ્રતિપાલન કરવાનો હતો, કે જેનેમાટે આજે સેંકડો વર્ષ થયાં તું બોલ્યાં કરે છે, તે બોલ પાળવાનો સમય હતો ત્યારે ? એક મુંઢરીને ભોગમાટે હોમતી વખતે તેઓ શરમાયા નહી, ને તેઓના પરંપરાના ધર્મને ઝાંખ લાગી નહી ? હિન્દ ? તું જે બોલે છે તેનો સહજપણુ વિચાર કીધો છે ખરો ? આજે જે તારી પ્રજામાં “દેશોદ્ધવતા”

(Nationnality) હોત અને તારી પ્રભુ, જે મહાન ગુણ, તું કેહે છે તે, ધરાવતી હોત તો, યાદ રાખ હિન્દ, કે આજે તારી આંખમાંથી અશ્રુપાત થાત નહીં અને તારા ને ધ્રિરાનિયા વચેનો ઝગડો જાણી હું આવત પણ નહીં. તારી પ્રભુ, ને તારા પુત્રોએ એવા ઉચ્ચ પ્રકૃતિના ગુણ ધારણ કરીધા હોત તો મેં ને તેં ક્યારનો સહીપણાનો દાવો ખાંધ્યો હોત- કેમકે જ્યાં તારી આવી ઇચ્છા થાત ત્યાં મારા વગર ચાલતજ નહીં અ- ને આ ધ્રિરાનિયા ક્યારની પોતાના દેશમાં નીરાંત જીવે જીંધ કહાડવા ગઇ હોત; એ તારું સ્વપ્ન પણ નામ દેવાને અચક્રત, એટલાજ માટે કે એને કહાડવા માટે તારા લાખો ને કરોડો પુત્રો જમીનદોસ્ત થાત અને એને પણ તેટલોજ બદલો સામો આપવો પડત, જેના લોહીમાં ખરડાયલા એના હાથ એ સદાકાળ યાદ રાખી તારી તરફ કદીપણ નજર કરવાનો વિચાર કરત નહીં. પણ એવી આગતો માટે તારામાં શક્તિજ નથી, અને તું ગમે તેવી કર્મભૂમિમાં વસનારી ગણાય છે તોપણ એ જિયા પ્રકારના કર્મજન્યુપ લેવાને તું યોગ્ય થઇ નથી. જ્યારે ખીછ પ્રભુની ચઢતી ને ફેરફારના દૃષ્ટાંત આપવાના આવેશમાં તું આવી જાય છે ત્યારે તને તારું પોતાનું ખરું સ્વરૂપ ખરાબર સુઝતું નથી, તું એકદમ અધત્વને પામે છે. જે જે અન્ય પ્રજાના મહાપુરુષોનું નામ તું હવણું દઇ ગઇ તેમાંનો કોઇ, કોઇ કાળે પણ તારામાં હતો? આસ્ટ્રિયાની વાત જાણે છે કે તેની શી અવસ્થા હતી તે? એ હેપ્સબર્ગ, હુઝારાનો સરદાર ને યમપતિથી શ્રેષ્ઠ, ૧૦૦૦૦૦ એયોનેટવાળા સીપાઈઓને રાખવા છતાં કેટલીવાર મેક્સિકોને રાખી શક્યો? અને પોતાનો આશ્રય નજીકમાં હતો, ૨૦૦૦૦૦ સૈન્ય તો હાંથી ત્યાં તે ત્યાંથી હાં, ધૂમતું હતું, મદદ માટે માત્ર આદમ્સ ઓળંગવાનો હતો તે છતાં આસ્ટ્રિયા ઇટલીને કેમ સાચવી શક્યું નહીં? તું કેહે છે તેવી સ્થિતિ તારી નથી, તે છતાં માનીએ છિયે કે તારું કેહેવું સાચું છે; તો પણ કોઇ અસાધારણ તીક્ષ્ણ તીવ્ર મહાન બુદ્ધિનો મહાપુરુષ કોઈ સીઝર, નેપોલિયન કામવેલ કે શિવાજી બાહાર નિકળી પડે, ને રણસ્થાંભ રોપીને મેદાન પડે, પોતાનો વિજયધ્વજ ઉડાડીને સૈને આકર્ષે, તોપણ કયી રાજ્યશક્તિ તેને આશ્રય આપે, તેના વિચાર પ્રમાણે દોરાય અને આ ધ્રિરાનિયા-જે તારા કેહેવા પ્રમાણે ભરતખંડની પ્રગટ શત્રુ છે તેની સામા લડવા તૈયાર થાય? અને તારા પુત્રો, તું અશા રાખે છે કે તે મહાપુરુષને પીછાની, તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે અને તેનો વિશ્વાસ રાખી તેની પૂઠે દોરાય? રામરામ કર! એ બનેજાં કેમ? સાંપ્રતકાળનું તારું રાજ્યબંધન એવું તો છે કે ગમે તેવી કોઇ રાજવીર પુરુષ માટે ખાત્રી

છતાં પણ તેને આશ્રય આપી શકેજ નહી, ને કંઈથી લેવાની હિમ્મત પણ થાય નહી; કેમકે તારા બહુ વિચારશીલ, નિપૂણ ને તત્ત્વશાસ્ત્રથી પ્રવિણ રાજનીતિવેત્તાઓએ તો એક મોટા દુર્ગુણથી **ખ્રિસ્તિયાને** ગુલામી ખત લખી આપેલું છે; જે દુર્ગુણ જ્યાંસુધી ચાલુ રહ્યો ત્યાંસુધી કોઈ કાળે પણ તારું બોલ્યું બજવાતું નથી. **ખ્રિસ્તિયાના** રાજબંધનના મૂળતત્ત્વો એવાં તો સુદૃઢ છે કે તેથી ગમે તેવો વીરપુરુષાર્થી હોય તોપણ તે અંધકારમાંજ પડી રહે, ને કદી બહાર પાડવાનો વિચાર કરે, પણ આંખ સમક્ષ હબરે અડચણનો દુર્ઘટ કોટ આવીને ઉભો રહે, જેથી તે એ કે તું કરી શકેજ નહી; અને સ્પર્ધાસ્પર્ધાનો, શ્રેષ્ઠતાનો આગ્રહ એવાં તો સજડ મૂળની પેઠે આગ્રેલો છે કે જેનાં મૂળ આગળ કપીરવડતું મૂળ લેખામાંજ નથી, તેવા પક્ષકારો અદ્ય સ્વાર્થનેમાટે સામાં થઇ પડે, તેથી ક્વચિત્તજ કોઇ વિરલો બુદ્ધિબળથી સમજીતી કરી પરાક્રમ દર્શાવી દિવ્યાસન પામે પણ એથી ઉલટું સહજમાં બને. શંકાનાં રાજ્યો, ને માનના લોભીઓ મહારાજ્ય આગળ જઈને માન મેળવવામાટે, પોતાના પેટમાં કંઈ દુઃખતું હોય તોપણ કંઈ બતાવી, કાંતો પેલા સમર્થના પોતે કકડાકરી નાંખે અથવા મહારાજ્યને રાજદ્રોહી ગણી સોંપી દેતાં વિલંબ ન કરે! ક્વચિત્, ઇશ્વરચ્છા તને સાનકૂળ હોમ (પ્રભુની ઇચ્છા ન્યારીજ છે.) અનેકોઇ પ્રાક્રમી વીર કોમવેલ, **ઐરંગઝેબ, શિવાજી કે વોશિંગટન** નિકળી આવે અને મહદ્બૂત કર્મકરી દેશના આર્યધ્વજથી હસ્તિનાપુર કે ઉજ્જયિની શોભાવે તો તારી ઐતિહાસિક રેહેણીપરથી એટલું તો હું સ્પષ્ટ માનું છું કે તે પોતાની જાંઘળી સુધીજ. તે કંઈ એવું સુદૃઢ રાજ્યબંધન સ્થાપી તારા પુત્રોને યુનાઇટેડ સ્ટેટસ જેવા સ્વતંત્ર રાજવીર કરે નહી—અને તેના મૂલા પછી તેનું રાજ્ય અને તારા પુત્રો, તરવાર અને બેયોનેટમાં રોળાઇ જાય ને પ્રાચિન કાળના જેવી અંધાધુની આવી પડે. એવું તો બનવું અશક્યજ છે કે બીજા દેશો પેઠે તે મહાપરાક્રમ કરી દેશમાં સ્વસ્થતા સ્થાપે. **શિવાજી** તારો મહાપુરુષ નિકળી આવ્યો હતો ને તેણે **ઐરંગઝેબને** ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવી હતી તેટલું જતાં તેના પછી તેના વંશજોએ શુ ઉકાળ્યું? તેઓ કેમ પોતાનું મેળવેલું સાચવી શક્યા નહી? લોમેશના આયુષ્યવાળી **હિન્દ**, હું તને સત્ય કહું છું કે **ખ્રિસ્તિયાને** સ્વદેશ મોકલવા વિષેનો તારો અવાજ, ખરી રીતે તને આત્મઘાતી—સ્વઘાતક બનાવવાનો અવાજ છે. કોઈ માઇનો પૂત **વોશિંગટન** જેવો પરાક્રમી નિકળે અને પોતાના સ્વદેશ માટે નિઃસ્વાર્થે લડી, મોટું પરાક્રમ દર્શાવી, અજીત પરદેશી શત્રુઓને ખસેડી કાઢી, દેશને સુખ કરી, પછી

નિર્લોભતા દર્શાવી, ખરો રાગી છતે વિરાગવૃત્તિ ધારણ કરી જીવનમુક્ત સમાધિનિષ્ઠ યદ્યદેશતું કલ્યાણ કરે એવો સમય અતિદુર્લભ—રે માન કે દુર્ઘટ છે. તારે માનવું કે જ્યાંસુધી તેવો વીર ઉત્પન્ન થાય નહીં અથવા તારા પુત્રો ‘હું ને મારો હક’ એ સમજતા થાય નહીં ત્યાં સુધી **ખ્રિસ્તાનિયા** દેશ છોડી જશે નહીં. તારી પ્રજા બરોબર સમજતી થાય નહીં ત્યાંસુધી કદી પણ મહાસુભદ્રરાજ નિકળવાનો નથી, કોઈ નિકળે તો ઝલકી પાછો હંમેશને માટે હોવાઈ જશે—ને સારે દુઃખો હમણા તારાથી દૂર થયાં છે તે દુઃખો પાછાં જરૂરી થશે; જ્યાં ત્યાં લડાઈ લૂંટાલૂંટ, ચોર પિંડારાનો ભો અને રાત દિવસ અશ્રાંતતા ચાલુ થશે; તારા સીંગ અને ખાન રાવ અને ઉમરાવ સર્વ પરસ્પર અન્યોઅન્ય સત્તા મેળવવાની ઉત્કંઠામાં, કંઈ સાધન સમયને લીધે લશ્કરને સ્વાધીન લઈ; અતિલોભે અતિસ્વાર્થો કમ કરતાં રણજંગ મચાવી પોતાનો ને સાથે લાગો તાનો નાશ કરશે. એ શિવાય બીજું તું શું ધારે છે?

“ઉભી રહે” ! જેનો કદી પણ ઉત્તર ન અપાય એવી સુંદર વાણી સ્વતંત્રતાની સાંભળી, પોતાથી ખામોશ ન થયાથી એકદમ વચે હિન્દ મર્યાદા વેગળી મુકી બોલી “ઉડી તારૂં કેહેવાનું હવે પૂરું થયું” કે નહીં ? તે જે **ખ્રિસ્તાનિયા** તરફથી ‘બ્રીફ’ લઈ મારી તકરારને છેદન ભેદન કરી નાંખી છે એપરથી મને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તું આ ચાલતા કન્યાનો નિવેડો આણવા આવી નથી; પણ તારી સહીનો ખચાવ કરવા આવી છે. પણ તું ગર્વથી એમ પ્રલાપશમાં કે તારૂં બોલવું મેં માન્ય કીધું છે. કાળકાળની ગતિ અતિ વિલક્ષણ હોય છે; અને તેથી એક કાળમાં એક વર્તમાન ઉલટા જણાય તે બીજા કાળમાં વળી સુલટા પણ બનેલા તારા જાણવામાં કાં નથી ? હાલમાં હું સ્થિતિબ્રહ્મ, બુદ્ધિબ્રહ્મ, નીતિબ્રહ્મ, અને રાજબ્રહ્મ છું તેવા વખતમાં તું જે વસ્તુ માંગે છે તે ક્યાંથી મળે તે તું જ વિચાર. નેપોલિયન વરસેલીસના મેહેલમાં સ્ત્રિચારાજ્ય સ્થપાયું ત્યારે નોહતો એમ કોઈથી કેહેવાશે નહીં, પણ સમય સાનકૂળ નોહતો એવો માન્ય કરવું જ પડશે. એના હાથમાં લશ્કરી સત્તા આવી ને એ દ્રાવ્યો ને પછી બુદ્ધિબળ અજમાવવા માંડ્યું ને અતે સર્વોપરી સત્તા સ્થાપિ યુરોપને ધુમ્મવી મુક્યું. પણ એટલો સમય આવ્યો ન હોત, તો પછી એ ગમે તેવો પરાક્રમી છતાં પણ શું કરત ? તું કેહે છે તે ખરૂં છે કે તેવાં ચિન્હ દેખાતાં નથી કે મહાપુરૂષ હોય, પણ તું કેમ ભુલ કરે છે. યુનાઈટેડસ્ટેટસવાસીઓ ધણા જૂલમથી ધણા ગભરાતા હતા ને તેઓના હાથમાં કશી પણ સત્તા નોહતી, નહીં કર સુકવાનો અખત્યાર, નહીં લશ્કરી સામગ્રી, નહીં અનુભવી સૈનાધિપતિયો,

નહી કેળવાયલું લશ્કર, અને સામા શત્રુઓ તો સર્વ વાતે શ્રેષ્ઠ હતા તે છતાં પણ તેઓ સ્વતંત્ર થયા તો વખત આવે આ મારા પુત્રો કેમ ન થાય ? પણ ના બલવા વખતે જે ઉચ્ચ શક્તિના ગુણ બેદ તે બતાવ્યા ને તે માન્ય ન થયા ને તેથીજ પરાજય થયો એમ નોહતું, પણ લોકોની લાગણી બળવાખોર તરફ નોહતી ને બળવાખોરોએ ક્રોધના આવેશમાં રૂડી સંધીનો ભુટો ઉપયોગ કરીધો, બાકી તે વખત જો આજે હોત તો યાદ રાખવું કે આજના હાલ ભુટા બનત. તે વેળાએ પીળું એટલું સોતું બતાવવામાં આવ્યું હતું. લોકોનો મોહ ઘણો વધી પડ્યો હતો ને ખરા લાભની વસ્તુનો પરિત્યાગ કરી મોહક વસ્તુથી લોભાઇ ગયા હતા એટલે તેઓએ ઇશ્વરોપાસના કરી ખ્રિસ્ત જય ઇચ્છ્યો. તેમજ જે બળવાખોર હતા તેઓએ પણ બહુ બહુ વિપરીત કર્મ આદર્યાં. પણ હવેની પ્રજાના વિચાર તો તદ્દન જુદાજ છે. તેઓ પોતાનો લાભ શામાં છે તે સારી રીતે જાણી ગયા છે ને ખ્રિસ્તિયા કેવી કેવી યુક્તિ પ્રયુક્તિથી કામ કાઢી લે છે, કેવી ગોળાલડાઇ કરે છે ને કેવા કેવા પ્રયત્નોથી છેતરી જાય છે તે પણ નાનામાં નાના બાલકથી તે મોટા મોટા રાજસુત્ર સુદ્ધાં સર્વ પામી ગયાં છે. લોકોમાં જરા પણ વિશ્વાસ રહ્યો નથી, ને તેથી ખરા શરવીર નરોના દિલમાં બહુ લાગે છે પણ તેઓ શું કરે, ઓથ ન હોવાથી બળીજળીને બેસી રહે છે. પણ સમય આવે ત્યારે આટલી રપ કોટી પ્રજામાંથી શુ એક પણ વીરપુરુષ નિકળશે નહીં ? દેશમાં જો તું જોશે તો રણોત્સાહી પુરુષો ઠામ ઠામ નજરે પડે છે, તો તેવામાંથી કોઇ પણ રત્ન નિકળીને સર્વથી અદ્ભૂતકર્મ દર્શાવી તને ને મને સાનંદાશ્વર્ય પમાડશે. કંઈ એવો નિયમજ નથી કે ખાણમાંથીજ રત્ન નિકળવાં જોઇએ, તેતો કોઇ તેવી અવાવરી જગ્યામાંથી પણ મળી આવે છે. એમજ દેશને દોરવનાર ગમે તે એક સ્થળમાંથી સમય આવ્યો તો નિકળી આવશેજ. સંધી જોઇએ છે. હમણા આવા વિચાર બતાવી કોઇ મોટો પુરુષ મેદાન પડે તો તેન દુકડે દુકડા કરી નાંખે અને મહારાજ્યને સ્વાધીન કરે ને તેનો શિરચ્છેદ થાય, પણ જો એમ જણાવવામાં આવે કે આજે પૃથ્વીરાજનો વિજય બીમદેવપર નકો થવાનો છે તો તત્ક્ષણ બીમદેવનો ત્યાગ કરી પૃથ્વીરાજના પક્ષમાં સંઘળાં રાજ્ય બરાઇ જાય. પણ તેવી ખાત્રી ન હોવાથીજ તેવા વીરને અનાદર કરે છે. જેને હું સુવર્ણયુગ કહું છું તે કાળમાં શું નહોતા સૈન્યાધિપતિઓ ને કોશાધિકારીઓ ને દેશરક્ષક અને રાજનીતિજ્ઞો ? ચીન અને ઇરાન સામાં યુદ્ધ કરવા જે પ્રજા ગઇ હતી અને સેમીરામીસ રાણીને હંશાવી હતી.

ત્યારે દેશમાં શી અવ્યવસ્થા થઇ હતી ? આતો માત્ર કેહેવાની વાતો છે, કે એકની જગ્યા ખીજાથી પુરાય નહીં; પણ કયા રાજ્યતું ગાડું તેના સર્વથી શ્રેષ્ઠ રાજનીતિવેત્તા કે શાહનશાહના જવાથી અટકી પડયું છે ? એકાદ દાખલો આપી શકશે ? નહીંજ. તું ગમે તેવી કામેલ અને સર્વમાન્ય માહાત્માદેવી છે તોપણ તારાથી એતો નાકચુલ કરાશેજ નહીં કે ઓશિઆળા અવતારમાં કંઈપણ તરંગી કે ઉમંગી કામ કરાયજ નહીં. અને તરંગી કામ આરંભ્યા વગર યશ પ્રાપ્ત થાય નહીં. મહત્ કાર્ય કરવા માટે આવેશમાં ગાંડા થયુંજ જોઈયે, ને ગાંડાઈમાં જ્ય મળ્યો તો પુરૂષાર્થ માન્ય થાય, નહીતો અપમાનને પામે. પણ ગાંડપણાતો જોરસો મનમાં લાવ્યા વગર મનના વિચાર મનમાંજ રાખવા પડે; કેમકે ઉત્તરોત્તર હવણાતું બંધન એવું છે કે-જે તારાથી પણ નાકચુલ કરાય તેમપણ નથી, જે કે તું તારી સખીની વાહરે આવી છે તથાપિ-નવા વિચાર બહાર પડતાંજ તેને ચઘદી નાખવામાં આવે છે, તો પછી તેનો પ્રયોગ કરવાની તો વાર્તાજ ફાકટ ? માંગી વસ્તુ મળતી નથી, ને વસ્તુ મળે નહીં ત્યાં સુધીયોભવું એ વળી મૂર્ખ માણસનું લક્ષણુછે. જે ઈટલીએ ગારીઆટ્ટીને શોધવા અને ગ્રીકે પેલ ચમારના પુત્રને શોધવાને માટે વિજંબકીયો હોત તો શું આજે તેઓ સ્વતંત્ર થઈ તને અર્થત ? અને એમજ, જ્યાં સુધી વોશિંગટન હોય નહીં ત્યાં સુધી આપણાથી યુદ્ધ થાયજ કેમ, સામા શત્રુ પ્રયજ છે, તેઓ સર્વ વાને પૂરા છે, ઘડીમાં કચડી નાખશે, તે પછી ગમે તેવા સુધરેલા છતાં પણ તોઆતોઆ પોકરાવશે એમ વિચાર કરીને સુતમૂઢ માફક અમેરીકનો ખેસી રહ્યા હોત તો કાળાંતરે પણ તેઓ પ્રત્નરૂપે સોહત ખરા ? * ફ્રેડરિક જ્યારે મેદાન પડ્યો ત્યારે તેને કોની સાહયતા હતી ? પણ એકવાર મેદાન પડ્યો તો સમર્થ શત્રુઓને પણ નમાવ્યા ને જર્મનીને મહારાજ્યમાં ગણાવ્યું. બુદ્ધિ તથા ચાતુર્ય, અનકૂળતા તથા અનુભવ એ જો વીરમર્દને હાથ આવ્યા તો સંધીસમયે ગમે તેવો સમર્થ શત્રુ હોય તોપણ તેઓનો પરાજય એવો કરે કે તે અસાધારણ બુદ્ધિના પુરૂષના ગૌરવ પ્રકાશે ને મહાન્ પુરૂષ પણ પોતાનું મોહોડું તેના સમક્ષ બતાવી શકે નહીં.

“હટ ! હટ !” અતિશય ખીજવાયલા વિચિત્ર ચેહરાથી સ્થંતંત્રતા, ધીર વીરમાનદ સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવી છે હિન્દ તેના પ્રત્યે, મહુજ માનથી બોલી. “એ બીર, તને તારી સ્થિતિની જરા પણ ખબર નથી એટલે

* જર્મનીને મહારાજ્યમાં આણનાર. એના શૈલ પરાક્રમ જ્ય વિજય લક્ષ ચોગ્ય અભ્યાસ કરવા ચોગ્ય છે.

આમ મનમુકીને યકી જાય છે, પણ યાદ રાખજે કે તારા બોલમાં રતિભાર પણ વજન મુકવાનું મને કારણ મળતું નથી. તું દેવ જેવું માન આ પૃથ્વીપર પામી છે તેમાંજ તારાથી મોટો દેવ આજે પૃથ્વીપર જન્મ્યો છે તેને જોઈ શકતો નથી, ને તેના તેજથી અંધત્વ તને પ્રાપ્ત થયું છે તે અંધત્વવડે તને કોઈ પણ વસ્તુની ખરી પીછાન નથી, હવે તું શું કહે છે ? ખીછા બંધી પ્રજ્ઞના પ્રતાપ પ્રભાવશ્રી ને ગુણશ્રીના તને હવજ્ઞાન દર્શન થયાં છે, તેટલામાંજ આમ વહી જઈને બોલી જાય છે, તો સાંભળ, હે સખી, એમ બકવામાં તારું જરાપણ તત્વજ્ઞ જણાતું નથી, પણ તું જાડી બુદ્ધિની સૌને જણાય છે. પ્રાચિનકાળથીજ તારું રાજ્યબંધન જે પ્રકારનું છે, તેમાં તે જરાપણ વધારો કીધો નથી. તે એમજ માન્યું કે જે છે તેજ સંપૂર્ણ છે. પણ એમ સંપૂર્ણતા આવે કેમ ? જ્યારથી તારું રામરાજ્ય થયું ત્યારથીજ તને તેજ પ્રિય જણાયું છે, ને તારા મોં આગળ બીજને નમુનો નહોતો તેથી તેમ માનવાને તને કારણ પણ હતું; અને ખરેખરી રીતે એ સામ્રાજ્ય સર્વથી શ્રેષ્ઠ કોઈપણ કાળમાં ગણાયજ; કેમકે તારા રામની નીતિ સર્વોપરી અભિવંદન કરવા યોગ્ય છે. પણ તે કાળ કયો, આ કાળ કયો તેનો કેંઈપણ વિચાર છે ? આ કાળ કંઈ અજ્ઞ રીતનોજ છે. તે કાળમાં સંહાર થયો એ રાજની મરજીપર હતો, પણ હવે પ્રજાજ પોતે રાજપદ ધારણ કરીને બેઠી છે, તો તેઓનેમાટે નવી વ્યવસ્થા ને નવું રાજ્યબંધન, ધર્મબંધન જોઈએજ તેમાંનું તે કશું કીધું નથી; અને એ પણ રહ્યું, પણ તે એકજ વસ્તુમાં તારું હિત માન્યું કે “યુદ્ધ કરવું,” પણ તેમાટે કોઈપણ જાતના નિયમ સ્થાપ્યા નહી. તારા મહાભારતના યુદ્ધનેમાટેજ વિચાર કરની, કે ભીષ્મ બલવંતે જ્યારે પ્રતિજ્ઞા, પિતાની ઇચ્છાને અનુસરવા લીધી ત્યારે જે તારું પ્રાચિન બંધારણ હતું તે તુટી ગયું હતું, ને તેજ વેળાથી તારે જાણવું હતું કે હવે આર્યસત્ત્વ ગયું, પણ રીતી રાખી પ્રાચિન, ભીતીને આવતી તપાસી નહીને નીતિનો વિચાર કીધો નહી. એ મહાભારતના યુદ્ધ વખતથીજ તું પડતી-માં છે, ને તારાં ડાયાં બેઠેલાં હું જોઉં છું. લાંબો કાળ વીત્યો ને લાંબા કાળમાં તું કશુંતો માર ખાતી આવી, ને તેમાં તારું સધળું શાર્યત્વ નાશ પામ્યું. ધરાની, દુનિની ને મોગસોએ ચઢાઈઓ કીધી તે વેળાએ કોઈપણ રીતે તે અચાવ કરવો પા્યોજ નહી. શાહબુદ્દીન ઘોરી, આખર, ને છેલ્લે છેલ્લે અફઘાન દુરાની ને નાદિરખહ આવ્યા ત્યારે પણ તને વખત મળ્યો નહી કેમ ? એ વેળાએ તારે માટે મય સાનકૂળ નહોતો, કે જ્યારે તારાંજ રાજ્યો હતાં,

તારે અંકુશ તારા પુત્રોપર વિશેષ હતો, તને પૂજ્ય ગણુતા હતા, સૈન્યાધિપો ને કોશાધિકારીઓ પણ હતા ને થોડા કે ઘણા ગામનો ધણી પણ સરદારી લેવાને સામર્થ્યવાન હતો ત્યારે? તને શું એ સમય અનુકૂળ ન આવ્યો, વખતે ચારી ન દીધી, તો હવે જ્યારે નથી તારું રાજ્ય, નથી સૈન્યાધિપો નથી વ્યવસ્થાધિકારી ને તારા પ્રત્યેની પ્રીતિનું છેદનભેદન થઈ ગયું છે, કેટલાક તારાજ પુત્રો આ તારી કહેવાતી શત્રૂને માનથી મૂકી પેહેરાવે છે, તેની આપેલી દાનદક્ષણથી પોતાને મહા મોટું માન ગણે છે-જે લુપ્તમાં માનથી તેઓનો કશો પણ વકર અંધાય નહી ને જેથી માન લેનારના છોકરા સુખી પણ થાય નહી તેવા ઠાવા માનથી કુલાઈને તને નિંદે છે; શુદ્રત્વ પ્રાપ્ત થયું છે, ને સેવા કરવી જરૂરી ધીધી છે; મોટાં મોટાં કામ ઊપાડવામાં બિસકણપણું, દીનતા ને ભયને અગ્રે ધરે છે; માતૃદ્રોહી, દેશદ્રોહી, ધર્મદ્રોહી, ને આત્માદ્રોહી બની પરદેશી રાજ્યનો આદર કરી તેના તરફ ભક્તિભાવ બતાવી રાજ થાય છે, સૈન્યાધિપ તો રહ્યા પણ સાધારણ તરવારિયાના કામને પણ લાયક રાજકુળમાં કોઈ નથી, અને કેળવણીના પ્રતાપથી પેલા કેળવાયલા તારા “સેનટીનલો” સ્વાર્થિ ને આપમતલબીયા બન્યા છે, જે એક કુમાના ભરવાથી ત્રણ કોશ દૂર નાસે તેવા છે, તો કયો સમય આવે તું ઉકાળવાની છે? પણ જ્યારે સર્વ જય છે, ધનધાન્ય પુરપાથ જય છે, શરીરની શક્તિ જય છે, મનનો ઉમંગ જય છે, રાજ્યમાંથી સત્વ જય છે, દીનહીન હાલત થાય છે ત્યારે તેની સાથે યુદ્ધિ પણ જય છે, તેની અક્કલનું પણ કેકાણું રહેતું નથી, તેમ તું શોકાકુળ થવાથી ખરેખર તારું શું છે તે પણ તને માલમ પડતું નથી. હવણુંની તારી સ્થિતિજ કેવી અધમ હાલતની છે; કે આખા દેશમાંથી એક પણ પુરુષ જણાતો નથી, જેથી વધારે તે શી અધમતા હોય? ગ્રીક પડયું પણ તેનું સત્વ ગયું નોતું. શેમનોમાં પણ પુરુષો હતા, હજી પણ બીજા પરતંત્ર નગરોમાં, ત્યાંના હાકેમોના જીલમ છતાં સ્ત્રિયા રાજ્ય થયું નથી, પણ તારી કુખે જન્મેલાઓ તે સાધન બળે પણ પુરુષપણું તજી બેઠા છે, ને તેટલું છતાં પણ લજ્જા પામતા નથી એ પણ બલિહારી તારી ગાળી છું! રે હિન્દ, તારામાં આટલી બધી પોકળપતરાજી આવી છે એ અતિશય ખેદ પામવા યોગ્ય છે. વોશિંગટન જે પ્રજામાં ઉત્પન્ન થયો ને નેપોલિયને જે ત્રાસ વર્તાવ્યો તે પ્રજા જૂદીજ છે ને સૈમન બોલીવર † પણ જૂદાજ હતા

† બોલિવિયામાં સ્પેનિશ લુચારાઓએ જે લૂટ ચલાવી હતી તેઓની સામા થવામાં આ પુરુષ બહાર નિકળી પડ્યો હતો. એણે પોતાના દેશીઓને ઉશકેરો ૧૮૨૧માં સ્પેનની પ્રજાને દેશને છૂટકો કીધો. પીર કોલમ્બિયાને પણ સ્વતંત્ર કીધા હતા. એ ૧૮૦૩માં મરણ પામ્યો હતો.

કોમવેલ ગમે તેવો હતો પણ આખી પ્રજા જો તેના પક્ષમાં નહોત તેા પછી તેને ચઢવાનો દાહારો ક્યમ આવતે તે જણાતે. પણ તારી પ્રજામાં તેા મૂળમાંજ મીઠું નથી. જનમંડળમાં હજી પણ તારી તરફ પ્રીતિ નથી જોધયે તેટલી, તેમ ઘણો ભાગ તેા મિથ્યા માનનેમાટે તકષે છે; એ ભાગ પ્રજામતમાં પડેલા છે, એક તેા તને તદ્દન ધિક્કારે છે ને બીજો કંઈક સહજ ચાહે છે, પણ તારા છત્ર નીચે રહેવાને નારજ છે. જ્યાં આવી ભિન્નતા હોય ત્યાં સારી રીતે રાજ્ય વ્યવસ્થા રહેજ નહી. લોકોમાંજ આજે એમ બોલાય છે કે **ખ્રિડાનિયા** સ્વદેશગમન કરે તેા કોષ/પણુ એંગાળી, સીક, ગુરખા, નેપોલીશ, પુરલેયો, રજપૂત, ગુજરાતી, મરેઠો કે મદ્રાસી કોઈપણ દેશ સંભાળવાનેમાટે લાયક નથી. આ ધ્વનિ સાધારણુ રીતે હિમાલયથી તે કન્યાકૂમારી સુધી સંભળાય છે, તેા પછી સમય આવે તેાપણુ શા ઉન્નિશકાર થશે? પેહેલેધરથીજ લોકો એમ બોલ્યાં કરે કે “દેશીઓ રાજકાજમાટે નાલાયક છે” તેા પછી પછાડીથી કેવું કરશે તેવું અનુમાન કરવું ખોટું નથી. કદાપિ હમણા તું જેવી હડીલી થઇ છે તેવી હડીલી થઇને બેશે, ને તારાથી આ **ખ્રિડાનિયા** ને એના પુત્રો કાયર થાય ને એકવાર વેગમાં આવી તારો ત્યાગ કરે, તેા તુરતજ તારા સીંગખાન ને રાવખાહાદરે મ્યાનમાંથી તરવાર કાઢે. નિઝમસામા મૈસોર, મૈસોરસામા ગાયકવાડ, ગાયકવાડ સામા રજપૂત રજપૂત સામા હોલ્કર, હોલ્કર સામા સિંધિયા ને સિંધિયા સામા કોઈ નેપાલિશ, નાગા કે ગુરખા તૈયાર થઇને બેલા રહે ને એ બધાની સામ, થત્રા દૂરાનીના પૂત્રોને હિંદુકુશથી અટકાવ મળ્યો નથી: અને આમ સુંઠતો સ્વાદ જ્યાં આખ્યો, કાપાકાપી, મારામારી, તોપના ગોળા, ને તરવારના ઝખૂકા ઝખૂક્યા કે હયાં પરદેશી યુરોપીજીતનારા તને જવા ન દે. મહાસાગરના બિછળતા મોજા તોફાની થયાં કે રૂશ, ફ્રેંચ કે ધરાની દૂરાની ચાંચિયા, વાહાણુપર તૂટી પડી, લૂટી લઇ, ઠેઠ તલીયામાં વાહાણુને બેસાડે; ને થોડી પણ છૂટ હમણા તું ભોગવે છે તે ભોગવતી બંધ પાડી સૈખીરીયાના ખાણુ બોદનારાને જોટલી છૂટ મળે છે તેવી હાલતે પોહોચે. માટે રે સખી ! તારા હિત માટેજ હું તને કહુંછું કે **ખ્રિડાનિયા**ના જવાની તેા વાતજ છોડી દે—જ્યાં સુધી તારા સર્વ પુત્રના મનમાં **ખ્રિડાનિયા**નો અભાવ ન આવે ત્યાં સુધી: અથવા દેશ રક્ષક પ્રપંચવિર પુરૂષ ન ઉત્પન્ન થાય—જેવો કોઈ સહસ્ત્રાન્તુનને મારી નક્ષત્રી કરનારો ફર્સરામ, રાવણુ મદાભિમાનીને મારનારો રામ કે કંસાદિક બળવિરોને મારનાર પ્રપંચ વીર પ્રેમી ક્ષત્રી કૃષ્ણ ત્યાં સુધી. તારે કંઈ બીજું માંગવું હોય તેા માંગ, હું તેની વ્યવસ્થા કરી શકીશ.

બાકી રૂશા, ઈરાની કે ફ્રેન્ચોની બુસરી નીચે જવાના હવતિયાં છોડી દે.”

“બહુ કીધું પ્રિય સખી, તેં ઘણું રકું કીધું, અને આ ઘેલાં કાઢતી હિન્દને તેં સજ્જડ સપાટો લગાવ્યો.”—**શ્રીરાનિયા** ગર્વથી પુલાઇને પોતાની સાહેતાએ આ એક માહન શક્તિની અજીત મોટી દેવીને આવેલી જોઈ બોલી. “દેવી ! મારું કેહેવાનું પણ એજ છે, અને આટલો સમય થયો હું પણ એજ તકરાર એની સાથે ચલાવતી જતી, પણ એ મમતી; જીદી, ગર્વના આવેશમાં આવેલી ઘેલી છોકરી, પોતાના સામર્થ્યનો કશોપણ વિચાર કયો વગર બકી જતી હતી તેને કોણ રોકી શકે ? પણ પ્રિય બગિની સ્વતંત્રતા ! તું મારા વિચાર સાથે એકમત થઇ તેથી હું અત્યાનંદ પામી સહર્ષ તારો બહુ બહુ આભાર માનું છું. આ તોખરો ચઢાવેલી હિન્દને મનાવવા હું હંમેશ અતિશય આતુર રહું છું, કે એ ને એના પુત્રો કંઈ શાંતિ ઇચ્છી નકામી રાઢથી પાછા વળે તો ઠીક-કેમકે તું જોય છે તેમ એ એવી તો દીવાની, જંગલી, ધર્માવેશી અંધ, રાજ્ય કરવે અશક્ત, કાયર, બેપરવાહ, સહાયતાવિનાની અને મોળી પડેલી છે કે એ પોતાના પુત્ર સમેત વિચાર કરતાં શિખે અથવા બંને શિખવાના ઢાર નજીક વાસ કરે તો એની સ્થિતિ કેવી, ઉત્કર્ષતાને પાત્ર શિક્ષણીય થાય તેનો વિચાર હું હમણા બતાવી શકતી નથી. એ હંમેશ અંધેર રાજ્ય અને લોહી લોહીઆણવાળી સ્થિતિ, ખુનરેજ અને લૂટફાટ, કાયરતા અને શક્તિહીનત્વ દાસત્વપણમાં રાજ, * પશ્ચાત્તાપ રહિત અને પરતંત્રતામાં મેળલી છતાં, તે સમ્રાટ સામ્રાટ વિસરી જઈ કૃતઞ્ઠ થવાને બદલે કૃતઞ્ઠ થાય છે. ભલાની આ દુનિયા નથી. દુઃખથી મોકળી થઇ સુખસાગરમાં રહી છે તે એને ગમતું નથી. એના મનમાં રાજ્યવ્યવસ્થા કાંઈક રાસેલાસના જેવી તરંગી બરાઈ છે, ને જ્યારે સમય હતો ત્યારે તો કંઈ સુઝયુંજ નહી-એને એતું રાજ્ય કરવાનું મન છે કે: યુદ્ધ મચાવી રકતોત્સવ કરી હોમ કરવા, દંગો ઊઠાવી સ્વહસ્તે ધોર સંહાર કરાવવો, સુખવિલાસસામગ્રી મેળવી તે નિમિત્તે અનાચાર વિધિયે અધર્મિષ્ટ કૃત્ય આચરવા. ખરે, સ્વતંત્ર થઇ દેશમાં ભવાનીને સંતોખવાનું બી, સદાકાળ એના મળમય મનના ઊંડાણમાં રોપાયું છે તે બળી પણ જતું નથી-એથી શા લાભ મેળવ્યા છે ને શા મેળવશે તે તો પ્રભુ જાણે, પણ કોણ જાણે એના મગજમાં કેટલો કચરો ભરેલો

* “ધી ટાઇમ્સ” ના ૧૮૫૮-૫૯ ના બળવા સંબંધી પત્રોમાં આ સઘળી બાબતોપર બહુ લખવામાં આવ્યું છે. એક અંગ્રેજ અધિકાર, કે જેને દેશીઓનો ઘણો તિરસ્કાર હતો તે લખે છે કે “અમમાણિક, કાયર, પાકે, ને પ્રખ્યાત દેશીઓ છે.”

છે કે જેથી રૂસણા લઇ, વારંવાર કરેલા કોલકાર તોડવા તત્પર થાય છે. વિચારની નીશામાં એ એટલી તો મસ્ત રહે છે કે એટલો તો પેલો ભંગીયંગીનો ઉસ્તાદ શિવજી પણ પોતાની પત્નિ પાર્વતિ સહિત નહી રહેતો હોય; ને એ ભાંગની લહર એટલી તો મદોન્મત્ત મસ્ત છે કે મારા સાંપીન ને ઘાંડી એના મોં આગળ પાણી ભરે છે, ને એ કેદમાં ચકચૂર થએલાઓ પોતે ખોતાનેજ ભૂલી જઈ, નવ ખરેખરાને આઠ ગણી ગભરાય છે, ને કોણ હતાં ને કોણ છે તેજ ઉતાવળમાં આવરા બની ભૂલી જાય છે; એ શું શોકાતુર થઇ વિચાર કરવા યોગ્ય નથી? પ્રભુ જાણે કે એ સૌ અડિયલ થવામાંજ ક્યમ બાહાદૂરી સમજે છે? જુઠાણું, નપુંસકપાણું, દગલખાણું, રક્તતરસ્યાં, કોઢભયોવચની, ધનલોભી, માનલોભી, ક્ષણિક કાંતિલોભી, મૂર્તિપૂજક, ધર્મનીતિરહિત, મનના મેલા, હંયાના પોચા, કામ કરવે કાયર અપ્રમાણિક ને અવિશ્વાસી, આખરહિત ને અક્કલશૂન્યતા એનામાં હું એટલી બધી જોગું છું કે, એમાં એ મોઢાઇ માને છે તે જાણીને માફ મન ખાખ થઈ જાય છે. એ બધાં કારણસર મને એનો વિશ્વાસ નથી ને તેટલામાટેજ મને ૬૦૦૦૦ માણસનું ગોરું સૈન્ય ને ૧૨૦૦૦૦ માણસનું કાળું સૈન્ય રાખવું પડયું છે; * આખા મુલકને હથિયારરહિત કરવો પડ્યો છે, પોલીસથી સૌને સેહે આપવી પડે છે; લશ્કરી કાંપ રાખવી પડે છે, સ્વસ્થાનિક ને સાર્વજનિક કાયદા ને ધારાથી સૌને અંકુશમાં રાખવા પડ્યા છે, ને છૂપા દૂતો ને હેરકોથી સૌને ચમકાવવા પડે છે.—સાચે એ શિવાય મને ઘણું વેઠવું પડે છે ને કેટલું વેડીશ તે તો ઈશ્વર જાણે, પણ તું નથી જાણતી બેહેન, કે મને એનાથી કંઈ પણ લાભ નથી. દેવી! મેં ઘણી ખામોશી ધરી એના હિતાયે આટલું સંકટ વેઠવાનું સ્વીકાર્યું છે, એ એના રક્ષાયે અને લાભાયેજ છે એમ કોણ નહી કેહે? હવણાંજ તું કહી ગઇ તેમ આ ધુમરાયલી ને બડબડીયણુપરથી માફ શીતળ છત્ર કાઢી લઉં; એની સ્વૈચ્છિક વર્તવા દઉં; એના મનમાં ઉઠતી નવિન નવિન સ્વપ્નવત્ આશાઓની લહરોમાં રમવા દઉં અને જે લાભ મેળવવા એ દઢીભૂત ઇચ્છા દર્શાવે છે તે મેળવવા એક બાળક પેઠે એને સ્વચ્છંદી બનાવું તો એ “પાયમાલી” શિવાય બીજું કશું એ મેળવે નહી એ તો જગતજાણીતી વાર્તા છે. મારા મુલનથી દૂર

* “એએ જોડી” નો એક ચરચાપત્રી લખે છે કે:—“હિન્દુસ્થાનની પ્રભુ વ્યવસ્થા રાખવા માટે જેટલું સેન ખ્રિસ્તી સરકારે રાખ્યું છે તેટલા બકરાને એટલા ભરવાડપણ ન સાચવી શકે; તો ખ્રિસ્તનો જ્ય કેટલો મોટો છે, ને હિન્દુઓ કેવા કાયર ને હિન્દા જેવા થયા છે તે એજ સ્પષ્ટ કહી શકશે. **શામાટે મરાઠાઓ રાજ્ય કરવે લાયક ગણે છે પોતાને?”

રહી આ મુલકમાં રાજ્ય કરવાથી મને શો લાભ છે? જરા તો ખતાવ ? એની હવાએવી તો દુઃખકર છે કે મારા પુત્રપુત્રી નિરંતર માંદગીની ફરીઆદ ઊઠાવતાં પરવારતાં નથી, ને એક ક્ષણમાં “એન શીવર” આવે છે કે બીજે ક્ષણે સાફ થઈ જાય છે. એના પુત્રો એવા તો કૃતદ્વી અને નિષ્પક્ષારી છે કે મને સકળ સ્થળમાં નિંદી “હીંગતોળુ, હીંગતોળુ” પેલા નેપોલિયન પેઠે બકે છે. એ એના મર્મવાક્યથીજ યૂરોપમાં મારી પ્રતિષ્ઠાને હાની પહોંચી છે. આખું યૂરોપમાં એને લીધેજ એમ મનાયું છે કે હું યુદ્ધમાં ખરેખરી આસક્ત નથી પણ અશક્ત છું; હું રણગ્રામમાં ઝડપમાની નથી પણ ધુન્નમાની છું; આ મારી કેટલી ને કેવી આપકીર્તિ? ટ્રાણ એ ખમે? થોડું અપમાન? થોડી અપ્રતિષ્ઠા? એનેમાટે તો મારા વેર્સીંગટન ને નેટ્સન જેવા પરાક્રમી પુત્રોના પ્રાણ ગયા, ઘણાક આ દેશમાં મરાયા, ને ઘણા કાળ શ્રમ વેઠ્યો, એ કંઈ થોડું કીધું છે? બેઠેન તું પણ કહીશ કે એ તો હુંજ ખમું, બીજાથી ન ખમાય ! મારી જગ્યાએ ટ્રાઇ બીજી હત તો તેણે ક્યારનીએ એને છોડી દીધી હત, પણ માત્ર એક દયાને ખાતર મેં એને મારા શીતળ છત્ર નીચે રાખી છે; અને તે એ ખરા ભક્તરૂપે ને વગર આનાકાનીએ પવિત્ર પ્રભુ સમક્ષ પણ સ્વીકારવા ના પાડતી નથી. જે જે પ્રગટ મનપતિજ ખાત્રીઓ એની તરફથીજ મને મળી છે તે સધળાથી ભાસે છે કે સચરાચર પ્રભુની ઇચ્છા પણ, આ અધમગારમાં પડેલી રાણીને મારા છત્ર નીચે લાવવાની હતી ને તેણે ઘણા ગાંઠપણથી મારા ચરણ નીચે એને મુકી છે. એ કર્મ અતિ ઉત્તમ તો શું પણ અનૂપમ છે, ને તે સત્યકર્મ સ્તુત્ય વિનયવંત છે.”

આ છળભેદની પ્રંચવાણી સાંભળી દેવી સ્વતંત્રતાએ ઘણા ગુસ્સાથી ઉછળી પગ પછાડી ઝિટ્ઠાનિયાની સામા ખૂબ ડોળા ધૂરકાવ્યા. તેણે પોતાના હોઠપર દાંત દાબેલા હતા તે ખસેડતાં, હોઠમાંથી રક્તાસ્ત્રવ થયો, એથીજ માલમ પડે છે કે તે કેટલા ગુસ્સામાં હતી.

“એ તારો માર્મિક છળભેદ મારી સાથે ન ચલાવ !” દેવી દાંત કચકચાવીને બોલી:-“એ છોકરી ! કેમ ઘણી ફાટી ગઈ છે કે? હું તને ઘણી સારી રીતે પીછાતું છું કે તું કેવા યુનિયાત કુળની છે; અને દુનિયા પણ તને સારી પેઠે પીછાનેછ, સમજ કે? તું તો એમ જાણે છે કે આ તારા ફરેખની જાળ કોઈ પારખી શકતું નથી, પણ એમ મા જાણુ. તારા પ્રપંચ, તારા કાવત્રાં, તારા કાવાદાવા, સોદાઈ, લુચ્યાઈ, કળાકુશળતા એ

†“હિંદુસ્થાનમાં રાજ્ય કરવાથી ઝિટ્ઠિશ મળને કરો લાભ નથી, પણ ઉલટું ગુસ્સાન છે” શી ટાઈમ્સ-લંડન ૧૮૮૦.

સધળી સૃષ્ટિના પ્રાણીમાત્ર બહુ સારી રીતે જાણે છે.—શિકાર કરનાર શિકારી એમ જાણે છે કે હુંજ માત્ર શિકાર કરવામાં બહાદુર એકકો છું, અને તાક્યો તીર સચોટ મારી શબ્દવેધી શિકાર કરું છું, તે કોઈના જોવા કે જાણવામાં આવતું નથી, પણ એ તેની બુદ્ધિબુદ્ધિમાંથી છે—તેના જોવા સંકેતિક પુરૂષો તેની શિકારખાજ સારી રીતે પારખી શકે છે; માટે સર્વ ગુમાન તજી, છેતરપિંડી વેગળી મુકી, ગર્વ તજી નિરમાની થા. તારી સાથે ધણા સમય થયાં એ પાંચડા વાત કરવાનું મને મન હતું, ને પ્રસંગ શોધતી હતી, પણ તે મળ્યો નહીં ને મેં તને મારી ઈચ્છાશક્તિ દર્શાવી પણ નથી. આજે તેજ જાણી જોઈને પ્રસંગ જોઈયો ને મારો ઉભરો કાઢવાનો સમય આવ્યો એ કંઈ સારા માટેજ હશે. તારી આ સમયની સધળી કુશળ સોદાધ ને સ્વૈચ્છિક સાહસકર્મોનો દોષ કાઢવા મને પુરતાં કારણ તે આપ્યાં છે, પણ મારા કોમળ પ્રેમાલ હૃદયને લીધે માત્ર તારી ગયેલી સુધસાન ઠેકાણે આજુવાજ તને મારો ચમત્કાર બતાવીશ. તેં જીજ્ઞાસા લેલીથી સાધારણ તનમનસામર્થ્ય વાપરી ઉરના જીતસાહના આવેશમાં. ખીજી * પ્રજાએ ખીજી સ્થળોમાં વિનયકર્મ રૂપ કૃત્યો કીધાં ત્યારે તારે પણ નામના તો કરવીજ જોઈયે તેથી આ બાપડી કંઈ વર્ષો થતાં પિડાતી હિન્દ તરફ આવી, વિપતિ પાડી જે હીતે વિતાડ્યું છે તે મને સર્વ રીતે ખબર છેજ—તો તારે બચાવ તું મારી આગળ કરી શકવાની નથી. મારી સાથે તારી લેખાસી પરેઝગારી, ફિરરતાઈ—ધાર્મિકનિષ્ઠા અથવા આ ચાલુ જમાનાની “પુરાણપ્રસિદ્ધ ઓગણીસમી સદીની શીલસૂરી,” વેપારના કાળાંધોળાં, તારા અન્યાય અને ફૂરતાના બચાવ માટેની અસાધારણ કૃતિમ દલીલો લાવવાની ક્ષી અગત્ય રહેવાની નથી—તારી રાજધર્મનીતિ એવી તો પ્રત્યક્ષ નામોશી લગાડનારી છે કે જેનું હિરામાં તેજ, ધ્રુવમાં અચળતા ને સૂર્યમાં પ્રકાશ—તેથી આ વેળા ગમેતેમ હશે તો પણ તારું ખરું શૈર્ય પરાક્રમ છુપાડી, ને આ તાલ પડેલા માથાપર ઢાંકણ ઢાંકી, મને, ખુબસૂરતીમાં તું એકકો છું એમ બતાવવાથી જરૂર રહેશે નહીં. મને સર્વ ગૂણ માલમ છે. તું નાની છોકરી હતી ત્યારથી હું તને પીછાનું છું, કાળાંતર—યુગાંતર થયા તું ખ્રિસ્તિય રાણીના સર્વ કર્મ મારી દૃષ્ટિ સમીપ અને છે—અનેલાં છે ને બનશે તો પછી રૂપ પાલટી તું મને શી રીતે છેતરી શકશે ? હવે કૃપા કરીને મને જણાવશે કે તને આ

* “સોલમ સતરમાં શેંકડામાં યુરોપમાં દરેક રાજ્યને ખીજી પ્રદેશમાં ધુમવાનો પવન ભરાયો હતો. સ્પેનિશ મળ અમેરિકામાં, હવે લોકો જાણ, મલાયામાં, પારટુગીઝ અમેરિકા ને ઇંડિયાનમયા ત્યારે અંગ્રેજોને પણ પ્રદેશમાં જવાનું મન થયું.”

આર્યવંશની ભારતભૂમિમાં આવવાનું કાણું નિમંત્રણ કીધું હતું; અથવા તું કેહેવા શક્તિવાન છે કે ૧૬૧૨ પેહેલાં ને તે પછી એક સૈકા સુધી તને કોઇ આ દેશમાં ચાલતું પણ હતું; અથવા ભરતખંડના એક પણ ભાગ પર હમા રહેવાનો તને કશો હક પણ હતો; અથવા આ ભૂમિપર તને કોઇ પણ પ્રકારની સત્તા આપવામાં આવી હતી? તું ઘોળામાં ઘુસી; ને તકલીદી વસ્તુઓથી સૌને મોહ ઉપજાવ્યો; એ શિવાય પેહેલ પ્રયત્ન તે કંઈ પણ કીધું છે? જિદ્દારમુદ્દિને જનદયા ને રણોત્સાહી ને વિવેકમયીદાના કરાંપણ કર્મ તેં પ્રથમ કાળનાં કીધાં છે ખરાં? તું સ્વચ્છ અંતઃકરણથી સંકટ વેડી કૂર કોધને વશ ન થતાં,—જેમ તું હમણા શાંતિની વાર્તા કેહે છે તેમ—સાવધપણું સાચવી એશિયાની ભૂમિને લાલ રંગથી રંગી સંહાર કર્યો નથી? અને તે કર્મ તુંજની ભુલ, અસાવધતા અથવા સમયોચિત ન હતું એમ જો તેં પછી માન્યું હોય તો રે, તેં કદિયે પશ્ચાત્તાપ કીધો છે ખરો? કાર્ય પરત્વે તેં જે જે અધર્મનાં કર્મ કીધાં છે અને અપમાન આપી સખત ધારા નીતિ સ્થાપિ હિન્દ ભૂમિ મેળવી છે, એ અતીસે ખિન્ન કરનાર વીરત્વનું નાશ કરનાર અને ઇતિહાસના પૃથ્થપર એળ લગામણું (નહિ સર્વથી શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ!) કર્મ તારું છે એમાં જરાપણ સંશય રાખવાનું કારણ નથી. સ્વચ્છ, પણ ખોટા-કૃત્રિમ, વેપાર ઉત્તેજન નિમિત્તે તેં પ્રવેશ કીધો—જ્યારે આ ભરતખંડ, તારી “સીવીલવાર” અને “વાર આફ રોઝીસ” ના જેવા સમયમાં હતું ત્યારે,—જ્યારે દિમાગયથી કન્યાકુમારી સુધીની પ્રજાનું વ્યવસ્થાપન ધારણ કઢંગી લાલતમાં જ્યારે અપ્રમાણીકપણું સ્પર્ધાસ્પર્ધાની ઝુમમાં દરેકે દરેક રાજ્યો વારંવાર બગ અજમાવી કીર્તિ મેળવવાના શોખથી અન્યોઅન્ય રોકાતાં હતાં ત્યારે,—જ્યારે પાયમાલ થતાં રાજ્યોની સમીપ, ભયના ભડકા પસરી ગયા હતાં ને પરાભવ પમાડેલા પરદેશીને સ્વદેશી અથવા વિજયી સરદારો પોતાના સ્વસામર્થ્ય બળને સુઘટ કરી સ્વરાજ્યની સરહદ વધારવામાં મોટાઇ માની ગર્વથી મચેલા હતા ને પરદેશી પરધર્મી રાજ્યોને હાંકી મૂકી, પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિ કરવા મંડેલા હતા ત્યારે—તેવા ક્ષણતમાં તારું પગલું આ દેશમાં પડ્યું. જો એ બારીક રણસંગ્રામનો સમય ન હોત તો આ ભૂમિ, કે જે સર્વ પાસથી રક્ષિત થઇ છે તેમાં તારાથી અવાત એ તો દુર્લભજ! દેશાભિમાન વેહેચાઇ ગયું હતું; દેશજનતા હતી નહી, તારો હેતુ તે જૂદોજ બતાવ્યો અને તું એવી તો નપુંસક તે કાળમાં દેખાઇ કે તને કોઇએ લેખામાં લીધી નહીં ને વર કદી ઘેરાના લેખાસમાં આવી ઘેરાંને છેતરે તેમાં કંઈ વરની મોટાઇ મનાતી હશે?

એ ખરા શૂરવીરનું કર્મ નથીજ. પણ તને કંઈ શૂરવીર, રાજાખીજ કે અંશાવતારી થયાનું કોડ હતુંજ નહી, માત્ર ગમે તે નિમિત્તે સ્વાર્થ સાચવી ધન મેળવવું તાક્યું—કેમકે તેં એજ નિશ્ચય કીધો હતો કે ધનથી સૈન્ય ને સૈન્યથી વિજય ને વિજયથી દેશ ને દેશથી કીર્તિ મળે છે. સદાચાર, સત્ય, પ્રમાણિકપણ, ધર્મોપદેશ તો તારામાં પ્રથમથીજ નહોતાં, એટલે એ વેળાની વાર્તા શી કરવી? સુરતનાં મુકામ નાખ્યા પછી ધીમે ધીમે ખીજે સ્થળે પ્રવેશ કીધો. સ્વાર્થે કુભાંડ રચવા માંડ્યાં ને અધર્મકર્મ કરવાથી તું જરાપે ખીની નહી; અને મને નથી માલમ કે તેં કદી પણ રાજ્યપ્રાપ્તિ અર્થે ઊગળા પ્રપંચ ખેલ્યા હોય. ઉચ્ચ કુળને અને ઉચ્ચ ગૂણને ન ધટે તેવાં કર્મો કરવાં જારી કીધાં. તેં આ દેશમાં જે નવિન નવિન પ્રકારના ફેરફાર કીધા તે તારો સ્વાર્થ સાધવા ને લાભ સાચવવાં—નહી કે દેશી પ્રજાની વાહાર કરવા; એ તો તારો હેતુ કોઈપણ કાળે હતોજ નહી ને હવે થશે એમ પણ હું માનતી નથી. પ્રજાનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ તારાપર થાય, અને તેઓ સારા તો તને પણ સાફ, એ માટે તેં મોહ ઉપગમવી નવા નવા ધર્મગોથી વશકીધા. યુરોપમાં ચાલતો ઉત્કૃષ્ટ સુધારો દાખલ કીધો. તેનું કારણ કે તને પોતાના વિશ્વાસમાં આર્થો આણે, ઐક્યભાવે વર્તે. આ અતીસેં દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો ને તીવ્રયુદ્ધિનો હેતુ બહુશ્રુત રાજનીતિવેત્તા જાણતા ને જાણે છે, અને તું કેમ બાજુ ખેંચે છે તે સમજતા હતા, પણ તેઓ આડા ફાટે નહી ને તને વશ રહે તેટલાજ માટે સામ દામ બેદની યુક્તિ પ્રયુક્તિ લડાવી સૌને આંજ્યાં જેથી તારો વધારો બેધડક કરી શકી; કેટલાક રાજકુમારોને સતદ આપી—જાણે એ સધળાં તારા આકરો હોયની તેવા પ્રકારની.—જ્યાં સૂત્રી તું સમ્પૂર્ણબળવાન થઈ અને આ દેશના કુળદીપકોને સપડાવવા, હરાવવા ને શિક્ષા કરવા જેવી સ્થિતિમાં આવી ત્યાં સૂધી સૌને રાજ રાજ રાખી વિલાયતી વસ્તુઓ ભેટ આપી ને નમ્ર રહી; પણ તેં જોયું કે હવે તો ગમે તેની સાથે લડવાને શક્તિવાન ધુનું ત્યારે ધીમે ધીમે સપડાવવા લાગી. કોઈને “નાલાયક”, “ભૂખે”, “રાજ્ય ચલાવવે અશક્ત”, “ગેરવર્તણૂકવાળા” વિગેરે વિશેષણો (જેનો તોટો તારી પાસે નથી) આપી પદભ્રષ્ટ કીધા, ને જે તને પૂજ્ય સ્વર્ગની દેવી તરીકે નીરખવા તત્પર થયા ને તેહેનાતમાં ખડા રહ્યા તેમની તું શાહા-નશાહખાનુ થઈ—પણ પેલા ખિચારાઓને નામના રાજા રહેવા દીધા. પેહેલો દાવ તેં ખેલ્યો એજ કે “હું પુરુષાર્થી છું” એ બતાવવા કેટલાંક કીધા, અને આ દેશના લશ્કરને, આ દેશનાજ ધનવડે સંતોષી (તેરા ધરમ તેરાહી દ્વાર) તેઓના શત્રૂ રાજાઓને નમાવ્યા ને તેમને શરણે લાવી આપ્યા.

અથવા જેણે તને પત્ત ન કરી ત્યાં સામી થઈ માર્યાં કે માર ખાધો, પણ પેલાને તો બતાવ્યું કે હું ભલી છું. આ સધળામાં તેં તો તાર ભક્ષ પકાવ્યું. જ્યારે જીતેલા રાજ્યના કંકડા થઈ વેહેયણીનો વાગે આવ્યો ત્યારે “નરદમ શંભુ”-જેમાં તત્વ હોય તેવો ચૂડામણીમાલ તેં પડાવ્યો;—પેલો નિર્લોભ આશ્રય—અતિ ઉત્તમ આશ્રયના પેટમાં—અને રાંક થયેલા ઉપકારથી દયાયલા નવાખે બદલો વાળવા તેં જે માંગ્યું તે આપ્યું. પણ મૂર્ખે આર્યે એમ ન જાણ્યું કે જે અધર્મનીતિ રાખે છે તેની સાથે ધર્મ નીતિનું યુદ્ધ શા કામતું? કારણ કે જે આશ્રય તેં આપ્યો છે તેમાં “ધણીને કેહેશે કે ધા ચોરને કેહેશે કે નાહાસ.” પેહેલો તારી પાસે આવ્યો તો તું કેહેશે કે આટલી મદદ મળશે પણ આટલો બદલો મળે તો, ને બીજાને લપન્નછપન્નની રીત બતાવી આંજી નાંખે—ને રોપમાં અધ થયેલા સુઝે પણ ક્યાંથી? દોલાઓ તારી માંગણી કબુલ રાખે ને આખરે તે દોલા રાજ ને કાકોરો રોધને રેહેતા હતા. તેમાં કામ માત્ર તારું થયું—બીજાઓ તો ફોફટમાં કપાઈ મૂવા. વેહેયણીમાં સારો માલ પડાવી લાછણલુછણ તેઓને આપ્યું, તે પણ વળી સરતથી: કે ‘અમને વખત આવે ત્યારે આશ્રય આપવો, સામા શત્રૂને મળવું નહી.’ આમ સ્વતંત્ર રાજાઓને પરતત્ર દેવા કીધા; પણ તેઓ ભપકામાં અંગનયલા તેથી કેટલોક કાળ સમજી પણ શક્યા નહી, ને સંમજ્યા ત્યારે નોતી અવસ્થા એવી કે સ્વતંત્ર થવાનો દાવો ઉઠાવે. આ કરારથી તાખે થયેલા રાજાઓને ત્યાં સલાહ આપવાને નિર્મળ નિમિત્તે રે સીડંટો મોકલ્યા—ખરું કહું તો હુકમ બજાવા ને રાજાઓને તાખે રાખવા, અને કદી તારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે તો એકદમ અચાનક સૈન્ય મોકલી તેઓને જેર કરવા અથવા તેમનો સમૂહો ખોડો કાઢવા. દેશી રાજ્યમાં શાંતિ સલાહ રેહે તે અર્થે, રાજ્યનેજ ખર્ચે લશ્કર રાખ્યાં, ને જગતને જણાવ્યું કે આ દેશી રાજ્યને આપાદ કરવા મારી કેટલી બધી કાળજી છે. પણ એમાં તારી મૂળ મતલબ એટલીજ કે લાગ આવે તેનાજ લશ્કરે તેમના મુલકમાં પ્રવેશ કરી એકદમ તેમના રાજ્યને હોદ્યાં કરી જવું. તેં આપડા આશ્રય રહિત થયેલાં બાગક શાહજાદાઓના તંટામાં વચ્ચે પડવાની માંગણી કીધી, અને બળજેરીથી તારી લવાઈ ઈનામ તરીકે ઉત્તમ ફળદ્રુપ દેશો છીનવી લીધા. જમ જમ તું શૈર્ય પરાક્રમમાં હિંદુસ્થાનમાં વધતી ગઈ તેમ તેમ તું છોકજ દાંડાઈ ને નિલંબજપણામાં આગળ વધી, એ જોતાં તારા જેવી નકોર, પ્રપંચી ને કાવત્રાંખોર કોણ? અને આટલું તેં તુર્તાતુર્ત દર્શાવ્યું તે છતાં તને ઠરીકામ પડવા દીધી એ-

નાથી વંધારે મૂર્ખ રાજા કોણુ ? તારી પરવાનગી વગર કોઇપણ મહારાજ્ય ખીજ સાથે પત્રવ્યવહાર રાખે નહીં એ ખીડું તેં ઝડપી લીધું; ને મૈત્રી-દાવે આ સંદેશો સંદેશહારક સાથે મોકલ્યો, પણ તે સંદેશપત્રની પછાડી યુદ્ધના વાજ્ર વગાડતો પાણીના અક્ષરે લખેલો દંદેરો હતો કે “આ હુકમનો ભંગ કરશે તો એકદમ રાજ્ય છીનવી લેવામાં આવશે; ને આ પત્રને અપમાન કરવું તેનો બદલો માત્ર તમારા રાજપાટ ને છંદગીના સાટાંથી વાળશે,” તે કોણુને માલમ નથી ? રાજ્યવૃદ્ધિ થયા પછી દેશી રાજકુંવરોને તેઓની પ્રકૃતિનો-શરીરઆંધાનો વિચાર કયા વગર ચચાર સ્ત્રિયો પરણવાની પરવાનગી આપી; ને જેમની ઇચ્છા નહીં તેઓને ચચાર સ્ત્રિયો બળાકારે પરણાવી-અને જગત્ને જણાવ્યું કે પ્રાચિન આર્યરિવાજને હું માન આપું છું, ને તેની અવગણના કરતી નથી. પણ તેમ નથી. જનાનામાં રાજકુળ મરાગુલ રેહે તો શું કરે છે તે જાણે પણ નહીં, “હાથ હાથ” કયાં કરે, ને તારા હુકમો કેવા ભેદભરેલા છે તે સમજવા અશક્તજ રહે. જ્યાં સૂઝી સમય ન આવ્યો ત્યાં સૂઝી તું સર્વોપરી છે એમ બતાવ્યું નહીં, પણ જ્યારે સમય પ્રાપ્ત થયો ત્યારે તારો પટો કાઢ્યો, ને એકદમ બેઘડક તું સર્વોપરી ચક્રવર્તિ રાજરાજેશ્વરી થઈ બેઠી-જે કે એકપણ સંગ્રામ તેં આ દેશમાં, તારા પોતાના બળથી કાઢ્યો નથી કે જેવો નેપોલિયને ઇટલીમાં કાઢ્યો હતો. સર્વોપરી રાજરાજેશ્વરી થઈ કે ગુલામ કરતાં બેહેતર ગણ્યા નહીં, ખણબોદ જરી થઈ. ભાયાતો ને સરદારોના કબજ્યા, જેની સાથે તને કશી નિશબત નહીં તેમાં તેં હાથ ધાલ્યો. કોઈ રાજને ઝોછા માનને પાત્ર કે કોઈને ઝોછી તોપના અધિકારી ગણી તેઓને નીચા પાડ્યા, ને તારે હાથેજ તું સર્વોપરી થઈ પડી. આમ કરી તેઓને તેમની પ્રજા હજીરજ હલકા પાડ્યા. સર્વોપરી-ચક્રવર્તિ * થવામાં શાશા ગુણુ જોઈયે છે તે તો તને માલમજ શાના હોય, પણ જેઓ સર્વોપરી થયા છે તેમનો ઇતિહાસ પણ તું ભુલી ગઈ. ચક્રવર્તિપદ ધારણ કર્યા પેહેલાં પ્રજાને સંતોષ આપવો અવશ્યનો હતો પણ તેની તને દરકાર શી હોય ? તેં તો માત્ર તારો કરપ બતાવી સૌને થયરાવ્યા. પ્રથમમાં સમાધાન આણવાને નિમિત્તે કે-

* ચક્રવર્તિપદ માટે “માહાભારત” માં આમ છે:—દેશ દેશના રાજાઓને વિના પ્રપંચે છ-તવા, તેઓની સંઘળી સંતા કાયમ રાખી, તેઓ સ્વતંત્ર રીતે પોતાનું રાજ્ય ચલાવે, તેમાં માહા-રાજ્ય વચે પડે નહીં. તેઓ માહારાજ્યને સર્વ પ્રકારનું સ્વચ્છાયા માન આપે ને અશ્વમેધ, રાજસુયશાદિ ક્રિયા વખતે ચક્રવર્તિને માન આપવા બધા ત્યાં તેમનું પૂજન થાય. રાજકોશી, ને રાજરચનામાં સર્વ પ્રકારનો ભાગ આપે. ખંડણી આપ્યા શિવાય બીજી કોઈપણ રીતે ચક્રવર્તિ રાજનો કરો હુકમ માંડલીકપર ચાલે નહીં.

ટકાંક રાજ્યોની લગામ તેં હાથમાં રાખી, અને તે દ્વારે તારું પેટ પુષ્ટ કીધું ‘જેથી તને કોઇ વખત અછરણુ પણ થતું’—અને જે રાજ્યો તેં હાથમાં રાખ્યાં તેના પાટળી અને યશસ્વિ પુત્રો કાર્ય કર્મ કરવે યોગ્ય થયા ત્યારે કંઈ કંઈ બાહાને તેઓને અટકાવ્યા. ‘હજી તમે, વધે યોગ્ય થતા પણ રાજ્ય કરવે યોગ્ય નથી;’ ‘અંગ્રેજ અધિકારી પાસ તાલીમ લો, પછી વિચાર થશે;’ ‘તમે કાચા છો તેથી વિનાઅનુભવે પ્રગ્ન કનડુશે ને તમે હાથમાં જશો, માટે અમે આપિયે તે વરસુંદ આઇ પડ્યા રહે,’ એમ જણાવી ધણક રાજ્યો તાપ્તે કીધાં. કોઇના વારસ માટે વાંધા કાઢ્યા, કોઇને એ ગામ આપી પાંચ સારા પડાવ્યા, કોઈને કેમ તો કોઈને કેમ, એમ અ-ચળતા વાપરી દેશમાં તેં જય મેળવ્યો—જે રજવાડી દરોડા કરતાં વિશેષ સારી રીતનો નહી. તું જેટલી ઢોંગી છે તેટલી ઢોંગી કોઈ નથી. અ-છત બળવંત અને બેયોનેટપર ધુમનારી છે, પણ એમાં તારું દાંભિકપણું પ્રત્યક્ષ જણાઇ આવે છે. એ રાજ્ય જે ઐક્યતા કરનાર થાય તો તને હડાવતાં વિલંબ નહી, તેથી બનોને દૂરતા દૂર રાખવાનો ઉદ્દેશ અરબ્યો. ગમે તે થાય તોપણ તને પુછ્યા વગર પાણી ન પિવાય; તો પછી એ જણુ શી રીતે સંપીલા થાય ? પાણી પીવું કે પાન ખાવું તેમાં પણ તારો અમલ, તેં તારો શેપજ એર બતાવ્યો છે. સ્ત્રી કે સગાં સહોદરને ન મળાય, વિવાહ લગ્ન પણ તને પુછીને થાય, પુત્રીને રાજ્ય આપવું કે નહી તે પાણુ તારી મરજીપર અને એમ સધળી રીતે નાહના કે મોટા, હજારની આવકવાળા કે કરોડની, સો માણસના ધણી કે લાખના તે સધળાં તારાં ચંત્રમાં સંકડાયલા છે; તેની આપ તારા હાથમાં છે, તું જેર કરે તો તેની દુરચ્છીદુરચ્છી ઉડી જાય. તને તારી નીતિજ પ્રિય છે, અને તુંજ સધળે પોતાની હાંક મનમાને તેમ બેલાવે છે. બાકી ગમે તેટલી ખંડણી આપે પણ તેને રાખવો એ તારી મનમોજી મરજીપર છે. કોઈ રાજ આજે એમ જણુ કે તેનો અમુક (કલ્પેલો) શત્રુ છે ને તેનાથી બચવા તે તારો આશ્રય માંગે તો તારી મરજી ચાહે તોજ તું તે આપી શકે; તેનો કશો જોશ નથી; ને કદી તું એમ પણ ચાહે કે આપણુ એ રાજ્ય ગરૂપ કરવું છે તો તને અટકાવનાર હજી પણ કોઇ નથી. “નાલાયક” કે “જેરવર્તણુકવાળો” ઠરાવી તેના રાજ્યને તું તરતજ તારો રક્ષણુ નીચે મુકી દે. પણ કદાપિ કોઇ રાજ્ય બળિયું હોય ને તને પણ તેનો ડર લાગે તો “ઉગતા ડામવા” નો હુન્નર તને નથી માલમ એમ નથી. પેલા કીલામાંથી ગર્જતો ઢંઢેરો નિકળશે ને તું જણાવશે કે

“એ રાજ્ય દિન પ્રતિદિન યજ્ઞસત્તામાં વધતું જાય છે અને પોતાના પટોસીને વિશેષ ભયંકર છે, તથા હવે પછી દુઃખકારક થઇ પડવાનો સંભવ છે, અને એમ ધારવામાં આવે છે કે તે બ્રિટિશ માહારાજ્યનો કદો શત્રુ નિવડશે, અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરશે, માટે પેહેલાંથી ચાંપતા ઉપાય લેવા વાજબી ધારવામાં આવે છે. માહારાણીની સરકાર પોતાના નિયમ પ્રમાણે એ બ્રિટિશ રાજ્યના વેરીને નરમ પાડવા હમણા તેના સંઘળા હક ધીનવી લઇ તેના રાજ્યપરથી ઢોળી પાડવામાં આવે છે.” આજ તારા ખરેખરાં વાંચો છે, ને આજ તારી નિરંતરની કરણી, રેહેણી ને, તારા આચરણુ છે. એમાં લેશ માત્ર પણ અસત્યતા નથી. એમાં અલંકાર નથી ને એમ બોલવામાં વૈરભાવ પણ નથી. આવી રીતે આરૈયાનું આરેવાટ કરવાથી નૈષ્ઠિકતાવાળી નોધારાઆધારરૂપ પુણ્યશ્લોક તું બની છે. ભરતખંડમાં તું પ્રપંચે ધુસી હતી, ને પ્રપંચે કામ કીધું છે. જમ જેમ તું પુરતી પાવરધી થઇ તેમ તેમ તેં ધારણુ કરેલો ‘બગવેશ’ કાઢી નાખ્યો ને ખરા સ્વરૂપમાં પ્રકાશી. જ્યારે તેં લાંબી, એકાંત, વિકટ ને ઉગડ માહાસાગરની મુસાફરી ખેડી ત્યારે તારો હેતુ માત્ર એટલોજ કે આ નવા વિશાળ રસાલ પ્રદેશ સાથે તારા સંબંધની સાંકળ બેઠવી; ફ્રેન્ચ, વિલ્હા ને પોર્તુગીસ સાથે નવિન નવિન શા શા વર્તમાનો બને છે તે બાણી અનુભવી થયું; અને વેપારમાટે તારા પુત્રો આ દેશમાં આવી વસે ને પોતાનું નસીબ અજમાવી જે દોલત મળે તે લાવી તને શણગારે. લોકોને ને મોગળ શાહનશાહો ને એજ વિચાર બતાવ્યા. એ વેળા દેશી રાજ્યો ધણું ને શક્તિમંત હતાં, તેઓએ નિખાલસ દિલથી તારી પ્રજાને પોતામાં ભોળીને તેઓના દેખીતા સુંદર વિચાર ગ્રહણુ કીધા, અને તેમના બોલવાને માન આપ્યું. તારા દેશમાંથી જે ઉમદા વસ્તુઓ તું લાવી હતી તે બલ્લિસ આપી સૌના મન આકર્ષ્યા. બીજા કરતાં તારું બોલવું સ્પષ્ટ, વેહે-મરહિત, સુંદરવાણીવાળું, ને સત્યતા ભરેલું હતું, પણ બે ફ્રેન્ચ કે ડચ જેવુંજ તારું વચન હોત તો તને કદી પણ દાખલ થવા દેત ? એ આશાજ શી કરવી ? પાટુ મારી કે પાખોટું પકડી આકાશમાં ઉરાડી શબ્દવત્ કરી ભૂમિપર નાંખી તારી આનંદ ઉત્તરક્રિયા કરત ને બ્રાહ્મણને સંતોષ પમાડત. પોર્તુગીસની વગસતા તેં ધટાડી ને તારો ઉત્કર્ષ કરવો પેહેલે ધાવ્યો. હૈયાપુટેલાઓ સોનું જોધને મોહી ગયા ને તને મદદ કરી કે એ તો સાધુ છે; પણ ‘જર દેખી મુનિવર થજો એ બાપદાદાનું ભુલી ગયા; તું પ્રબળ થઇ; દુરાની ને ઈરાનીઓ કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ ગણાઇ; ડાહી વાતો ને વેહેવારીયાવટ દાખવી સાર્વૈપરી

સત્તા રાજિત સ્થાપી; દીર્ઘસૂત્રી બની તેં સૈને મોહ પમાડ્યા; ને જ્યાં ગરજ પડે ત્યાં હાથ નેડ્યા ને તરણા મોડે ઉપાડ્યાં, ને સમય જોઈ આપમેટાનો સંબંધ દાખવ્યો. આ બુદ્ધિચાતુર્ય બહુ ઉજળાં પ્રકાશ્યાં. વખતે નિડર ને વખતે ધીર બની ધીમે ધીમે રાજ્યો સાથે સમોવડિયાપણું મેળવ્યું ને જ્યાં સ્પર્ધા ચાલી ત્યાં વધતાં વારજ નહી. રાજ્યોએ પરસ્પર રણસંગ્રામ આરંભ્યો ને દેશી પ્રજાને મોજશોખના સાહિયો પુરાં પાડી તારી તરફેણમાં ખેંચી લીધા, એટલે કોઇને તમા રહી નહી ને તેં બણીહણી મુઘ્ધા વેશ્યાનજ નેણાના કટાક્ષ મારવા માંડ્યા તેથી સૌ મુઘ્ધાગત થઈ પડ્યા ! ધણીક નવિન વસ્તુઓ દેશી પ્રજાની પ્રકૃતિ વિચારી તું લેતી આવી હતી તેનો બોહોળો હાથે ઉપયોગ કર્યો. નગરાણા નાહનામાં નાહના અધિકારીથી તે મોટા શાહનશાહ સુદ્ધાં લેતા હતા એટલે તને માર્ગ મોકળો મળ્યો. લાંચને વિસ્મૃતિ કરાવે તેવું ‘નગરાણું’ હતું. આ માર્ગે પોતાની ધચ્છા તપ્ત કરી. મારના પીછામાં બગધ્યાની બની સધુડ આદર કરી રાજકીય બંધનતોડવા પ્રપંચ વાવર્યો. દેશી સામા મુસલમાન, મુસલમાન સામા મોગલ, મોગલ ને રજપૂત, રજપૂત ને મરેઠા એમની વઢવાડને લીધે લોક નિરંદોગી હતા, તેમને તારા પુત્રોએ ચાકરીમાં રાખ્યા ! તારાઓ હતા તો થોડા, પણ મહા કાફર હતા. ગત રમવો સારી રીતે જાણતા, ને તેથી હજી પણ એમ કેહેવાય છે કે આગળના સાહેબો તો બહુ ભલા હતા. નિરંદોગીને ધધે. લગાડી, પોતાની સાથે રાખ્યા. ધણો માલ પોતાના મુલકનો તેઓને વેચ્યો, ને તે માલનો ભાવ રાજદરબારમાં સારો ઉપજ્યો. આથી ધણી દોલત મળી ને તેઓ તારા તાબેદાર થયા. તને તો ઉદ્યોગ કરવાનો રસ્તો મળ્યો. તેં વળી આ નવા શ્રીમંતોને “કંપનીના સાતારા” એ કીતાબથી રંજીત કીધા, ને તારા માનથી સ્વર્ગે પોંહચી જન કંપનીના તારા એ નામથી મગફળ થયા. યૂરોપની નવી યુદ્ધકળા દર્શાવા દેશી પ્રજાને કેળવી, ને ધણુક લશ્કરી સીપાઇઓને તાબે કીધા. તારી ગણના નહી તેથી કશોપણ અટકાવ થયો નહી. આ સેના જોઈને કેટલાક રાજ્યો, કે જેમણે પોતાની સત્તા બોએલી અથવા રણસંગ્રામમાં પડોસીથી હાર ખાઈને કંકકયુક્ત થયેલા તેમણે તારી મદદ માંગી ને તેં આપી ખુશી સાથે. તારો તો એજ ઉદ્દેશ હતો. નામદારીથી અથવા ડાહ્યાપણુને વેગળે મુકવાથી જેઓ પાછળ પડી ગયા હતા તેઓને તેં બીજાઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ પદવીએ ચઢાવ્યા, ને જેઓ કશા લેખામાં નોહતા તેઓને શરવીર અને માહાસુભટરાજમાં ગણાવ્યા. આથી રાજ્યમાં અને પ્રજામાં તારા પુત્રો પ્રિય થઈ પડ્યા. જમીન

અદલાતરીકે મળતી ગઇ અને ત્યાં અદલ ન્યાય, શાંતિ ને વિવેકનો વાસો કરાવ્યો જેથી પ્રજા સુખી થયેલી ગણાઈ. ખેડુતો રાજ થાય તેમ કર મુકવામાં આવ્યો, અને તારા સુપુત્રોએ દેશીઓને રાજ રાખવા તેમની ધણી નકલ કીધી, ધણા ધણા રિવાજોને માન આપ્યું ને ધર્મની વાતથી દૂર રહ્યા. ખેડુતોને અદલ ઇનસાફ મળ્યો, ને તેં હિન્દ રિવાજનું અનુકરણ કીધું. ગરીબપરવર નામ ધરાવી, સઘળાંને બચ્ચાં જેવાં ગણ્યાં.—

આજીણુ જે પ્રજા વર્ગમાં પ્રજ્ય ને શ્રેષ્ઠ મનાતો તેણે પોતાની ધર્મ રક્ષામાટે તારા ‘રાજ’ને આશિર્વાદ કીધા—ખરા પ્રેમને ખરા પ્રાણાયામથી, પણ તે એટલામાટેજ કે તેઓની વાજબી દક્ષણા આપવામાં તેં કૃપણતા વાપરી નહી, ને બ્યારે વાપરી ત્યારે તને ભોગવતું પડ્યું.* નવા આવેલા અંગ્રેજોને ધર્માત્ર નોહતા, ધર્મપંથપર આસ્થા પણ નહી, ને તેથી કોઇપણ માણસને ધર્મમાટે શંકાશીલ થવું પડ્યું નહી. તાલમેળ રમી સૌને રાજ રાખવા કંપનીએ પોતાનો સીકંદ્ર ચલાવ્યો, પણ તેની એક બાબુએ “શાહઆઝમ આદશાહ ગાઝી”ના નામની છાપ પાડી, ને તેથી પ્રજાને ઈર્ષીથી તારો અનાદર કરવાનું કારણ નોહતું. તેઓ માનતા હતા કે તું મળમય અંતઃકરણની નથી ને તને સર્વોપરી થવાનું કોડ નથી; અને તેથી “સરકાર કંપની બાહાદૂર” માટે ભારતવાસી હિંદુઓ કશો મર્મ સમજ્યા નહી, ને તેથી વારંવાર કંપની બાહાદૂરને “વાહવાહ”ના પોકારથી માન આપવા, ને વગર કારણે વાજબ વગાડવા લાગ્યા. કંપનીને અદલ ધારા—અદલધારા માટે આશીશ દીધી, અને સહવાસવાળા પણ સ્વદેશી, પોતાની ભૂમિના જુલમગાર નવાળ રાજ રાણા ને શાહનશાહને અંતરથી ધિક્કાર્યા, ને પ્રત્યક્ષ અપ્રીતિ દર્શાવી, પ્રસિદ્ધપણે તેમને અપમાન આપવા લાગ્યા. પણ ખ્રિસ્તિયા! જાણ કે આ તારા ઉપકાર ને આશિર્વાદો પરાક્રમ કરતાં તારી અપકૃતિ ને અપહરણનો ઇતિહાસ તદન ન્યારોજ છે. પ્રથમના કાળમાંજ સોવસા સુખ પુરાં પાડનારાં તારાં પરાક્રમ હતાં, પણ પછી ધીમે ધીમે રંગભૂમિનો પડદો ઉઘડ્યો ને સુંદર રંગમેહલનો દેખાવ અદલાઇ હવે વિકાળ રાત દેખાયું. સઘળોજ સમય અદલાયો ને તને તારી સલામતી માટે ચિન્તા ઉત્પન્ન થઇ. જેમજેમ ભરતખંડમાં તું પણ અચળ થતી ગઇ તેમ તેમ તે સ્વદેશી આર્યવાસી તરફ તારી કરડી નીધા કીધી. ધીમે ધીમે સૌની વર્તણુક, ચાલ-

*૧૮૫૭નો બળવો. “આજીણુ, કુકીર, ને બીજા ધણાના હાકો કુંઠવો લીધા ને તેઓને બીજા માંગવાની હાલતે પોહોંચાડ્યા તેથી તેઓએ લશ્કરી સાપાઈઓને ઉશ્કેર્યા હતા. તેમાં મુસલમાન પણ સામેલ થઈ ગયા હતા.” John Malcolm Ludlow.

ચલગત અને રીતભાત તરફ તેં પ્રથમ અરચી-નામરજી-કટાક્ષ-અનાદર ને પછી ધિક્કાર બતાવ્યો, ને તારા પોતાના અધિકારી, જેમને તેં સ્વતંત્ર સત્તા આપેલી તેની હદ બાંધી. કરડાકી ને કટાક્ષ કડવાસ સાથે વધતાં ગયાં. નાના નાના જૂલમી કર્મો ઘટયાં, પણ ઘણો પ્રજ્વલિત પ્રબળ અગ્નિ ઉમ્મત્ત થાય ને બીજાવાદ બાબા ધાય તેવાં દબાણો ચાલુ થયાં; કારણ તેનો ઉદ્યોગ ચર્ચેચ્છ થતો હતો, ને તારી ઇચ્છાનો અમલ કરતાં વિલંબ થતો નહી. ન્યાય ધારા થયા, જે વિદેશી કરતાઓએ પોતાની ઇચ્છાને અનુકૂળ કીધા ને જેમ બ્રાહ્મણોએ પોતાના હક સાચવી બીજાના લૂંટયા તેમ તેં લૂટ ચલાવી. પણ આ ધારા કોનાપર ને કેમ અમલ થવાનો છે તેનો ખ્યાલ પણ કીધો નહી. પ્રજા રિયતિ ને વ્યવસ્થા બંધારણ તરફ લક્ષ ન દીધું ને નિરંકુશિત સત્તા સ્થાપિ. જેમ જેમ તારો પગ દટીભૂત થતો ગયો તેમ તેમ તેં આપેલી છૂટ છીનવી લેવા માંડી, ને હોલત લઇ સ્વદેશ જવાનો વિચાર કરવા લાગી. યુરોપ સાથનો વ્યવહાર રોજ રોજ વધાર્યો, ને તારા નવા બંધનથી અમલદારો અનિશ્ચિત હાલતના થઇ પડ્યા. ક્યારે દેશ છોડવો પડશે તે જ્યાં અનિશ્ચિત ત્યાં દ્રવ્યહરણનો લોભ વધેજ. તેઓએ જુલમ વાપર્યો, ને પછી તે દ્વારે તારી સત્તા વધારી ને પોતાની હોલત પણ વધારી તું સંયોપરી થઇ, ને રાજ્યોના કાન ઉઘડ્યા, પણ “ગરથ ગયા પછીનું જ્ઞાન ને રાંડ્યા પછીનું ડાહ્યાપણ શું કામનું?” હવે તો ચૂપ બેસવાનો વારો હતો. હિંદુસ્થાનમાં સઘળા બળવાન મરી પરવાર્યા, ને તું શ્રેષ્ઠ આસનને પામી. બીજા રાજ્યોપર શ્રેષ્ઠતા સ્થાપવા તેં ઢોંગ આરંભ્યો, પણ મૂળનાજ મૂળી તે હજી પણ ન સમજ્યા. નવા કોલકરાર મજબૂત કીધા; કીનારાની માલીક સ્વચ્છંદે થઇ, ને દેશી રાજ્યોનો અન્યોન્ય સાથ સંબંધ હતો તે તદ્દન તોડી નાંખ્યો. દેશી માનને તેં તારી દબાવર લટકતા રાખ્યા. સત્તા જામી તેમ તારા ચડસ વધતો ગયો ને દિનપ્રતિદિન રાજ્યસત્તા શક્તિનો ઉપયોગ નિશંકપણે કીધો-પૂર્ણ ગર્વાવેશના પ્રચંડ ક્રોધિષ્ઠ બળથી પ્રથમ તેં તારા બળીદાનના અવયવો ચતુકુંડમાં હોમવા ચાલુ કીધા. પ્રાન્ત પછી પ્રાન્ત ને પરગણાં પછી પરગણાં લેતી ગઇ. જ્યાં સૂધી તારા બળીદાનો અશક્ત, દુર્બળ, સત્પરહિત બન્યા, તારી સામ પ્રતિરોધ કરવા અશક્ત જણાયા, ને કોઇપણ કાળે તારા છિનવી લીધેલા પ્રાન્તો પાછા માગવાની ઇચ્છા સ્વપ્ને પણ ન કરે તેવી હાલતમાં રાંક, દૈન દૈન પોકારનારા થયા ત્યાં સૂધી તેઓને દબાવ્યા, અને છેલ્લી અવસ્થાએ તેમના રાજ્યો છિનવી લેવા તારી કૃપાદૃષ્ટિ દર્શાવી-આ તારી “નાની નાની ગમતો”

ને તેં એમ લાંબી લખાવી. નાગપોર, લખનૌ, પંજાબ ને સતારાને * ખ્રિશ્તિ રાજ્ય સાથે જોડી દેવાના પ્રયત્નની રાજનીતિ એ તારા અતિ લોભનું બ્યુગલ છે! આર્ય ધર્મિષ્ઠ વીર પુરૂષો-આંધળાની માફક -પોતાના સ્વદેશીનો વિનાશ કરવા તારા વાવટા નીચે દોરવાતા હતા-તારા સિકાથી મોહ પામેલા, ખુશામતિયા, જેમણે તેં તેમના દેશનીજ લૂંટથી શ્રમ કરી સંતોષેલા, તેઓ તારા અનિયમિત લોભી સ્વાર્થિપણને અને તું બેવચની વિશ્વાસઘાતી છતાં પણ તને સાચુ થયા હતા તેઓ હવે ફાટ્યા. જે રાજપુરૂષોને તેં અભયવચન આપેલાં કે “તમારા રાજ્યોને જ્યાં સૂધી સૂર્ય ચંદ્ર ઉદય થાય છે ત્યાં સૂધી કશું નુકસાન થશે નહી” તેમની સામા તેં વારંવાર મતિ ફેરવી, આ શૂરા સિપાહોને તેં તેમનાજ બળે રાજપતિને પદભૂષ કરવા અને તેમના રાજ્યોને તારી સાથે જોડી દેવા કામે લગાડેલા, તેઓ આ પોતાના કાર્યથી પરવાર્યા, અને એઓએ તારાં પાખંડીપણું સ્પષ્ટ જોયું; ને જાણ્યું કે હવે કશું કામ બાકી નથી રહ્યું; તેં ધીમે ધીમે ટુંકડીઓને ટુંકડીઓને શસ્ત્રરહિત કરવા માંડી ત્યારે તેઓએ ‘નવરો ઘેઠો નખોદ વાજે’ તેવાં કર્મ આદર્શ. ઘણા દેશી સિપાહીઓને પોતાના દેશ માટે ચટપટી થવા માંડી, ને દુભાયલા, પણ દુર્ભાગ્યવાન સિપાહીઓ તારા પ્રસંગને લીધે પોતાનો ધર્મ વિસરી ગયા હતા

* લાર્ડ ડૅલહાઉસીની રાજ્ય-સંયોજન નીતિએ આખા દેશને લડકાવી યુદ્ધો હોતાં પણ એ નીતિ તેમના પહેલાજ અમલમાં આવી હતી. પ્રથમ ૨૪મી માર્ચ ૧૮૪૯માં પંજાબ સંયોજન કીયું-ધુલીપસિંગ બાબકના રસેક થઈને. ૧૮ મી નવેમ્બર ૧૮૪૮ એ અંગ્રેજો પંજાબ ગયા ને દેશને કાઢ્યો કે “We come to punish insurgents, and to put down ‘all armed opposition to constituted authority’”. પણ છ માસમાં આ વચનનો ભંગ કોષા! શર-ણામત બાબકને પંતસન આપ્યું ને જે આજે વહીવટી ઇંગ્લંડમાં પડ્યો છે, ને તેનો કોહિતુર હોરો મહારાણીને શિર શોભે છે.

પછી સતારાની વારી આવી: પ્રતાપસેન ૧૮૪૭ માં મરાણ પામ્યો, ને તેનો ભાઈ ૧૮૪૮ માં મુલા. ૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૩૯ ના ફોલકરાર પ્રમાણે એ રાજ્યને ફત્તે લેવાનો હુક હોતો, સંઘળા અધિકારોએ એ તે હક વાજબી ગણ્યો હોતો, દાવા ધણા મજબુત હતા તથાપિ ગવર્નર જનરલે તે ૨૬ કરી ૩૦ મી આગષ્ટ ૧૮૪૮ એ એક મીનીટ લખી *heirs & successors* એ બેશાબદ્દર વાદ ચલાવી એ રાજ્યસંયોજન કીયું. સતારાની રાણી ધણીરડી, તેણીએ ઉદ્ધતી ૧૮૭૫ માં પારલામેન્ટમાં અરજ મોકલી, જે વાંચતાં છાતી ફાટી જાય છે. શિવાલની ગાદીનો આમ અંત આવ્યો.

૧૮૫૩ માં નાગપોર સંયોજન કીયું. એ સંબંધી તા. ૨ જાન્યુઆરી ૧૮૫૫ તું “ઈડયન રેલી ન્યુસ” કહે છે કે નાગપોરના રાજાનું ખાનગી જવાહીર, આસરે ૭૫૦૦૦૦૦ લાખનું હતું તેને રાજાની મીલકત ગણી જપત કીયું, ને જાહેર ખજાનમાં વેચી નાખ્યું. તેના વ્યાજમાંથી રાજાની ચાર રાણીને વરસ ફાટી રૂ. ૩૦૦૦૦૦ પેનસનના આપવા ઠરાવ્યા! ધન્ય છે.

ઉદ્ધતી પ્રતાપી રાજ્ય-સંયોજન કર્મ અયોધ્યાનું છે: સારા રાજ્યને જોડી દેવા લોર્ડ ડૅલહાઉસી તૈયાર હોતો તો જરા વાંધાવાળાને યુક્ત કેમ? અયોધ્યાનો નવાબ મોગલશાઈ હોતો તથો તેને પદભૂષ કોષા, (તા. ૭ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૫૬). તેની તોષ, માણસ ને હુથિયાર છિનવી લીધાં. તોજીરામાં પંદર કરોડના વધારો, રાજ્યમાં ફરી કરોડની આવક ને ૨૪૦૦૦ સ્કવેર મૈલ જમીન આવી: તુરત લોર્ડ ડૅલહાઉસી “The Idol of the Indian community” સ્વદેશ ગયા, જ્યારે એક ઘણી સારી, દેશની દાઝ જાણનારી મીનીટ લખી મચે છે. પણ ને શા કામની?

તેઓ ‘દેખ દેખે ને શીખ શીખે’ તેમ મૂખે બન્યા. તું ધિમે ધિમે પૂર્ણ વિશ્વાસી બની તેથી આંધળી થઇ તીક્ષ્ણ ધારદાર કાતિલ અસ્ત્ર શસ્ત્ર, (‘વાંદરાના હાથમાં શસ્ત્ર’) ધીધાં, જે કે તે ધીરવાં તને જરાપણ ગમ્યાં નાહતાં, પણ લાચારીએ પરાયા પુત્રાને સ્વપુત્ર ગણી કામ લીધું. તેઓ શાટયા, ને તારાજ શસ્ત્રો તારી સામા વાપરવાનો નિશ્ચ કીધો. તારી ધૂત પાખાંડી મતલબ તેઓ જાણી ગયા હતા એટલે પછી કશો બાધ નડ્યો નહી. ખ્યાલું ભરાઇ ચુક્યું હતું, ને એક ટીપું વધતું બાકી હતું. કારકુજ તેં પ્રથમ વાપરવા આપ્યા. ધર્માંધ પણ મૂર્ખોએ ગપ ચલાવી કે હુકર અને ગૌમાંસના કારકુજ બનેલા છે. આથી ખ્યાલું ઉભરાઇ ગયું અને પૂર્ણ નેસ્સાથી અસિ ફાટી નિકળ્યો. કાનપોર, દિલ્લી, લખનૌમાં બળવાની ચળગી ઝળકી, ને ત્યાં સ્વભાવશુભી કેળવાયલા નહી તેવાઓ પ્રકાશ્યા. સુરંગ ઉરાડવામાં માત્ર એક રંજકની જરૂર હોય છે, ને તે મુકનાર કોઇ સાહસિક પુરૂષ હોવો જોઇએ એટલે બસ ! જેમના રાજ્યો તેં અધર્માદિ થઈ પડાવી લીધાં હતાં, તેમના વંશ વારસો; જે રાજકુંવરો આ ભારતીની છાતીપર બાળપણથી ગેલ કરી આનંદે સુખરૂપ રાજકરવા માટેનીજ ઇચ્છા ધરાવતા હતા તેમને તેં ઢોળી પાડી પ્રચંડ પ્રહાર કરેલો અને સાધારણ જમીનપર સાધારણ માલીક કરતા પણ જેઓની અવસ્થા સારી નહી તેઓ; જેઓ રાજ ટળી જાગીરદાર થયેલા તેઓ; જેઓ જાગીરદાર મટી ગામડાના ખેડુઓ થયેલા તેઓ; શૂરવિર સાહસિક બળિષ્ઠ પ્રતાપી પુરૂષો, જેઓને તેં ભય, અપમાન, દાખ ને બળથી તરવાર ચ્યાન કરવાની ફરજ પાડેલી તેઓ; ધર્મશુર ને ધર્માચાર્યો, સાધુ ને સંતો જેઓનાં સનાતન ધર્મરાજ્ય તારા ભિન્ન ભિન્ન વિચારોના પ્રકાશવાથી અસ્ત-જેમ ચંદ્રના તેજમાં તારા અસ્ત થયા જણાય તેમ (તોપણ આર્યસૂર્યના તેજ સમીપ તારો ચંદ્ર પ્રકાશ શા લેખામાં છે તેની તને જાણ ન હોવાથી તું ભ્રમમાં ભુલાર્થ હતી !) થયા હતા તેઓ; સૈનિકોએ જોયું કે હવે આપણી સ્પૃહા લેશ માત્ર પણ રહી નથી, જેઓ બળી જળી તો રહ્યા હતાં તેઓ; આર્ય પ્રજા, જેમ તેઓને તારા ગર્વાવેશી મૂર્ખ પ્રપંચી પુત્રો સુધારના ગર્વના મદમાં છાકી જઇને રાજસત્તાના દોરમાં પ્રમાદી થઇ ધિક્કારતા હતા તેઓ; યુદ્ધાસક્ત ભટરાજો, જેઓ પોતાની પુત્રવત્ ગણેલી ધાર્મિક પ્રજાને પતિત થતી જોઈને કાળજાં બાળતા હતા તેઓ; સ્વમતાભિમાની; જેઓ તારા પુત્રને “નાસ્તિક, કાફર, ચવન, મલેચ્છ દેશનિવાસી અથવા અપવિત્ર ગણી નિરંતર ધિક્કારતી દૃષ્ટિએ જોતા હતાં તેઓ; રાજપ્રપંચીઓ, જેઓ

પોતાની પૂર્વ અખંડિત કીર્તિપર પ્રકાશી આનંદ માનતા અને પોતાનું જ સારું એવો જેમને થયેલો હતો નિશ્ચય, જેથી તારી સાથે મોહોત્પત્ત, એખલાસ કે પ્રેમમૈત્રી કરવા પ્રથમજરાએ રાહ નહી, પણ તારી મોહકવાણીથી લોભાઇ દુઃખમાંથી સુખમાં આવવાને આતક પેરે વૃપાતુર બનેલા, પછી તે તેઓની સઘળા પ્રકારની ઉત્તમ આશાઓનું નિકંદન કરી સમાનતાની માંગણીને રોપથી તુચ્છકારી કાઢેલી તેઓ; જેઓએ તારાથી પુષ્કળ સામેલું, જેમના મનમાં તો તારો બોરકુટો ક્યારે લાગ આવે કે કરીએ, પણ તારા વધતા બળથી બિહીતા, તદ્દપિ અહીં તહીં તારા અવગુણો બોલી માત્ર તેટલો સમય સંતોષ પામીને બેસતાતેઓ; ખાધરા ને લુંટારાઓ જેઓને કંઈપણ જોષિયે તેઓ; સૈન્ય સંગ્રામમાં આસક્ત અને રાજ્ય કરવાના લોભીઓ; અને એ શિવાય બીજા, જેઓ તારાથી ધવાયલા, દુઃખાયલા, પીડાયલા, હિણુાયલા, દુણાયલા, પાયમાલ થયલા, ને જેઓને તારી તરફથી કંઈપણ ન્યાય કે કંઈપણ સારાની આશા રાખવાનું કોઈપણ પ્રકારનું કારણ જણાયતું નહી તે સયળાંઓ, ભરતખંડમાં જે તત્ત્વ સામર્થ્યનો જેરસો રલો હતો, ને બાહાર આણી, તે કાળમાં તેનું કંઈક છે એવું જણાતું હતું તેથી સંયુક્ત બળથી બળવાન થઈ પોતાનો જય ધારી ભવાનીને ભોગ આપી (માત્ર મૂઢતે જ્ઞેયા વગર) એક સંખીલા થઈ તારો ચૂરેચૂરો કરવા, તને જટમેખથી ઉખેડી ખેદાન મેદાન કરવા પૂર્ણહિંદસાદના બળથી રંજક મુદ્રા ઉપડ્યા. એ ભયંકર કાળરૂપ બનાવ તને હવણા પણ થરથરાવે છે. જેવા આ સઘળા બળવાન શૂરવીરો ઉપડ્યા તેવાજ પેહેલે સપાટે તારાપર જેમ એક અદસસતા રાખપર ગીધ તૂટી પડે તેમ તૂટી પડ્યા. સપાટામાં તને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવી. સત્તા મેળવવાની ઉત્કંઠાવાળા, મોટી મોટી છતની આશા રાખનારા, લશ્કરીબંધન હાયમાં આવેલું જાણી, સ્વ-ભાવવૃત્તિને સંજોગ્યા વગર, પોતામાં અસાધારણ શક્તિ છે એમ માની યુદ્ધિના વાળેલા વળ્યા, પણ સમય સુંદર પ્રાપ્ત કરી જય મેળવવાની ઉજ્જ્વળીકર્મશક્તિ વાપરી નહી. મહારાજ્ય મેળવવા મહાશક્તિ જોઈએ, ને મહાશક્તિ માટે મહાનપુરૂષમાં ગણના થાય તેવા કર્મ દર્શાવવાં તથા ખેલ ખેલવા જોઈએ. આમાંનું કશું તે કાળના યોદ્ધામાં હતું નહી. નહી પાકી યોજના ને નહી પાકો અદોઅસ્ત એટલે પછી અવ્યવસ્થા કેવી થાય તે કહેવાનું કારણ રહેતું નથી. બળવાનું એકદમ અકસ્માત્ ઉઠવું, તેનો વધારો થયો અને તેનું પરિણામ તેના મૂળ વ્યવસ્થાબંધારણપરથીજ ધારી શકાતાં હતાં! હુંકો વખતમાં ઉઠવું અને સ્નાયુબળથી હાલચાલ કરી દોડ કરવી તે તને તદ્દન નિર્બળ કરવાને માટે યસ હતું નહી. ઉત્તર હિંદુસ્થાનના પુરબિયા ને સીખ,

કે ગુરખા ને મુસલમાનો તને ને તારાં કામોને તારા પુત્રો સાથે ધસડી નાંખવાને જેમ વંટોળિયો સર્વ વસ્તુને ધસડી જાય છે તેમ તત્પર હતા ત્યારે તું થયરતી દેખાઇ ને ઉભી રહેવાને પણ અશક્ત જણાઇ. આ પૃથ્વી પણ ભયંકર એવી દેખાઇ કે તેના ધણી ધણી લાંબી મુદતના થઇ બેઠેલા ધણીઓના શયને રાખવાને પણ ના પાડતી જણાઇ! સ્વેદેશના પિતા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા પુરાણપ્રસિદ્ધ મહાપુરુષો હવે—આ કાળમાં નહોતા, **“ને આ ભારતીનું”** બળ—સામર્થ્ય ઓછું થયું હતું—કે જેથી ખીજ પ્રજાને સ્વાતંત્ર્ય મળતું હતું—ને એ બળ તે મનુષ્યકૃત્સાહ ને શસ્ત્રબળ—તેની ખૂટને લીધે નિર્બળ હતું! વળી એ વેળાએ “નેશનલ ઓરગેનીઝેસન” નો હતું— નોહતો કોઇ તેવો ફક્કડ નર કે જે બળવાખોરોને નાણાં ને શસ્ત્રો પૂરાં પાડે ને સંપત્તી વર્તાવી ધરતી ધ્રુજવવા તૈયાર થયા હતા તેમાં યશને પામે. દિલ્લીનો શાહનશાહ અશક્ત—નિરાશ્રિત—ધર્મશરી કૃપાથી તુચ્છ ગણાયસો— નિરાધાર રમકડું હતું. તેની પાયમાલી તો તેના સમક્ષજ હતી, ને જ્યારે આ દૈવિ દુઃખનો પ્રવાહ જોસખંધ તેને અગાડી ધસડી ગયો ત્યારે તેણે આકંઠ કીધું. પડું પડું થયેલું વાદળું એણે જોયું; પરંતુ તેને અટકાવવા તે તદ્દન અશક્ત હતો. કવિતાની ભાષા—અલંકારથી—ને અતિશયોક્તિથી કહું તો આ તેના દુઃખપર અડધા હિંદુસ્થાનની આંખમાંથી આંસુ વહ્યાં. આ બળવા વેળાએ મધ્ય ને દક્ષિણ હિંદુસ્થાનની પ્રજાએ ઉત્તર હિંદુસ્થાનના બળવાખોરોને સહાય થવાની અગત્ય હતી, પેલા તારા મોહમાં અંજન થયેલા —તનેજ તન મન ને ધનવાન ગણીને પૂજ્ય ગણતા તેઓને આ વિચાર તો સુઝ્યોજ નહી, પણ પોતાના દેશના હિતકર્તાઓની સામા થવામાં પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવ્યું. તેઓને દુશ્મન માન્યા ને વિશેષ હઠે ભરાઇ બહાદૂરીથી લડવાને તૈયાર થયા. પ્રત્યક્ષ હતું કે જો તારી સામા થવામાં જોઓ મેદાન પડ્યા હતા તેઓ સાથે મળીને કામ કીધું હોત ને આખું ભરતખંડ એકસંપત્તી વર્તવાને તૈયાર થયું હોત તો તને નાસવું ભારે હતું. પણ વખતની આલહા રી ગા—તે તારા દુશ્મનોને પ્રતિકૂળ ને તને અનુકૂળ હતો. સેંકડો બળવાખોર ટાળિઓ તૈયાર થઇને જય મેળવવા જોય જોવાની આગળ વધી, પણ તેઓએ કેમ વર્તવું, કેમ રક્ષણ ને ભક્ષણ કરવું, શત્રુ સામા કેરી યોજનાથી કામ કરવું, હંફાવવા કેમ ને હાકાવવા કેમ તેની બરાબર ગોઠવણ નોહતી; નોહતી તેવું કારણ હતું કે કોઇ કાબેલ અધિપ નોહતો. જો કોઇ નિપૂણ દોરવનાર હોત તો આવી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં મેદાન પડવાનો વિચાર કરતજ નહી. “ધરેગુલર” લશ્કર પણ સારું હોય છે,

બહુ આ બળવાખોરનું લશ્કર તો તેનાથીએ ખરાબ ! ઇસ્કમસ્ત, લૂંટની ઇચ્છા, નિર્દયતા, ને અવિચારીપણું એ તેઓમાં આગળ પડતાં પ્રકાશ્યાં, પણ જે બળ દર્શાવ્યું તેનું શૂન્ય મુકાયું. ખોરાકી પોશાકીનો કશો અંદો-અસ્ત નહી, ને તેથી સૈની ઈચ્છા ન્યારીજ ! તેથી બળવાખોર લશ્કર મન વિના ટોળાબંધ લૂટારા બની આ ગામથી પેલે ગામ ને તે ગામથી વળી કોઇ ત્રીજેજ ગામ ભટકવા માંડ્યું. પોતાના સ્વભૂતિલાઓનેજ દમવ માંડ્યું. પણ આ ઉરકેરણી કરનારાઓએ એમ ન બળ્યું કે આપણે શી શી જીતની તંગી ભોગવવી પડશે-તેનું પ્રથમ લક્ષણ ન દીધું-જે લશ્કરમાં ભિન્નાભન્ન વિચાર ને અવ્યવસ્થા-તેમાંએ ખોરાકની તાણ એટલે આખરનો ઉપાય લૂંટ કરવો રહ્યો. બળવાખોરોએ તારા સૈન્ય સામા ભીડંભીડા-ઝપાઝપી-કાપાકાપી કરવાને અદલે પોતાનું હિત ઇચ્છે તેવાઓપર પોતાનું શૂરાતન કાઢી નાંખ્યું. લડવાના સરંજામની પણ તાણુ તેથી ખ્રિટિશ ને ઇંગ્લેન્ડ સોલજરોની સામા જવાથી પણ લાભકારક પરિણામ થશે એમ તેઓને લાગ્યું નહીં. તોપખાનું નહી, લડવાને કાતીલ તરવાર કે ભયંકર અંદુકો પણ નહી, ખ્રિટિશ સોલજરોને હંફાવવા ને ઘેરો ઘાલવાનો સામાન પણ નહી, સેનના કાબેલ સરદાર નહી, યોજના કરનાર પુરૂષ નહી, વ્યૂહ રચનારા નહી, સંપ નહી, નિશ્ચય, નિયમ ને નીતિ નહી, સેહ પોહોચાડી યથાર્થ રીતે કામ કરવાની આવડત નહિ, કામની ઉકેલ નહી, ચાંચલ્યવૃત્તિ પણ જુદીજ, નાણાં ધીરનાર નહી, ડાહ્યાપણુભર્યા વિચાર નહી, ને સુધારાપર નજર નહી તો પછી એવા પ્રકારે બહાર નિકળેલું સેન કેમ ફાવે વાજ ? તેઓ પોતાનીજ અઘટિત યોજનાથી મૂંવા, ને તેમાં કંઈ તારૂં પરાક્રમ હું જોતી નથી. લૂંટફાટ ને દમવાથી સઘળી પ્રજા બેહાલ થઇ આ બળવાખોરોને ધિક્કારવા લાગી. જેઓ કોઇપણ બીજી રીતે આશ્રય આપી શકત તેઓજ સામા થયા, ને તારે માટે દયા ઉપજી-ઇશ્વર પ્રાર્થના કીધી, તને મમતથી આહવા લાગ્યા, ને “અદ્વરજાન” એ નામે તું ઝોળખાઈ. બળવાખોર સેનનો કોઇ પણ રાજકીય વિચાર નોહતો-તારા શબ્દમાં બોલું તો કોઇ પણ *Idia* નોહતો. લડાઇમાં કેમ હક્કા કરી ધસવું, ક્યાં દોડ કરવી, શત્રૂને કેમ મારવા, કેમ સેહ પોહોચાડવી એનો જવારે ખ્યાલ પણ નહી ત્યારે જયની આશાજ શી ? આ બળવામાં કેટલાક માત્ર મોગલ રાજને માટે ધૂમ્યા-કેટલાક પેશવાઇ માટે ઉઠ્યા-કોઇ કોઇ રજપૂતી માટે લઢ્યા-ને ધણાક તો પોતાના હાથ ને શસ્ત્રને કંઈ કામ ન મળે તેજ માટે ધૂમ્યા હતા, તેથી આ ધૂમનારામાં કોઇ લશ્કરી શક્તિ-સૈન્યાધિપતિની બહાદૂરી

આવેજ ક્યાંથી ? હિંદુસ્તાનના મુખ્ય સરદારો, તેમાં શાહબદ્દ ને પાટવીઓ-
અમીર અને ઉમરાવો-રાજા ને મહારાજાઓ તો બાળપણથીજ મોજમઝા, એ-
શઆરામ, વ્યસન, વેશ્યાવિલાસ ને સુસ્તીમાં ચક્રચૂર રહેનારા-જન્મ્યાં ત્યાં ર
થીજ અક્કલશૂન્ય, અક્ષરશૂન્ય, ને વીરત્વશૂન્ય-સાથે જન્મનખાતુજ સેવના ર
નેળબદારો, તરવારીયાઓ, તોપચીઓ, વિરલાઓ પોતાની કલ્પિત સીશાબદા-
દ્ધરીના ગુણગાનારા-પતરાજપાજ; અને સૂઝેદાર; રેસાલેદાર, ને સીલેદાર-
ઘોડેસ્વાર દુકડીને દોરવવાનું, તોપખાનાની ખેટરીને રીતસર ગોડવવાનું બરાબર
જાણતા, પણ તે પ્રાચીન રીતિથીજ ! પણ હાલની યુદ્ધ નિપુણતા માટે
ઐતિહાસીક ઇતિહાસ, રાસ્ટ્રવિદ્યાનું બારીક જ્ઞાન ને શત્રુ રાજ્યદ્વારી કપટકળા-
-કે જેનું જ્ઞાન સર્વથી પ્રથમ અગત્યનું હતું તે વગરના અક્કલશૂન્ય-ને
સમર્થ સૈન્યાધિપતિ સામા કેવી રીતના આધિપત્યથી વર્તવું તેથી અણુવાકેશગાર
-શિગેડના ઉપરી છતાં પોતાના માથાપર કેવું ને કેટલું જોખમ છે તેનો
વિચાર છતાં-તેઓ મોજને માટે આમ તેમ લટકયાં કરતાં હતાં; અને
પોતાનો વધારો કેમ કરવો તે માટે બેસીકર સાંઢ બની-અથવા તો પોતાની
હોશિયારીથી સમજવાને અશક્ત-ને મળતા સમાચારથી થનારા લાભાલાભ
વિચારી સમયસૂચકતા વાપરવામાં બેસમજ ને અજ્ઞાન રહ્યા હતા. જ્યાં
ત્યાં ફરતા હતા-જે ગામમાંથી પસાર થતાં તે ગામમાં પોતાના નિર્વાહ માટે
કર નાંખતાં-તેમને પગવતા-દમતા-લૂટતા-જીંપીની લજ્જા લેતા-પાંચ વાલ
સોનામાટે નાક, કાન કે હાથ પગ કાંપતા-ગામો સળગાવતાં-ખેતરોનો પાક
ખરાબ કરતાં-પાક વણસાડતાં-ને મિત્રને શત્રૂગણી દુઃખી કરતા-જેથી
તેઓજ તારો માર્ગ નિર્વિઘ્ન કરી આપતા હતા ને પીડાયલા લોકો તારાં
રાજને આશીશ આપતા હતા. આ તેમની મૂર્ખાઈએજ તેઓનો ધણુ
બગાડ્યો-તેઓની જયની આશાઓ દૂર જતી રહી. વળી પાસે જ પૈસો
આવ્યો તેનો પણ સારો ઉપયોગ કાઢ્યો નહી. જે પૈસો લૂંટફાટથી
મેળવ્યો તે જો પોતાના સેનના ઉપયોગમાં વાપર્યો હોત તો ધણું ઉપયોગી
થઈ પડત, પણ આ બંડખોરોએ (આમજ હવે તેઓને કહેવું જોઈએ-
યશ મેળવત તો મોટા પ્રતાપી યોદ્ધામાં ખપત) તે અત્યુદય પૈસો લખલૂટ-
પણે મોજશોખમાં ઉરાડી દીધો અથવા તેઓની આ થાપણુ માટેજ તેમના
શૂરા સિપાઈઓ તેમનો લાગ કરી ચાલ્યા ગયા, ને તેથી પોતાની મુરાદ
બર લાવવાના સાધનમાં ખલલ પડી. ધર્મ અને જાતિના સંબંધી પરાપૂર્વથી
વિરોધ તે આ વેળાએ નરમ પડ્યો-રે કેહેવા દે કે તદ્દન નાશ પામ્યો,
અને જે હિંદુ ને મુસલમાન આગલેજ વળે માંહોમાંહ સામા થયા હતા તે

આ વેળાએ બંધુત્વ બહાર પાડી કામ કરતા હતા, તે હવે તદ્દન છૂટા પડી ગયા ! ઐક્યતાનો નાશ થયો, ને કામ કામને ઠેકાણે રહ્યું. માંહિમાંહેજ લડવા તૈયાર થયા. પણ કંઈ તેમનો દહાડો સિંકદર તેથી આ પ્રલયમાંથી તો બચ્યા. અંકુશિતરાજબળસત્તાની ગેરહાજરીમાં અથવા સ્વદેશાભિમાન સ્વદેશપ્રીતિની લાગણી વગર ચોપાસ ઘાતકીપણું, બેદરકારી, લુચ્ચાઈ, પ્રવચ, અધાધુધી, ને અવ્યવસ્થા (સ્થળે સ્થળે) મચી રહી. અંગ્રેજ કેદીઓ, જેઓ નિરદોષ અને ગાબરા હતા, તેઓ શરણે આવ્યા, ને પેલાઓએ નિર્દયતાથી - જાણે ઉગેલા ખેતરમાંથી ઘાસ કાપતા હોય તેમ કાપી નાખ્યા-જેવા બીજાઓના કે નિરદોષ મેંદા કાપનાર ખાટકી નિવડ્યા; ને આ અતિધોર ત્રાસદાયક કર્મનો દોષ તું, તારાજ નાનારાય અને બહાદુરશાહ જંગીપર મુકે છે-છતાં પણ તું ને તારા બેટાઓ પૂરેપૂરી દલીલથી, પૂરેપૂરી તપાસ પછી એકમેતે ને એકેજયે તેને ધિક્કારવા શક્તિમંત થયા નથી-જે કે એ સંતાપકારક બનાવ ઇતિહાસના અવિચળ, પાના ઉપર કાળો દાઘો દાખવે છે-ને એણે “ભરતખંડ” એ રૂઠા નામને લગ્નમણી કરી મુક્યોછે-ને એથી કોઈપણ પ્રજા, હાલની કેહેવાતી સુધરેલી સુદ્ધાં-તેઓને માટે ઘણો હલકો વિચાર દર્શાવે ને બીજાના મનમાં ઠસાવી શકે તેવો છે-ને તેવા દુષ્ટ કર્મ માટે જ્યાંસુધી કોઈ તેવું અવિચળ વિજયવંત પરાક્રમ ન કરે ત્યાંસુધી એ કાળો દાઘો ધોવાવાનો નથી. તેમ છતાં પણ તારી તરફના ઇતિહાસમાં તું છૂટા દિલથી એ કાળો દાઘો એકપક્ષને પણ લગાડી શકી નથી એજ તેઓનો માહાત્મ વિજય છે.* વળી આ પણ અતિ સંશય ભરેલી વાત છે કે જે આગે

* સર જોન માલકમના વિચાર જોવા. ૧૮૫૦ પહેલાં અતિદુષ્ટ રીતીએ રાજ્ય ચલાવવામાં આવતું હતું. “લોકો મુસલમાન, મરેઠાઓના ફઃખથી ગભરાયેલા હતા, પણ ઘણા કંપનીના નોકરોએ પે સો મેળવવામાં આવેલો દુષ્ટતા વાપરેલી કે બ્રિટિશ ન્યાયી રાજ્ય માટે મોટો ખરાબ વિચાર બંધાયો. આથી વધારે, લોકોને જુકું બાલવાનું કારણ, તે સ્ત્રિઓ સાથેનો ધરસંસાર-વ્યવહાર હતો. ઘણી સુંદર સુદરીને આરોસામાં, આલીંગનમાં ને પંજાબમાં બળાતકારે બ્રિટિશ સોલજરે બગાડી એમ મેં જ્યારે મારા એક મિત્રથી સાંભળ્યું ત્યારે મને અતિ આશ્ચર્ય સાથે સંકોપ થયેલો મારા મિત્રે કહ્યો. હિંદુસ્થાનના દેશી નબળા છે એમ ગણી સંઘળાઓ સત્તાવતા આવે છે. આ ઘણું ખોટું છે, ને એના કુળ માંમાં થયાં જોઈએ ને ધરો.” થોડે વર્ષે આ ભવિષ્ય (ક) વાણી ખરી પડી; પણ અંગ્રેજો એવા નહોં ને દેશીઓને દોષિત ઝાવવા મચ્યા, પણ તેમાં કાવ્યા તો થોડાજ. પાલીમેંટમાં રાઢ લાગી ને તેમાં પ્રાઈટ જાણવું તે અતિ ઉત્તમ હતું. The great company “system of finance was wasteful and oppressive. Its policy was that of aggression and annexation. In practice, the government was irresponsible. Nobody listened to Indian affairs in parliament, except on rare occasions, or for party purposes. The governor-general did as he pleased. The President of the Board of Control did as he pleased. * * * The internal resources of India were utterly neglected. આવાં કારણથી સંઘળી વ્યવસ્થા ખરાબ થઈ હતી. પ્રાઈટ વિશેષ એટલુંજ કહે છે કે સ્પેને આટલાનટીકને પેલીમંટ જે વર્તણૂક ચલાવી હતી તેમાં ને આમા

વાનો બળવામાં હતા તેઓના હાથમાં ધાતકી ક્રમ અટકાવાની કંઈપણ શક્તિ નહતી. અજ્ઞાન ને અવ્યવસ્થિત, જંગલી રીતે દોરવાતા સોળતીઓ, વિગ્નયથી વ્યાકૂળ-થેંગાગાંડા થયેલા, પરદેશી પરધર્મિને ધિક્કારનારા, ને થોડો કાળ સ્વતંત્રતાની સુખમય લહરોના સ્વાસથી એવા તો મદોનમત બન્યા હતા કે તેઓ કદી કોઈ પણ આગેવાનની આજ્ઞાને પત કરત ખરા? તેઓએક શબ્દ પણ સાંભળવાને ના પાડત; ને આ બેમપર આવેલા મૂખો તેઓનો જ શિરચ્છેદ કરવા તત્પર થાત. કાનસમાં ૧૭૯૨માં જેવું ગાંડાપણું વ્યાપ્યું હતું તે કરતાં વિષ આ અર્ધ જંગલીઓને વ્યાપ્યું હતું. ક્યારે રોમીસપીઅર, મીરાઓ ને વાલ્ટેરને મારતાં ઝનુની ફ્રેન્ચોએ વિચાર કીધો હતો કે આ વેળા ભારત-ભૂમિના ગાંડા એ વિષે વિચાર કરત? નાનાસાહેબ ને બહાદૂરશાહને ખરી રીતે માનવું કોણ હતું? ખરી રીતે તેઓના હાથમાં સત્તાજ નહોતી-હતી તો નામનીજ હતી. માત્ર આ લોકોના નામ મોખરે મુકવામાં આવ્યાં હતાં. જે આ નામાંકિત* પુરૂષો મેદાન પડ્યા નહત, તોપણ બળવો તો થાતજ. લોર્ડ ડેલૅહાસી અને તે પેહેલાના ગવરનર જનરલોએ એવી તો રાજ્યનીતિ ચલાવી હતી કે દેશનો પોણો ભાગ નારાજ થઈ ગયો હતો; ને તેથી બળવાના બંને આગેવાનના હાથમાં કશી પણ કળ હતી નહી; અને વીરપુરુષમાં-જે તેઓ તો નહોતાજ, હોત તો શસ્ત્રધાતથી મરત પણ પકડાત નહી, -જે બીનસ્વાર્થપાણું, મોટાઈ, ગંભીરતા, પ્રૌઢતા અને નિડર ધીર ધીરતા હોય છે તેથી તેઓ કમનસીબ હતા-રે તેનો અંશ પણ કયાં

ધણા થોડો ફેરફાર હતો. આવાં ઘણાં કારણો બળવો થવામાં સાંધનમૂત હતાં. (મિસેનરીઓએ ધર્મનિભિત બતાવ્યું છે, ને કેટલાકાએ રાજકુમારો બાબત બતાવી છે, પણ વાત એટલી તો ખરી કે “ને વેળાના સત્તાધારીમાં સ્વછંદી લેહરીપણું, વહેલપણું, દ્રવ્યલોભ, ગર્વિષ્ટતા, ધર્મલોભ ને રાજલોભ, જન સ્થિતિપર બેદરકાર, પ્રજાના સુખ માટે નવા વિચાર ચોખ્યા નહી, ને લોકોએ કેટલાક વહેમને લોધે ચહણું પણ કીધા નહિ. જમીનદારો ને જનરલોના અભિમાને તિરસ્કાર કીધો, હુકો ખુશ્ચી લીધા, કંપની પાઉધરી બની, ઉધમ ઘટ્યા હતા, ને દેશમાં વિલાતી માલે જઠ ઘસવા માંડી હતી, લરકરે લડાઈ વગર સ્વસ્થ હતું, ને હાથ ચળતા હતા, તેમાં પાકીમેટ આંધલીભિત થઈ-ન ખમાવાથી જનમત ઉભરોઈ આવ્યું તે ઇલકાતા ઇલકાતો અતિ મોટો ત્રાસ વર્તાવી દીધો.” “મહાભાગ્યની વાત છે કે તે વેળા કોઈ સારો સરદાર નિકળી આવ્યો નહી. સિંધિયાને કાવે તેમ હતું, ને તે મોટો સમર્થ થયો હતો, પણ સાણમાં બાળ ફરી ગઈ ને તે અટકી પડ્યો. જો વખત લાંબો હતો તો ઘણું ભોગવવું પડત.” “હવે તો અંગ્રેજોને શિખવાતું છે કે રાજસતાનો ઉદ્દેશ શો? અમલ લોકને રચતો કરવો જોઈએ. દેશી સમસ્તના સાલને અર્થે અમજ હોડું જોઈય કે સૌ સરખા છે.”

* નામ જુડે કે રૂડ, ગમે તેમ છે તો ખરા! અંગ્રેજો નાનારાવ માટે જુડે નામે આલખે છે પણ એક સ્વદેશાભિમાની કવિ આ પ્રમાણે લખે છે—

“રાજવંશિ તે ખરી, ખરી ખટપટિયા નહોનો;
શુભ રહેશે કરયા, જીવ સદાતાં કાચો.
રણશૂરો નહિ કેહ, વળી બહુ ફુટ લખાચો;
હું ના માત્ર વાત, ઘણું વેરો દેખાચો!”

હતો ? જે હોય તો આવા અપ્રતિષ્ઠિત કર્મમાંથી પણ જેખમ ખેડી યાહોમ એકાવી શત્રૂનું રૂડું ઇચ્છી પોતાનો પ્રાણ અચાવે. વાશિંગ્ટનને જેમ લોક અનુમત હતા તેમ લોક પણ નહી, રાજસત્તા નહી, વળી કમજોર ને સાથે સ્વાર્થી, તે શું કરવા શક્તિમંત હોય ? કેદીઓની, સ્ત્રી ને બાળકોની કતલ ચલાવામાં આવી, ને લશ્કરથી વિખુટા પડેલા તેવા સામાનો માર્ગ રોકવા તૈયાર હતા, તેઓનો આ નિર્દયોએ ધાત કીધો, ચિત કરતાથી કાપી નાખ્યા-કેમકે જેઓને દયાની હવે જરા પણ આશ નહી, બને યુરોપિયન સેનની કવાયત, રાજકીય કાવાદાવા, દાવગેચ, બળ, ને ખ્રિશ્તિ સેન, સંખ્યા, શસ્ત્ર ને શૂર ત્રણોમાં બળિષ્ઠ નિપૂણ ને કળાવાન તે જે છતશે તો ઘણો સંહાર વાળશે તેથી અણબાણ, યુદ્ધરીતીથી વિચાર ને સલાહથી નિરાધાર, લાંબા વખતથી ઘેરો ઘાલવામાં અનેક વિધ્નો આવેલાં, સમય જતાથી કાપાકાપીમાં જયની આશા થોડી, મનુષ્ય સંહાર વળેલો, શૂરપણું નરમ થતું ગયેલું, ને આંધલા સરદારોએ એકકા થતા અટકાવ્યા ને બીજી રીતે ઘેરી રાખ્યા, તે છૂટેલા જંગલી વાઘો-એજ આ તારાં બાળકોને ચીરી નાખ્યાં, તેમાં સરદારોને થોડાજ દોષ દેવાનું કારણ છે. આ ઝગડા, લડાઈ, અંધાધુની વચ્ચે, જ્યારે દેશ ધૂળ-ધાણી થયેલો ને કશું કામ કરતો નોહતો ! જ્યારે બળવાખોરો પોતપોતાનાં જ મરાતા હતા ત્યારે, જ્યારે રૈયત બળવાખોરથી અતિશય કંટાળેલી હતી અને દરેક પ્રાંત, દરેક નગર, દરેક જન પોતપોતાના મંડળના રક્ષણ માટે અત્યાતુરતાથી બંહેલું જણાતું હતું, સર્વ સત્તાલોભી, સ્વતંત્રતાનાં લેહેરી, પૂરા યોદ્ધા, સ્વદેશાભિમાની ને મહાબળવીર બની પોતપોતાનું નાનકડું સ્વરાજ્ય સ્થાપવા મથતાં હતાં; જ્યારે ઉત્તર હિંદુસ્થાનનાં પુરભિયા, ખંતિ ઉધ્યમને માનનારા કઠણ વાનના અન્યાં હતાં, ત્યારે બીજે ઠેકાણે આવા હાલ હતા. સ્વઉત્સાહના પૂરવેગમાં આવેલાઓએ પોતાનું અજીત બળ ધાડ પાડનારા તરીકે, અથવા વિના કામના કે અફળદાયી કિલ્લાઓને ઘેરો ઘાલી બિનજરૂરીયાતના શ્રમમાં ઉરાડી દીધ્યા નહોત, અનુભવસિદ્ધ, ઉઘોગી, પરોપકારી, ને ન્યાયી સેનાધિપતિને વશ વર્ધ્ય હોત, પોતાના લોકનો વિશ્વાસ મેળવ્યો હોત, તાત્રમુખીઓનોજ વિનાશ ઇચ્છ્યો હોત, દેશી રાજાને સંધિથી સાંધ્યા હોત તો જે જગ્યામાં દોર મચ્છાવ્યો હતો ત્યાંના માલીક થઈ પડત. પણ તારે સારે નસીએ તેમ થયું નહી અથવા સરદારોની સખતાઈથી સેવાનો પરિત્યાગ કરી યોદ્ધાઓ દૂર ખેઠા. લશ્કરી બંધનમાં ઢીલ, સુસ્તી, મૂર્છા, તદબીરમાં કાચા, ધર્મમાં તકરાસી,

અને લૂંટની વાંટણીમાં લડાલડી થઇ, ને તેથી ઉત્પન્ન થયેલી નાઉમેદી ચાલતી હતી એટલામાં તારું કેળવાયલું, નિપૂણ નિમકલલાલ દેશી ને યૂરોપિયન લશ્કર રણક્ષેત્રમાં આવીને ઉભું રહ્યું. જે તારી પાસે હતું તે હિંદના આગેવાનો પાસે નહતું—તારા અમલદારો ઇલાકાના નેદરિયાના—જ્યાં તારા પુત્રો સંખ્યાબંધ હતા—ત્યાં પશ્ચિમની પ્રજા જે બહુ લાંબાકાળથી મોગલ ને મરઠાઓનો મુલમ ખમી રિઠી થઇ હતી ને જે પોતાનું નિરંતરનું આત્મબળરોધી નિરમાત્રી થઇ નિશ્ચંત સ્વસ્થાચે તટસ્થ જડભરત બની ગઇ હતી,—જાણે પોતાનું તે કશું જવાનુંજ નહીં હોય તેમ નાગરીક વેપારીઓ અતિ દુર્બલ બન્યા હતા, ઘણા મોટા ભાગ ન્યાત્યાચાર, જલ્યાચાર, દેશાચાર, કુળાચાર, ધર્માચારની ઘણી હેમકાઈ ભરેલી તકરાર કરવામાં રોકાઇ વ્યર્થ કાળ ગાળતો હતો, તેમના પર તારા બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિ સત્તાવાળાઓએ સામ દામ ભેદ ડંડ ચલાવી પોતાની હાક કાયમ રાખી. હવે તારો મૂળ પાયો સ્થિર—અચળ—અડગ રહે તેમાં સંશય શો ? આ શાંતિ વાળી જગ્યાથી તને આશ્રય આવી પોહાંચે, ને વળી તું જાતે બહુ પ્રયત્ની—કે જેણે એછનકોર્ટ ને વાટરલૂના રણક્ષેત્રમાં પ્રયત્નીવીરની પદવી મેળવી, ગુમાન પામેલી તેને યુદ્ધનીતિમાટે તો પુછતુંજ શું પડે ? તે એકસ્થળે લડવા કરતાં, દોડદોડીથી લડવું વિશેષ પસંદ કીધું—તેમાં દોડતી તુકડીના ચોદાઓ, ઉચી તાલીમ પામેલા ઉત્તમ પ્રકારના શસ્ત્રોથી સોહેલા—ઉત્તમ પ્રકારના અગ્ન્ય શસ્ત્રને સરંજામથી ભરેલા, તે સાચે પુઠપર ઇંગ્લંડનો સહાયો, વળી એક ભાપા બોલનારાઓ, વળી થોડો ઘણો ટેકાવ આપનારા દેશી ચોદાઓ ને રાજાઓ; ને રૂપાંતર છતાં યૂરોપના બીજા દેશનો આશ્રય; પૂર્વની કીર્તિ અને વૈરથી ઉત્કેરાયલા; શત્રૂની નખખાઈ અશક્તિથી વાકફગાર; અનેક ખટખટથી ટેહેવાયલા; પોતાના બળથી વાકફ, દઢ ને સાવધ; સંયુક્ત બળના લાભથી અતિસેં જાણીતા, ઘડાયલા, ઉત્સાહી, નિડર, ધીરવીર ને પાણીદાર ઘોડાપર બેઠેલા, તેઓ અવ્યવસ્થિત બળવાખોરના લશ્કરપર છત મેળવવામાં દ્રઢ હતા, એઓ છુસા તેમાં શું આશ્ચર્ય ? તાતિયા ટોપી, નાનારાવ ને જંગી બાહાદુરશાહ, લક્ષ્મીબાઈ* યશવિરધિર નારી છતાં પણ તારી સેનાને હઠાવી હતી ! તારી સેનામાં રાઇફલ કેનન, અને તેઓની બંદુકડી—પટાકડીજ કેહે—તે બેનું મૂત્રૂળ યુદ્ધ નજ થાય ! બળવાખોરો મેદાનમાં આવ્યા, ને પેહેલે સપાટે તો તને હઠાવી, પણ જ્યાં તેમનાં

*એક બ્રીટીશ અધિકરતા આ પ્રમાણે કહે છે: “તે બહુ નિપુણ, ઘોડાપર બેસવામાં ચપલ, સવારી કરવે યોગ્ય ને શત્રુને સહે પોહાંચાડવામાં, તીર મારવામાં અતિ ઘણી કાબિલ હતી. એલીઝબેથની જેની તેની કાંતી, છાતીનો ઉઠાવ ને ઘાટપટમ ચપલ હતા. લડતા સોલજરો તેના પર, આ તેની બહાદુરીથી એક પામી અજાઈ બચા હતા.”

શસ્ત્રો નળખાં ત્યાં નિરૂપાય. એ જગ્યાએ વાસીંગટન જેવો વિરલો પણ હારી જાય. સેનમાં ધસતા જ્યારે તારી કેનનો ઠેઠ શત્રૂના કાલજાં ભોકતી હતી, ત્યારે શત્રૂની બંદુકડી આઘે પણ પોહોચવા પેહેલાં ધુળમાં પેસી જતી હતી. વળી યુદ્ધકૌશલ્ય રહિત નિરાધાર સેન, જેને દ્રવ્યસાધન સામગ્રી નહી મળી ને શસ્ત્ર પણ ન મળ્યાં, ને ભિન્ન ભિન્ન વિચારવાળા તેથી તું પ્રાવી શકી. તેમનીજ ભૂમિના રાજાઓ, અમીરો ને શાહાનદાઓએ તેઓનો અણુવિશ્વાસ આણી તેમનાથી ડરી દૂર રહ્યા, એટલુંજ નહીં, પણ તેમની પાયમાલી માટે તને વળી આશ્રય પણ આપ્યો, એટલે પછી પુછવુંજ શું ? બાકી તારી એકલી મદદથી તું કોઈ પણ ઠેકાણેથી યશ મેળવી આવી હોય એવું ઇતિહાસના કોઈ પણ પૃષ્ઠથી સાખીત હોય તો બતાવ. વાટરજૂ, એજનકોર્ટ, કિમીયા, માલટા, આબિસિનિયા એમાંથી કયે સ્થળે તારા પોતાના બળપર તું ઝાઝમી છે ? સઘળા સરદારો વેરણુખેરણુ થઈ ગયેલા તેઓ જુદી જુદી રીતે સામા ભીડયા-પણુ હાર્યા, નાદા, લજ્જત થયા, પાયેમાલીએ પહોંચ્યા, ને તારો જય પ્રકાસ્યો. યુરોપીઅન સેના દિલ્લી ને લખનૌર જઈ પહોંચી, ને સડને વીખેરી નાખ્યા-આજ વખતે ખીજ જે સાહયતા મળવી ધારી હતી તે મળી હોત, પ્રતિકૂળ શત્રૂઓ અતુકૂળ થયા હોત, વળી કેટલીક ક્રમ રહિત અને તોફાની ઝપાઝપી કાઢી નહી હોત, હુદહડખોરોને દબાવી તેમને પેહેલે સપાટે કાપી લસકરને વશ કાઢી હોત તો પછી રંગ જુદોજ ઝામતઃ પણ પેહેલેથી વ્યર્થ કપાઈ મુંવા, તે પછી તારું ડાહ્યું લસકર શૌર્યભેર સામું આવી જીત્યું; ને પોતાના તાબામાં આવેલા એ નગર જતાં રહ્યાં, એટલે પછી કંઈજ રહ્યું નહીં. અર્થાત ગુરીલાની લડાઈ પછી-લખનૌના છૂટકારા પછી પાણીપતના મેદાનમાં સર થુ શેઝના ધૂમવાસાથ તેઓ હતા તેવા થયા ને તારા શીતલ છત્ર નીચે પાછું ભરત-ખંડ આવ્યું.”

“બસ કર ! બહુ થયું !” ખ્રિડાનિયા છેડાઈ પડીને બોલી ઉઠી. “મારૂં કહેવું જરા સાંભળશે વાર ?”

“હવણું નહીં,” એસપર આવેલી સ્વતંત્ર દેવીએ પિત્તળ જેવા ધુંધવાટે સાદે કહ્યું. “મારા બોલવામાં તારે વચ્ચે પુરાવાની શી સના છે ? જે યથાર્થ છે, તે જ્યારે તારી સંપૂર્ણ ઇચ્છા છે તો તને સંભળાવી તારી અપકૃતિ, અપહરણ, ને દુર્ઘાતના ઇતિહાસ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવો જોઈયે. જ્યારે સમય પ્રાપ્ત થયો છે તો શા માટે હું સાખીત નહીં કરું કે તારું રાજ્ય સ્વબળથી પ્રાપ્ત કરેલું નથી, પણ પ્રપંચપ્રેમી છે. અને જે તારી

ધમ્મ મારા કાર્યમાં અંતરાય પાડવાની હોય તો ભલે, આ હું ચાલી ! દોષ દેતી નહીં મને-યોગ્ય લાગશે તે કરીશ. પણ યાદ રાખજે કે આજથી આ હિંદ દેવીને મારી પ્રિય સખી ગણી, સઘજો આશ્રય આપીશ. બોલ હવે શું કહે છે બોલુ કે નહીં ? ”

“ભલે તારી ધમ્મમાં આવે તે કરવાને તું સ્વતંત્ર છે દેવી ! ” કડવી ગોળી, નિરૂપાયે ઝિરાનિયાએ, ગળે ન ઉતરી તોપણ લીધી.

“હીક, તું ડાહાપણ હવે શીખી છે ખરી,” ટ્રિસિયન રાણીએ કહ્યું. “જ્યારે તારા કહેવાતા શીતળ છત્ર નીચે સઘજો દેશ આવ્યો પછી તેં ‘શું કીધું’ તે યાદ છે ? નહીં હોય એમ નથી, પણ તું ધીરતા પકડી બેઠી છે તો સાંભળ; હજી તારા, મારાં ને હિંદનાં-કર્મની કહાણી ઘણી આક્રી છે. ભરતખંડ તારા હાથમાં આવ્યાથી અતિ ઘણા ગર્વથી તું કુલાઈ નિષ્ઠુર બની ગઈ. વેરના ઉભરાથી જેઓ લોહીલુવાણ થયેલાં પ્રાણીઓ ચોપાસ પડેલાં હતાં તેમની મરતી વેળાની તીણણી ચીસો, અને ધર્મને માટે જેઓ જૂલમ થાય છે એમ કહેતા હતા તેના બોલવાને ટેકો આપી કંઈ ઉપાય કીધો ખરો ? અથવા રાજ્યસંયોજનરીતીથી જ્યારે આ લાખો પ્રાણીના સંહારનો વખત આવ્યો, ને તારા તે ભુલ ભરેલા વિચારથી તને સહેતું પડ્યું તે માટે તું ભુલ સમજી ખરી ? અથવા મોટા ને સ્થિર-મન્યૂત ને ડાહાપણવાળા પાયાપર રાજરચના કરવાનું તને સુઝ્યું ખર ? પ્રજાને કેમ અનુકૂળ રાખવી; રાજ્ય સ્થાપતાં કેટલો ને કેવો પરિશ્રમ વેડવો પડે છે; પ્રાચિન આર્યાવર્તના દૈવી ગૂણ, રીતભાત વિવેક મર્યાદા, ચાલચલગત તેને કેમ માન આપવું; દેશી રાજવીઓને કેમ તપાસવા; દેશી ઉભરાવ અમીર વર્ગને ક્યમ રાજી રાખવા બેઠયે; તારા વિજયવંત પુત્રોએ કેવા પ્રકારે અમલની કેદ વિના અમલ કરવો અને આર્યના સ્વાર્યને હાની પોહોચાડતાં-વળી તેમની જ ભૂમિમાં-તેથી કેવા હાલ થાય છે અને તેમની કીર્તિ, તેમની આબાદી, તેમની આહોજલાલી, તેમની સરળતા, તેમની સંસારી ને ધાર્મિક સ્થિતિ, તેમનું સુખ; એ સંબંધમાં તું કંઈ આજ ત્રેવીસ વર્ષમાં વધારે શીખી ખરી ? જરા પણ નહીં. તેં ધણું જોયું, ધણું જાણ્યું, ધણું ભોગવ્યું પણ ઠોઠ નિશાળિયા જેવીને જેવીજ રહી. નથી તને ખબર કે અંતર, નથી તને લેશમાત્ર ચિન્તા ને નથી તને લેશ દરકાર તારા પોતાના રાજ્યા માટે. માત્ર ઉજળું એટમું દુધ, પછી તે તેલ, પાણી ને સંચોરાથી કાં ન બનેલું હોય; પણ તને અંધત્વ પ્રાપ્ત થયું હોય તેમ તું દરકારજ રાખતી નથી. પહેલા સપાટામાં પાછો તેં ચાલ જણાવ્યો, ને જુલમ જસ્તીનો

ધંધો જરી કીધો. તારું પહેલું પગલું મેક્ષીકોમાં દાખલ થયેલા પીઝારો ને દોરડીસ ની નકલ હતી, જેથી તેં આર્થ રાજ્યદ્રોહીઓને દૂત, જાસૂસ, ને કાવત્રાંખોરા ધંધામાં લગાડ્યા. તેઓ તને પહેલું પ્રથમ મદદમાં આવ્યા, ને બળવો સમાયા પછી પણ તેં તેવાઓને આગળ કીધા. જેઓ આ ધંધામાં માહિતગાર છે તેઓ કંઈ ઓછું પરાક્રમ બતાવતા નથી. લોકો, તેમાં સારા સારા કુલીનો, અમીરો, રાજાઓ, ઠાકોરો, સત્તાવાળાઓની છાંદગીપર ડીમેકલીસની તરવાર લટકાવી રાખી. આખરદારનું મોત થઈ પડ્યું. કામ કામ દોરડા (ફ્રાંસીના,) તોપ, નાની બુંદકો, ને સોટાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. જ્યારે નગરોને ગામો તારા કબજામાં આવ્યાં ત્યારે તે અડધાં વેરાન તને જણાયાં. આખા ભરતખંડમાં હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો હતો. જ્યાં જ્યાં તારા પુત્રો કોધમય નેત્રે ફરતા હતા, ત્યાં ત્યાં લોકોની નાસભાગ થઈ પડી હતી—જાણે એકાદ મરકીનો રોગ ચાલ્યો હોય ને દેશ છોડીને ભાગતા હોય તેમ. કોઈ પણ સ્ત્રીની રક્ષા થવી મુશ્કેલ હતી. સધળા સેનાધિપતિઓ ખોરવાયેલા હતા, ને તે દેશીઓને પ્રયત્ન શત્રુ ગણી ધિક્કારતા હતા. ધની ને નિર્ધની એ બંને આ વેળાએ ડરી ગયા હતા. પરલામેન્ટમાંએ બહુ ચરચા ચાલી રહી હતી. તારો વિચાર તો આ વેળાએ રહેલાંસહેલાં દેશી રાજ્યોને ગડપ કરી જવાનો થયો, પણ પેલા જગત્વિખ્યાત તારા સુતનુજ ગલાડસ્ટન-આઈટ અથાગ શ્રમ વેડી તારા મનોરથ પાર પાડવા

*બળવાના સંબંધમાં હજી અનેક વાતો ચાલે છે, તે સાથેબળવો નરમ પડ્યા પછીની સ્થિતિનું વર્ણન આપવાની અમે આ વખતે અમારી ફરજ જોઈએ છીએ. બેંગાલની એક રીજમેન્ટનો સિપાઈ, (જેનું નામ આપવાની કશી જરૂર જોતા નથી) આશરે દોઢ વરસપર અમને બેંડસ્ટાંડપર મળ્યો હતો, તેણે આ પ્રમાણે બળવા પછીની હકીકત કહી છે, તે થોડી દયાભરી નથી. “ગાંડા માણસ પેઠે સોલજરો દરેક નગરમાં ઘુસતા હતા, ને તેઓને બીજાઓએ જણાવેલું કે ‘અંગ્રેજ સૌપૂર્વ ખાળકોને બળવાખોરોએ કાપી નાંખ્યાં, તેમની સ્ત્રીઓની તેમના પતિ સમક્ષ લગ્ન લીધા પછી સ્તન, હાથ પગ, નાક, કાન, જીભ વિગેરે શરીરના અવયવો ઉદન કરી પછી મારી નાંખ્યા છે. એ વાત ખરી છે, પણ તે બનાવો બહુ થોડા બન્યા છે. માત્ર વર્તમાનપત્રોવાળાઓએ આ ખાબત ઘણી ભયંકર ચિત્રી હતી. કાનપોરમાં બનેલા બનાવ ઘણા શોક ભય ઉત્પન્ન કરનારો છે, પણ ત્યાં એંગ્રેજો પેહેલે સામ થયા ને પોતાની ધૂનમાં રહ્યા. બળવાખોરોનું જેર ઘણું જબરું હતું તેને પત કીધા નહીં, ને પ્રથમ કાનપોરમાં એક યુરોપિયને બળવાખોરને લાકડી ના સપાટો માર્યો, ને વાત વધી પડી હતી. પણ બળવો સમ્યા પછી એંગ્રેજ બહાદુરે કોઈપણ પ્રકારે દયા કીધી નથી. ગાંડા સોલજરોએ પોતાના મગજમાં જે ધૂન ભરાઈ હતી તેને અવસરો વધ્યા. ઉત્તરમાં ઘણી સ્ત્રીઓપર જાસ્તી ચુગારી, તેઓને લોહીલાહાણ કીધી કેટલીકને માર માર્યો, ને નાગરીકો યુવા ને યુવા તે બળવાખોરોને હાથે યુવા એકમ ગણાયું. નરમ વેસ જેવા બિધેલા લોકો આ રાફસોને શું કરી શકે? અમારી પલટણ ત્યાં હતી, પણ આ જોઈને બહુએ બળત્રા થતી હતી. લખનૌમાં ખાર ખાર વરસનો જુવાન જુવાન એતિરો રૂપવાળી એવી ત્રણ યુસલમાન ને એક હિંદુ છોકરીને રાતના સોલજરોએ પોતાના ખંડામાં ગોંધી, ને બીજે દિવસે મરણ પામેલી મળી આવી પણ કોઈએ હાથ સરખી કીધો નથી. સ્ત્રીઓના તો મોતજ હતાં. વખતે બાળક રસ્તામાં મળે તો હાથ પકડી કુગોટી દેતા હતા. લૂટ પણ તેટલીજ. ધનવાનની પેઢીપર પૈસા દેખે કે તેપર તુટી પડેલા મેં ઘણીવાર આ બળવાવેળાએ સોલજરો ને જોયા છે; ને તેનું દ્રવ્ય તેના કમાંડરોને વેદંતી આપ્યું. બહુ વાતમાં માર નહીં, આ પૃથ્વી પણ આપણી નથી તો કોઈના વિશ્વાસ રો!” આટલું બોલતાં આ ડોસો એટલી તો ઝડપથી ચાલ્યો ગયો કે અમે તેને એક પ્રશ્ન પણ પૂછી શક્યા નહીં.

દીધા નહી. લડ્યા તે એટલે સુધી કે તનેતોઆ પોકારવી પડી. તું એ બંને તારા પુત્રોની હિંમતથી પાછી હડીને ક્ષમાપત્ર સાથે “રાણીના ઢંઢેરે.” બહાર પાડ્યો. વિક્ટોરિયાના ઢંઢેરમાં ઘણાં સારાં સારાં અમય વચનો સમાયલાં હતાં, અને તેનો અમય દીર્ઘસૂત્રતાથી યથાર્થ, મૂળનો હેતુ સાચવી કરવામાં આવે તો ઘણું થોડું ઈચ્છા બહાર રહ્યું હતું. તેમાં દેશી રાજ્યની આબાદી માટે, તેના ભલાપણા માટે, તેના આશ્રય માટે બહુ કોલો દીધા હતા. સઘળા પ્રકારની છૂટ, ઉપભોગ, પ્રાચીન વંશપરંપરાના હક-દત્તક વિધાન-ને સરખી છૂટ આપી હતી. તેમાં સ્વિકારેલું હતું કે ભરતવાસી પ્રજાજનને બ્રિટિશ રાજ્યની બીજી પ્રજા જેવા ગણી, તેમના જેવા સઘળા હકના ધણી ગણવામાં આવશે-એટલે જે રાજ્યહક પ્રજાહક આપ્યા હતા તેની રૂપે ઇંગ્લંડની રાણી નામદાર વિક્ટોરિયા ભરતખંડની શાહનશાહ્યાનુ ગણાઈ હતી. આ દિવસે હિંદને અત્યાનંદ પ્રાપ્ત થયો હતો, ને જયવિજયનો મોટો નાદ ચોપાસ ગાજી રહ્યો હતો. સર્વેએ આનંદોત્સવ દર્શાવી નવી રાણીને વધાવી લીધી. ઘેરેઘેરે દિવાળીનો દહાડો મનાયો, ને લગ્ન જેવો આનંદ ગણાયો-અગરજો તત્સમય મધ્ય ને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં તો મુઝદાંઓ રઝળતાં હતાં ને અભિક્રોધ તુરતનોજ વર્ષેલો હતો; લોહીની નદીઓ તો સુકાઈ પણ નહોતી ને કોહલાં કુત્રાંઓ તો હજી પણ આનંદે હિંદના પુત્રોથી પોતાનું પેટભરતા હતા; તામ્રમુખી વાળવાળા સો-લજરો ખુલ્લી બેયોનેટથી બજારમાં સેન્ડીનલતું કામ કરતા હતા ને તે મોહ ગંધાય તેવી રીતે, બાન્ડી ને સામપીનથી ઠેં થઈ, ભરેલી બંદુક ખાંધપર લઈ છાકટા સેલરબાવા માફક, શાંત, સરળ, નમ્ર, માયાળુ, વિનયવંત, આર્જવવાળા, દયામણા ને દામણા દેશીઓના મોંહ ઉપર શાપ દઈ, અનેક પ્રકારની અણુઘટતી ગાળો દેતાં જરા પણ શરમાતા નોહતા; તોપણ, તેવા બારીક વખતમાંએ તને લેશ પણ ઉલ્લું પડવા દીધું નહીં. તારાપર પુષ્પવૃષ્ટિ કીધી, પાદપ્રક્ષાલન કીધું, અભિવંદન દીધું, મુખ્યારક્યાદી આપી, “યુગ યુગ રાણીનું રાજ્ય રહ્યું” એમ સહર્ષી લલકાર કીધી, ભાષણો, કવિતા, પ્રાર્થનાથી વધાવી લીધી-ઉજામાળો દિવસ ગણી રોસની કરી, અને તું ભરતખંડની અતિપ્રિય “શાહાબાદી” થઈ પેઠી !! કોઈએ ગાયું કે “હરખ હવે તું હિંદુસ્તાન;” કોઈએ ભણ્યું કે “બહુબહુ ઉપમાથી, શોભતી રૂડિ રાણી;” ને, કોઈએ વંદના કીધી. લોભી કૃતમ્મ, સંગદીલવાળી બેપરવા લક્ષ્મીપૂજક આનરેબલ કુંપની બહાદૂરનું રાજ્ય નાશપામ્યું. હીંદુ મુસલમાન ને ખ્રીસ્તી એકજ સભામાં, એકજ સ્થળમાં એક દીલથી શીરોજ, તથાલખ, શીરશાહ

અકબર કે શાહાજહાનના રાજ્યમાં તેમની પ્રજા તેમને ગરીબનિવાજ પિતાતુલ્ય ગણતી હતી તે માફક—તને અભિવંદન યુક્ત દુધે પગ ઘોષ ધરમાં પાવન કરવા એકઠા મળીને ક્ષોલ કરવા લાગી હતી, પણ એ કઠણ હૃદયની ખ્રિસ્તિયા, એ ગર્વિષ્ટ કાંતા, એ છકેલ છોકરી, અફસોસ છે કે તે વેળા પણ તારા મનમાંથી વેર ગયું નહોતું. તું તેજ વેળાએ—કે જ્યારે કેર્નીંગ અભયવચન આપીને શાંતિ કરતો હતો, ત્યારે હૈયામેલી હતી.* મનુષ્ય પ્રાણી માત્ર સમાન છે, સ્વતંત્ર છે, બંધુ છે એ મત પૂર્વ કાળમાં વરસો નાં વરસો થયાં સ્વિકારેલો છે, અને તેજ મતે, ટયુટોનિક જાતના જંગલીપણાએ દુનિયાના સુધારાના દુકડે દુકડા કરી નાખ્યા, તેમાં પણ ગર્વ ને વેહેમને લીધે તું જે સારું રૂઠું વ્યવસ્થિત હતું તેનું છેદનભેદન કરવા તત્પર થઇ હતી. સેંકડો વરસની મંડળીઓનો રીવાજ જેમ તેમ ટકી શક્યો છે તેથી તદ્દન અણુમાહિતગાર હોવાથી તેનો નાશ કરવા માટે તરફડીયા મારી, હિંદનો પવિત્ર જીવાત્મા છે તેનોજ નાશ કરવા ઇચ્છ્યું. તારા પુત્રોમ હજી પણ નોરમન અને સાક્ષનનો જેરસો વ્યાપી રહ્યો હતો. હિંદુઓ તો જેમ નોર્મનને મન પુરાણા ખ્રિસ્તો ને સાક્ષનોહતા તેવાજ હતા. જેમ પૂર્વ તરફના વિજયીના મનમાં—જે માણસો તેનો ભંડાર ભરે છે ને તેની રાજગાદીનું સંરક્ષણ કરે છે તેજ પ્રિય હોય છે તેજ પગથીએ વરતી હાલની પ્રજાને તાબે કરી છે. જેકે તેઓએ પોતાના ખરા હક્કને માટે લડી, પોતાના જીતનારને તાબે થતાં ઘણી તોઆ પોકરાવી નથી, ને તેઓની જાતમાં જેડાયા નથી—પણ આ દેશના જીતાયલા ભાગે, જેઓ પોતાના માતૃહક્ક ખોયા છે—એટલા માટે કે પોતે હાર પામ્યા, (જીલમીના મત પ્રમાણે,) ને તેથી તેઓને ધિકારવા, કચડી નાખવા, તુચ્છકારવા જોઇયે એવોજ મુળ મુદ્દે હેતુ તેં રાખ્યો હતો. જ્યારે ઢંઢેરો બહાર પાડ્યો, ત્યારે કદાપિ તારી સરકારનો ધરાદો નહારો કે વિપરીત નહી હોય, ને તેવું માનવાને કશાંપણ કારણ નથી, ને તેજ પ્રમાણે અમલ કરવા ખુલ્લા દિલથી ચાહ્યું હશે; પણ જાત્યાભિમાન, વિજ્યાભિમાન, અને તેઓ ધારે છે તેમ ખુદ્દિની શ્રેષ્ઠતાને લીધે તે વેળાના ઈંગ્રેજોના મનમાં ઘણો છાક ભરાયો હતો. લૌકિક અમલદારીની ઈચ્છાજ નહી—એ અમલદારી તારી જમીનના આપને લીધે, અમલદારોના ખુદ અવ્યવસ્થા બંધારણને લીધે, મૂળથીજ સડતી આવી છે, તેથી જે માર્ગે જતાં એકવાર ખતા ખાધી કે ઠોકર વાગી તોપણ તેજ માર્ગ સુધાર્યા વગર આંધળાભીત થઇ ચાલવાની જે કટેવ

* Life of the Prince Consort નામના ગ્રંથના એકા ભાગમાં જોડું.

ને મતદેરથી અવિશ્વાસની જડ ઘાલેલી, ને વળી તારૂં લોભી ને દંભીપણું, અને જે આવે તે સ્વાહાઃકરવાની નિરંકુશ સ્વભાવવૃત્તિ, અને “કેનેકુંલાસ આર દેનેકું ચતુરભુજ” જેવી શંખનાથવૃત્તિ વ્યાપેલી તેથી તેં સૌને હરધૂત જેવા ગણ્યા. હજારોના સુખ કરતાં એક સીલીંગની કીંમત તને ધણી જણાય, અથવા પ્રાપ્ત કરવામાં, મજા માની. દિલ્હી ને લખનૌના નાશ સાથે અમીર ઉમરાવનો નાશ કીધો ને સ્વારથી તારૂં યથાર્થ લક્ષણ પ્રસિદ્ધ પ્રમાણ રહિત પરખાયું છે. એ તારી કટેવ અધી સારી આશાઓનો ભંગ કરનાર છે અને હમણાની તારી સર્વોત્તમ વર્તણુક જોતાં તેં અક્ષવનમાં આપેલા કોલોપર પાણી ફેરવતી જણાય છે. આ મારી કડવી વાણી તને કોષિષ્ટ કરે છે ખરી, પણ તું મને શું કરી શકનાર છે વાર? તારામાં કશા પણ રામ નથી ને હોત તો તેં મારો ચૂરેચૂરો કરવામાં આજી રાખી નહોત, આ જે તારો પ્રપંચ પ્રાચિન પ્રપંચ મેં કહ્યો તેથી કંઈ વધારે હવે તને સમજવાનું છે ખરું? હા, મારે માટે હજી ધણું બોલવાનું આજી રહ્યું છે, ને તે તારે સાંભળવું પડશેજ. અક્ષવાની લાહે બોલવાઈ, નહીં બોલવાઈ તેટલામાં ઢંદેરો-ભારતભૂમિના “મેગનાચારટા”ના વચનો પાણીના પરપોટા જેવાં થતાં ગયાં. તેનાપર તેંજ વિશ્વાસની નજર કીધી નહી, ને તેંજ તારા મનથી એને તરણાતૂલ્ય ગણી હસી કાઢ્યો. પાણીના પરપોટા ધુટી ગયા. તેનું વજન થોડા વખતમાંજ તેં ઓછું કીધું, ને હિંદને અણુવિશ્વાસ યુક્ત કીધી. જે ઢંદેરો-અડધા ઝનુની, ધર્માંધ, વિક્કરેલા અને કાળરૂપ વિકાળ અનેલા હિંદના પુત્રોને અસંતોષમાંથી થંડા પાડવા માટે ઘોતાળપણુ-ઉદારવૃત્તિથી, પણ અલંકારિક શબ્દના સંકેતવાળો બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો, ને જે ઢંદેરો એ તારૂં સર્વથી શ્રેષ્ઠ સ્તુતિપાત્ર કર્મ મનાવું હતું, જે સસ ને વિશ્વાસથી ભરેલો હતો, અદ્વાત છે જેનો મર્મ ને રચના તેવા ઢંદેરામાંથી, બ્યારે તને ક્ષાવતું ત્યારે, અણુધારી કે મતલબીરાજ રચનામાટે અણીના મામલાને પ્રસંગે આરીકમાં આરીક નેત્ર શોધવાને અશક્ત ને કદી સૂક્ષ્મદર્શકચંત્ર પણ તેવી આરીક ખીના તારવી કાઢે નહી, તેવું તત્વ તું ખેંચી કાઢતી હતી. ગમે તેવા પ્રસિદ્ધ, સર્વમાન્ય ને અક્ષવનમાં ખુલ્લા જણાયલા તેવા શબ્દોને ગમે તે અર્થ ખેંચી કાઢવામાં ધીટતા તેમજ નિડરતા અતાવવામાં તું લેશ પણ સંકોચ પામી નહી, એ તારૂં નિરલજ્જપણું, ખરેખર, માનજે મારી વાણી સાચી, અહુજ નિંધ છે. અઘાપિ સુધીમાં પણ તેં તારા રાજ્યના ખરાં લક્ષણ કયાં દર્શાવ્યાં છે? સૌને તારી હાકમાં દબતા ને દબતાં રાખવા ને કોઈ ટેટેં કરી મસ્તક ઉંચું કરે નહી તેવી યોજના કરવામાં તને કોઈપણ

પ્રકારનો ભય રહ્યો નહી. તે' પહેલે સપાટે-૧૮૫૭-૫૮માં-છાપાની છૂટ
 છિનવી લીધી, ને તેને ખૂબ નરમથંસ જેવો કરવા ગગડાવી પાડ્યો. સત્ય છે
 કે તે અટકાવ તે' થોડા સમયમાં દૂર કીધો; પણ એજ એક કૃત્યથી નિર્માણ
 થઈ ચુક્યું હતું કે છાપો સ્વતંત્ર નથી, ને તે તારી ઇચ્છાપર છે. નિમા-
 જાપર અધર લટકાવેલી ડિમોક્રસીની તરવાર છાપાના લખનાર ને છા-
 પમારના શિરપર લટકાવેલી રાખી છે. “છાપાની છૂટ,” “છાપો તો સ્વતંત્રજ
 જોઈએ,” “મિલ્ટન કવિનો એ એક મોટો હક્ક,” એ તારી મગફરી તે
 વેળાએ ક્યાં જતી રહી હતી? તાના પોતાના કુળને કલંક લાગશે એમ
 તને તે વેળાએ સૂઝ્યું નહી? તને તારાં કાર્ય માટે લજ્જનીતિનો ભય
 નડ્યો નહી? પણ એ પતરાછખોર મુઘ્ધા! તેના કરતાં તારા હાલનાં કર્મે,
 ક્યાં ઉજમાળાં છે તે બતાવશે? અનુક્રમે તારા કુળની વંશાવળી વાંચીશ
 જે તને કાળ સરખી વિકળ ભયંકર શોકભયથી થથરાવનારી લાગશે,
 પણ મારે તો તને કહેવું એજ નિશ્ચય છે તો પછી વાત શી કરવી?
 એ છાપાની છૂટ તને પ્રિય નથી એ બતાવવા તે' તેને કિમિનલ કોડમાં
 પણ ઘુસાડી દીધી. રે તેથી ન ધરાતાં તારા પોતાનાજ ભુડાં કર્મના ભયે,
 કેમકે જ્યારે તારી ઇચ્છા ભારતભૂમિપર જીલમનો વરસાદ વરસાવવાની
 થાય, ત્યારે ઝટપટ ઉપાય થાય ને સૌના મોં બંધ રાખવાં. તારી ખંરી
 ઇચ્છા તો એવીજ કે સત્યને વાજળી તકરાર હોય પણ જો તે તારા
 લાક્ષણિક ઉદ્દેશથી ઉલટી હોય તો તેનો અટકાવ કરવો; અને તું અસત્ય-
 માર્ગે ગમે તેમ સ્વચ્છંદે વર્તે અને કોઈ સ્વચ્છંદી તારાથી ન ડરતાં ધીરતાએ
 રોકવા તૈયાર થાય તો તેનો ખોડો કાઢવો. ભલે ભલે! **ખ્રિસ્તિયા** તે'
 બહુ ભલું કીધું, તારી દૃષ્ટિ તો લાંબી ખરી. પણ યાદ રાખ કે એમ
 થુંકે પેટ ભરાયલાં છે ખરાં? તે' હથિવાર રહિત આર્યપુત્રોને કીધા. આ
 દેશના રહિશોમાં-ખરી રીતે આખી ચોખંડ પૃથ્વીના મહાસમર્થ રાજ્યોમાં
 શસ્ત્રકબજો નતિરક્ષણ માટે અવશ્યનો છે. જે દેશનાં પરગણાઓ છેટે
 છેટે હોય ને મોટાં જંગલો વચ્ચે આવેલાં હોય, જેમાં લૂટારા, પિંડારા
 ખુની, ફ્રાંસિયા, ચોર, બીલ લોકો પોતાનો વંશપરંપરાનો માની લીધેલો
 ઉત્તમ ધંધો સ્વૈચ્છિક સાહસપણે લાંબી ત્યાં ચલાવતા હોય-જંગલો ગીચ
 ઝાડીથી ને ફાડી ખાનારાં પશુઓથી ચિકાર હોય, એવાં વનમાં ગરીબ
 ગુરખાંઓને પોતાના નિર્વાહ માટે કામ કરવાની આવશ્યકતા હોય, તેવાઓનાં
 શસ્ત્ર છિનવી લેવાં એ કોઈ પણ રીતે શાણા રાજ્યના શાણા હાકેમને ધટિત
 ગણાય ખરું? આમાં પણ તે' પ્રપંચ તો ખેલ્યો ખરોજ. તે' તેઓના શસ્ત્રો

જેમ રશિયાએ તરફમાન લોકોના શસ્ત્રો છિનવી લીધાં તેમ ખુચવી લીધાં નથી-પરવાનાથી રાખવા હા પાડી હતી, પણ તેમાં શું? એ તે કંઈ નિયમ? જે શસ્ત્રો અંગરક્ષણ માટે ને સ્વતંત્રતાની ગર્વિષ્ટ એધાણી તરીકે અમીર ઉમરાવો પોતાની પાસેના પાસે રાખતા હતા, ને વરવાર તેમને મદાઈ ભરેલો હાથ તેમની તરવારની મૂઠપર જતો હતો તેવી આ ભવ્ય નિશાની, “બીલ ઓફ રાઇટસ” ને સબ્ય નિમિત્તે, ગુલામગીરી બતાવવા માટે તેં છીનવી લીધાં એ અંતરમાં રણકા જેવું સાહે તેવું ને જો. રસાને નરમધેસ કરી નાંખે એવું હીણું કર્મ છે. આવાં આવાં તારાં મોટાં શ્રીમાન્ બહાદૂરીનાં કર્મથી તેં સૌને પીડિત કીધા તે વર્તમાન-મહામતિમાનૂ, શૂરવીર, યશધીર, પરમસુખદાયી ને પરાર્થી પુરૂષો કે જેણે તને વિપત્તિકાળમાં આશ્રય આપી સુખદાયી બનાવી હતી, ને જેઓ પોતાની સ્વતંત્રતા માટે સિંહનાદ ગજની તને ત્રાસ પમાડતા હતા તે ધોરવાસી બ્યારે એમ જાણે કે તેમના શૂરવીર પુત્રોની જ્યની નિશાનીઓ તે તારા પ્રજાળથી છિનવી તેઓને નિરમાની કીધા છે તો કબરમાં રહેલાં તેમનાં હાડકાં અથવા કોઈ સ્મસાનભૂમિના એકાદ ખુણામાં પડી રહેલ તેનાં પુલો ખજભલી ઉડ્યા વગર રહે નહી. બીજી ઘણી કિમતી વસ્તુઓ ખરીદી તને શણગારી હતી, તે બદલામાં તેં ઓછી કે વધતી કીમતની ચીજો તેં જે દિલોબ્બનથી પ્રેમપૂર્વક તેઓને મોટા દરબારો ભરી બક્ષીંદ વશપરંપરાને માટે કીધી હોય તે છીનવી લેવામાં આવે ત્યારે તેઓને કેટલા વમ્મણાણુ જેવું લાગે? તેં સાધારણ બળવાના આગેવાનો, કે બ્યાં બળવે થવાનો ભય હોય ત્યાંનાં શસ્ત્રો ઝુટવી લીધાં તો ખેર, તને તે પીડાકારી હતા: પણ જે પ્રબ્લ નિર્માલ્ય * તેના શસ્ત્રો પણ છીનવી લીધાં. રણોત્સાહી,

* બળવાનો ઉપદ્રવ ઉતર હિંદુસ્થાનમાં હતો. ગુજરાત અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રના કેટલાક ભાગમાં તે બિલકલ નોહતો. મદ્રાસ તો એ ઉપદ્રવથી તદન નિઃકલંકો જણાય છે! પણ સર્વસ્થળનાં શસ્ત્રો લઈ લેવાની આજ્ઞા આપવામાં આવી હતી. લોકોનાં જોસ્સા તો હજી નરમ પડ્યા નોંતો તેટલામાં આ ભયંકર ઢંઢેરો સાંભળી ઘણા ચકિત થયા. પ્રથમ એ દરબ જ્યાંજ્યાં જણાવવામાં આવ્યા ત્યાં ત્યાં સહ પોતપોતાના બળપર યુસ્તક રહ્યા. કેટલાકોએ શસ્ત્ર ન આપવાનો દરબ કરી કસમ લીધા. કોઈએ ધરના ખુણામાં સંતાડ્યા, ને કેટલાકોએ વગડામાં દાટ્યા, કોઈએ બે નબળાં આપી ચાર સારાં રાખ્યાં. રજપૂત લોકોને આથી ઘણું લાગ્યું હતું. બંગાળના એક સિવિલિયન જણાવે છે કે “રજપૂતોને આ બળ પડી એટલે તેઓ બળભળી ઉઠ્યા. તેઓએ મને જણાવ્યું કે ‘અમે જે વશદારો ને નિમકહલાલી બતાવે તેવું આ ધનામ! અમને મારી નાંખવામાં આવે તે ભલા, પણ અમારાં રક્ષકચિન્હ અમે કદી આપીશું નહીં. અમારું બહુ મોટું અપમાન થાય છે. અમને ઘણા અન્યાય આપવામાં આવ્યો. છ’ મેં તેઓને સમજાવ્યા કે એમાં તમારું અપમાન નથી, પણ સઘળા બદમાસોને લોધે તમારે એટલું વહુ પડે છે. હુમણા તમારાં શસ્ત્ર સરકારને સ્નાહિન કરો, પછી તમારો મોભા જળવાય તે માટે હું લખાણ કરીને તમારા મરતબાને યોગ્ય શસ્ત્ર અપાવીશ. આટલું કંઠવા છતાં પણ તેઓના બ્યાનમાં ઉતરયું નહીં, પણ ઘણી સમજાવટથી તેઓએ માન્ય કીધું હતું. જો અ’-

યુદ્ધસંકત ને ફેશદ્રોહીજનનાં શસ્ત્રો છિનવી લીધાં તે સાથે ગરીબડાં-યુદ્ધભયથી થરથર કંપતાઓના પણુ શસ્ત્ર છિનવી લીધાં એથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, તારી રાજયુદ્ધશક્તિ સ્વતંત્ર શૂરવીર મદો સામા હરીફાઈ કરી શકવે યોગ્ય નથી; એથી તારૂં આયલાપણું સ્પષ્ટ દર્શન દે છે. તારી મદાઈતો ત્યારેજ કેહેવાત કે સૌના હાથમાં શસ્ત્રો આપી, પછી તારી મોરલીપર નચાવત ત્યારેજ, પણુ એકના હાથપગ વિગેરે અવયવો બાદી નાંખી પછી કેહેવું કે “બચ્ચા મદાઈ હોય તો આવી જાવ, તમને ખતાવીશું,” તેમાં કંઈપણુ શાણું/પણુ નહીજ. સામસન જેવો બળિયો પણુ મોહવશ થવાથી પરતંત્રપણાને પામ્યો ! ને પછી તેનું અતૂલિત બળ છતાં પણુ તે પોતાના શત્રૂનો પરાજય કરવે અશક્ત મનાયો ! કારણ કે તેની પાસ શસ્ત્ર નોહતાં, તો પછી હિંદી પ્રજા ને બળવાળી ગણવી એજ કેવળ અજ્ઞાનતા મનાય તેવું છે. તેં જે આ સધલાં કૃત્યો પ્રત્યક્ષ ક્રીધાં તે શું દર્શાવે છે ? તારી આખરનું એથી રક્ષણ થયું છે, કે તારી મગરૂરી જળવાઈ છે, કે તારી શક્તિ માટે સારો ભાવ આવવાનું કારણ મળ્યું છે ? કદી તારા લક્ષમાં નહી હોય કે તેં આડી રીતે કેવાં ઉચ્ચ ને પ્રૌઢા કર્મ કર્યાં છે; પણુ હેં પ્રપંચી રાસી ! યાદ રાખજે કે સમયે આયુધ વિના પણુ આર્યપ્રજા રણુરંગ મચાવી, તારા હાલના ઉત્તમ ભેદ પ્રતાપના પ્રસાદથી ક્રોધ/પણુ રીતે આયુધ ગ્રહણ કરી, તને વિદ્વાવશે, હંદાવશે, હણશે ને પસેમાન કરશે. આ સત્ય છે કે તેં રાજ્ય-સંયોજનવિધિયક્ષ હમણા બંધ રાખ્યા છે, પણુ છુપી રીતે દેશી રાજ્યની સત્તાને હાની પહોંચાડી છે ખરી ! પવિત્ર શુદ્ધ સ્વચ્છ અને નગરો હોઈયાં કરવાની રીતિ લાગી છે-જે કે તેજ રીતિએ તને પ્રૌઢી ને ભવ્યક્રીધી છે; વળી તે પણુ બહુ દૂરદર્શી ને વગવસીલાવાળા પુરૂષોએ કે જેઓ એક કાળે તારી પાયમાલીમાંજ લાભ સમજતા હતા તેઓએ-પણુ એમાં તારૂં ઉત્તમપણું મનાયું કે ગણાયું નથી. હે રાજ્યેષ્ટદેવી હે તાત્રવરણી તરણી, હે યુરોપાધીશીણી, સાંભળ, સાંભળ; તને એ સધળું યાદ કરાવવું બહુ દુઃખદાયક છે, પણુ તેં જ્યારે તારી કૃતિ વૃત્તિમાં ફેરફાર કીધો નથી ત્યારે હું તને શી રીતે ક્ષમા કરી શકું ? ૧૮૫૮માં થયેલો તારી રાજ્યકળાનો ફેરફાર માત્ર દેખાવમાં હતો, પણુ કર્મમાં તો તું તેવીને તેવીજ રહી. સ્વાર્થમાં પ્રપંચી રહી, મદમાં છકેલી રહી, ગર્વધેલી થઈ ખૂબ મચી, હાની

જેએ આ વેળા પહેલાના જેવી ઉજ્જવળ વાપરી હોત તો આ વેળા વળી બીજોજ બલવા બમત.” કરાવ પ્રમાણે એક લોકડોએ સહુને હુકિયામાં આજ્યા એ બાણું જોડું થયું તો છે, પણ એ સિવાય બીજો કોઈપણુ ખાસ સરકારને માટે સુતરો નહોતો.

કરવે સરસ નવડી ને દ્રવ્યહરણ કરવે નિહર બની. ખુદ્દી આંખે તુરત વેળા ચુસી લેવાની રીતને પડતી નાંખી, કેમકે તેથી વૈર વધી પડતું હતું, પણ યુમમેદ જૂદોજ રાખ્યો. તેં તાત્કાલિક ઉપાય જે ચોજ્યો તે એટલોજ કે તોપના મારાથી સુરંગ ઉરાડવાની રીતિનો લાગ કીધો, પણ ફેલી ફેલીને ઉંદરની પેઠે ખાવાની રીતિને ગ્રહણ કીધી. હું ઇંગ્લાંડની સરકાર કોઈ ઝલંડને વિચારશીળ લોકોપર દગાઈટકાનું આજ ચઢાવતી નથી; પણ તેં નવા નવા દાવો ખેલવા માંડ્યા તે એવા હતા કે કોઇપણ અતિ મૂર્ખ પુરૂષ પ્રાણ સમજી શકે તેવા હલકા પ્રયોગો કામે લગાડ્યા. યૂરોપની પ્રવૃત્તિમાં મળેલા લોકોના સમાનતા ધારા આ દેશની પ્રજાને અતુકૂળ પડે નહી, ને વળી પરદેશી પરધર્મી પ્રજાના આગેલા-પોતાના વિચાર પ્રમાણેના ધડેલા ધારા, ધીમેધીમે, અન્યપ્રજાપર ઘણા કરડા ધારાને કર દાવપેચથી મુકવા એવી તેં રીતિ રાખી ઇંગ્લાંડની રાજ્યસત્તા અંકુશિત છે. ઇંગ્લાંડમાં નિરંકુશિત મહોન્મત્તપણાનો ભોગ ધણો છે. પ્રથમ તેં શાંતિરાજ્ય પ્રવર્તાવ્યું ને બળવાને ઢાંક્યો, ને પછી દેશી રાજ્યોને અભય વચન આપ્યા. તેઓનો વિશ્વાસ મેળવવા મોટા મોટા સનંદપટા આપ્યા. તારા ઢંઢેરામાં સ્પષ્ટ હતું કે જે રાજ્યોને રીતસર પોતાનો વંશ જળવવાનો હક છે તે રાજ્યને દત્તક લેવાની પૂરેપૂરી છુટ છે તો પછી તેઓને સનંદપટા આપવાની શી જરૂર હતી પણ એમાંએ તારી સૂક્ષ્મ ગતિ ઢાંકી રહી નહી. એ નિમિત્તે તેં રાજ્યોને આંજ્યા ને તારી સર્વોપરી સત્તા કમુલ કરાવી-જોકે ઉપલો ડોળ દમાકતો એવો રાખ્યો કે જે રાજ્યસંયોજનનીતિ રાખવામાં આવી છે તેનો હવે પૂરેપૂરો લાગ કરવામાં આવશે. હિંદુશાસ્ત્ર, મનુનો કાયદો સર્વ રીતે સંપૂર્ણ છે, ને આજ ઘણા લાંબો કાળ વહિ ગયો તોપણ કોઇએ તેમાં સુધારો કીધો નથી; પણ તેં તારી પશ્ચિમની રાજનીતિનો દમામ ખતાવી દેશી રાજકર્તાઓને નમ્ર, વિનયવંત બનાવવા, બળવાનો ભડકો સમાવવા આ તાલમેળ કીધી. એક હિંદ રાજકર્તાને તેની રીતિ કૃતિ વૃત્તિ પ્રમાણે દત્તકવિધાન કરવાનો હક છેજ, ને મુસલમાનને તેમની સરેહ પ્રમાણે કામ કરવું જોઇએ તેની વચે પડવાની તને કશીપણ જરૂર હોય એમ મને ભાસતું નથી, તેટલું છતાં તેં તેઓનો ધરસંસારધર્મનીતિ ને રીવાજ એ બધાંની વચે પડીને ખતાવ્યું કે માફ કરીશું થાય. વાફ, ઠીક કરી તેં; નવી રીતે વિનય મેળવ્યો-માત્ર થોડાક બળવાખોરોપર, તેથી કદી તારી સર્વોપરી સત્તા નક્કી તું માની એસે તેમાં હરકત જેવું નહી ગણાય, પણ એ તારી કમુલતપરથી સર્વ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે તારા પેલા ખાઉધરા ગવરનરો, તેમાં મુખ્ય ડેલ-

હાસીએ જે રાજ્યો દત્તકવિધિના વાંધાને વળગી રહી-ને ગડપ કીધાં હતાં તે નીતિ તદ્દન ગેરવાજબી હતી; તોપણ તેં તે રાજ્યોને પાછાં સપુરદ કીધા છે ખરાં? * જે તારી ધમાનદારી હતી તો તારે ગેરવાજબી રીતે લાઘ લીધેલાં રાજ્યો પાછાં તેઓના વારસોને આપી દેવાં હતાં. પણ હજમ કરેલું પાછું ઓકવાનું કોને મન થાય? ગમે તેટલી પ્રમાણિકપણાની વાતો કરવામાં આવે, પણ કર્મથી તે પ્રમાણે વર્તવું એ બહુ મુશ્કેલ છે. “પ-શ્ચિમની રાજનીતિમાં બોલવામાં ઘણી ફૂડાકી હોય છે, પણ પ્રમાણિકપણાને નામે ઓખી ના છે. તેઓ કર્મ કરવે બહુ બહાદૂર અને સાહસિક હોય છે, ને પોતાની નીતિ એવી રીતે રાખે છે કે ‘કોઈ ઠેકાણે નેમ તાકી કોઈ ઠેકાણે મારે છે.’ અર્થાત તેમનું બોલવું તદ્દન જુદું હોય છે. આ એપ તને સદાનો વળગેલો હતો. તેં તારી રીતિ પ્રમાણે દુષ્ટ લોકોને લીધે, માત્ર થોડાક બળેલા જળેલા અંતઃકરણવાળાઓને લીધે સર્વને ઉંધા પાટા બંધાવ્યા. મદોન્મત્ત, ઉદ્ધત, તોરી, ખારીલા ને માનના તરસ્યા અધિકારીઓની રૂકિત જાળવવા તેં ઘણા બિચારા નિરદોષોને ઝાડે લટકાવી જીવ લીધા કે તોપે ઉરાડી જાનમમાં મોકલ્યા, પણ તને લેશ પણ દયા આવી નહી. સામાન્ય લોકોને આ કર્મ બહુ વિચિત્ર ને બંધકર લાગ્યું નહી, પણ રા-નીજનોને તો ઘણું વસમું લાગ્યું. એમ અમલ ચલાવતાં તને શરમ નહી આવી કે તેં જ્યારે ઢંઢેરો બહાર પાડ્યો ને માશીપત્ર લખ્યો કે “અંગ્રેજ સરકારની રૈયતના ખૂન કરવામાં પ્રલક્ષ સંબંધ રાખવાની જેની ઉપર સા-ખીતી થઈ હોય, અથવા થાય તે ગુન્હેગારપર દયા કરવી તે ન્યાય વિરુદ્ધ છે; પણ તે શિવાય બાકીના સઘળા ગુન્હેગારો ઉપર દયા કરવામાં આવ-જો,” એ તેં સત્ય કીધું છે ખરું? હજારો બિચારા સીરદોષો રેહ્યા સાધગયા નથી, ને ધૂની અમલદારોએ રેહ્યાં સીનાંખ્યા નથી? તેં કોઇની પણ દરકાર રાખી છે? ને કોઇને પણ બોધ દીધો છે કે એમ નહી કરવું ને કરશે તે શાસનને પામશે? જરા પણ નહી-જાણે તારા પુત્રો ને તારા અમલદારો તે કદી અધર્મ તો કરેજ નહી, તેઓ તો સકળજી સંપૂર્ણ ગણાયલા હોય! પણ એ તારું માનવું તદ્દનજ ખોટું છે એમ કોણ નહી કહે? ઘણા ઇંગ્લંડના રહિસોએ તારી ઉદ્ધત નીતિને વગેવી હતી તે શું ખોટું હતું? શું તને એમ માનવાનું કંઈ પણ કારણ છે ખરું કે તારાં સર્વ કૃત્યો સર્વમાન્ય-રે આ હિંદના રૂપિ મુનિ તો કદી ના કબુલ કરે, કેમકે તેઓની વૃત્તિ અતિ ઉદાર સાક્ષાત્ દયાની

* ઘણા નાહનાં રાજ્યોને દત્તક લેવાનો અખત્યાર આપવામાં આવ્યો, પણ સતતાને કેમ ન આપ્યો? કારણ તે મોટું રાજ્ય, મરેઝાઓના તેપર પ્રેમ, ને શિવાજી સ્થાપિત હતું.

મૂર્તિ, મહામતિમાન, અહુલક્ષી ને નિવૃત્તિવાળી હતી; પણ તારા પ્રપંચી ગર્વિષ્ઠ, તોરી ને મહાભિમાની રાજ્યો પણ સ્વીકારે ખરાં કે? હિંદના મહાબુદ્ધિશાળી યશસ્વી કર્મવિનયી લોકોના દેશમાં પણ તેં ક્યાં કંઈ લક્ષ્મણનીતિની ભીતિ ગણી છે? ક્યારે તેં “વિચાર કરવો” એમ મનમાં ધાર્યું છે? તેં ક્યારે લોકોપર, બળવાખોરો શિવાય બીજા નિરદોષપર દયા કરવી ધારી હતી? એ તો તારાં સઘળાં ટાંકાં ભામાં હતાં; તને ફોકટ દયાની મૂર્તિ કેહેવામાં આવે છે; આકી દયાશીળ તો બહુ કે કોઈ પણ નિમિત્ત માત્રમાં દેશ-દ્રોહી ગણી કાઢવાં. બ્યારથી કાંટાવાળા પૈસા અંધ પડ્યા ત્યારથીજ તારી ‘વાઘ બકર’ એક એવારે પાણી પિયે’ છે એ નીતિ સત્ય કેહેવાઈ નથી ! ને ખરેખર તેં અધર્મકર્મ યોજવાં માંડવા ધાર્યા ત્યારથીજ એ તારા અદલ ન્યાયના પૈસા અંધ પડ્યા. બળવામાં ન્યાયની નીતિ કેટલી જલવાઈ છે તે કેહેશે ? બહુ થોડી જલવાઈ છે, ને તેનાં પણ કારણો છે; કારણુ વગર તેં કંઈ પણ કીધું હોય એમ માનવાને-જેનામાં કંઈપણ બુદ્ધિનો અંકૂર છે તેવો સૃષ્ટિનો પ્રાણી કયુલ કરશે નહી. તેં ધાર્યું કે જય તો મળ્યો છે પણ મોઘો છે ! ને હવે જયનામદમાં વધારે ફૂરતા પતાવીશું તો યૂરોપ ને એશિયાના સમર્થ રાજ્યમાં નિંદા ગણાઈશું, એટલુંજ નહી, પણ જે રાજ્યો ને જે પ્રજા સ્થિતોના આશ્રમમાં રહી હતી તેઓ પોતાના પ્રમાણિકપણામાટે બહુ બડબડશે, ને કોઈ તેવો ભયંકર સમય આવશે તો એકચિત્તથી સામાથશે ! ને તેથીજ તેં સહજ ડાહ્યાપણુ પકડી થોડેથી પતાવી વાળ્યું. પણ તારા રાજ્યનો ‘સારો’ કોઈ વાંચવા એસે તો બળવાનો જેવો નરસો કાળ કોઈપણ વંચારો નહી. બળવો સમ્યો, ને તેં પછી રાજ્યવ્યવસ્થા કરવાનો ઉધ્યોગ આરંભ્યો. ધારા ધરાવા લાગ્યા, ને દરેક ધલાકામાં એકેક ટંકશાળ ધારા ધડવામાટે સ્થાપી લોકોને, પતાવવા માંડ્યું કે અમે ન્યાયીજ છીયે ! તમારું સંરક્ષણુ કરવા આવ્યા છીયે, પૂત્ર પ્રમાણુ તમને રક્ષીશું. પણ તું પ્રપંચમાં પચેલી, લલબદ થયેલી, પ્રપંચનો કીડો તેના કરેલા ધારાને કાયદાઓ બિચારા નિરપૃહી, નિરલોભી, નિવૃત્તિવાન, સંતોષી, પોતામાંજ મજા માનનારાને કેમ અનુકૂળ પડે વાર ? અનુકૂળ પડે નહી, ને પડ્યા નહી, તેમાં પણ પરદેશી, પરધર્મી હિંદની વ્યવસ્થાથી બીજા અનુભવી સત્તાધારીના ધડેલા ધારાઓ વગેવાય તેવા થયા. તેજ પ્રમાણુ ધારા કરડા થયા, જો કે ત્રાણ ત્રાણ પોકરાવે તેવા ન બન્યા, પણ પછાડીથી તો તેનાથીએ ભુંડા બન્યા. ધણા ધારાઓ ધડાયા તેમાં ગોરાકાળાના ધારા ને ગોરા કાળાનો ન્યાય જુદો કરવો ને થવો એજ તારી પ્રમાણિકતાનો મોટો દાખલો છે. કિમિનલ પ્રોસીજર કોડ કીધો, પણ તેમાં ઘોંટાળો એવો

તો વાળ્યો કે જેમ ફાવે તેમ વેતરે એવી સત્તા અમલદારને મળી, ને જેમ આર્યપુત્રોના વેદના ભિન્ન ભિન્ન અર્થો વિદ્વાન પુરૂષો કરે છે તેમજ અનેક પ્રકારના અર્થો થવા માંડ્યા. અમલદારો ઇનસાફતું સ્વરૂપ બોધ તને કાયદાની કલમો લાગુ કરતા નથી, પણ ઉલટી રીતે ન્યાયના સ્વરૂપને એવી રીતે ગોઠવી દે છે કે તે ન્યાયને પોતાની ધારેલી કલમમાં ઘોંચી ધાલે છે. આવાં કારણ સાથે ખીજું મોટું કારણ તો એ માનવામાં આવે છે કે ગોરા સાહેબો આ દેશની નીતિરીત ને મર્યાદાથી વાકફ નહી હોવાથી તેઓના કરેલા ધારા સર્વમાન્ય નહી ગણાય, ને તેથી ઇંગ્લંડના રાજ્યનો-વ્યવસ્થા નીતિ રાખવી એ હેતુ ખરાખર રીતે ખર આવતો નથી. ધારા માં ઇંગ્લંડની પ્રજાને અનુકૂળ છે, તેથી તે ફાવતા નથી, લોક રાજ નથી ને તેથી રાજ કરવાને માટે શ્રમ પણ લીધો નથી. તેઓને મને કે કમને, ભાવે કે અભાવે, સુખે કે દુઃખે ગમે તેમ પણ ન ગમતા ધારાઓને શરણ થવું પડે છે. વર્ષ ૧૮૬૦* પછી એટલાખધા તો ધારા ઘડવામાં આવ્યા છે કે ખિચારી પ્રજા ગભરાઈ ગઈ છે, ને તે સાથે ન્યાયાધીશ પ્રમાણીકપણે વર્તવા માંગતો હોયતો તોપણ ચુંચવાડામાં વરણાના વરણા સુધી ગોથાં ખાયાજ કરે. તે સાથે આજનો કરેલો ધારો કાલે ફરે, ને એકતું કરેલું ખીજો નહી ગણે, તેમ રોજરોજ નવાનવા ધારા ઘડવા ને જીના રદ કરવા, કંઈ નકામા ફેરફાર કરવા, ને પછી લોકોને ચુંચવાડામાં નાંખવા એ પણ તારી વ્યવસ્થાનીતિમાં મોટી ખામી છે. ઇંગ્લંડથી આવેલા અમલદારો કદીપણ લોકોને શું અનુકૂળ આવશે ને શું પરવડશે નહી તે જરા પણ સમજી શકવાને અશક્ત હોય છે, ને તેમના હાથમાં મોટી સત્તા આપવામાં આવે છે-એટલે સારું શું થાય ? અંતરસ્થિતિ ને પ્રાણસ્થિતિ જ્યાં સુધી સમજવામાં નહી આવે ત્યાં સુધી કદીપણ લોકોનું કલ્યાણ ને તારું પોતાનું કલ્યાણ પણ થવાનું નથી. અદાલતો તેં સ્થાપી ખરી, પણ તેમાં ન્યાયાધીશ માત્ર આહારનીજ તપાસ કરે છે, પણ અંદર શું છે તે જાણવાની ઇચ્છા ધરાવતો નથી. ગુન્હેગારો ઘણી વેળાએ છટકી જાય છે, ને બિનગુન્હેગાર સપડાઈ જાય છે, એટલુંજ નહી પણ ફેસલાઓ ઘણી લાંબી મૂલતે મળે છે ને ચુંચાચુંચીની તો વાતજ નહી. એ તારી વ્યવસ્થામાં ખહુ જાણવા યોગ્ય છે-પણ એ તો ખહુ સૂક્ષ્મ બાબતો છે. મોટી બાબતમાં તે શું કીધું છે તે

* ૧૮૬૦ પછી પચીસ વર્ષમાં કાયદા ને સરકાયુક્તો મળીને ૧૧૦૦ થવા જાય છે, જેમાંથી ૭૦૦ કરતાં વધારે કાયદાઓ ને સરકાયુક્તો રદ થયા છે કે સુધારવામાં આવ્યા છે.

જાણ કે કુકાઓપર જે સાહસ કરવામાં આવ્યું તેમાં તારી દાનત-દારી વખણાતી નથી. તે બિચારાઓને છપ્પન્ને ખુણે નાંખી દીધા ને કુકાઓને મારી નાખ્યા. શામાટે તેઓને સજ્જ કરવામાં આવી તે હજી પણ કોઈ જાણતું નથી, ને તેને સજ્જ કરનાર તારા ગોરાના સાહસને છાવરી વાળી તે જરાપણ તેની તપાસ કીધી નહી. શું એ તારો પક્ષપાત નથી બતાવતું? શું એ તારું પ્રમાણીકપણું છે? ન્યાય છે? ધર્મ છે? જે તારી ઇમાનદારી હોત તો તારો ધર્મ હતો કે તેઓને સજ્જ કરનારને સજ્જ સજ્જ કરવી હતી, કે પછી કોઈ ખીજે એ પ્રમાણે વર્તત નહી. પણ “આપણી સોલાબશી ઔર પરાઈકી કુસદી,” તેમ દેશીની કીમત તને ઘણી ઓછી ગણાઈ હતી, ને તારા તો અમૃત્ય પ્રાણ જેવા એટલે તેમની તપાસ થાય કેમ? લસ્કરે બળવો કીધો, તેમાં પ્રજાને શું લેવાદેવા હતી કે તે તેઓને શિર કર મુક્યો? તથાપિ ધન્ય જાણ કે હિંદના ગરીબડા પુત્રોએ તારો જરા પણ અનાદર કીધો નહી, જે કે બડબડા, રડયા, કુટયા, પણ તને વફાદારી બતાવવા કર આપ્યો. એ કર લેવાનું પ્રયોજન નહોતું, પણ એ કર પોતે જે રાજ્ય મેળવ્યું તે માટે ઇંચ્છાએ આપવો હતો. પણ બલિયાના બે ભાગ ત્યાં ભજાનું ચાલે પણ શું? તારા હાથમાં રાજદંડ તેવડે તું છુંદી નાખવાને શક્તિમંત તો કોઈ એ કે સુ કરી પણ શકે કેમ? તારા બલિયાપણાના દાખલાઓ કંઈ ઓછા નથી, ને તેમાં તે વિવેક વાવર્યો હોય કે તે વાવરતાં શિખી હોય તો ઇશ્વરના કસમ, મારા પૂર્વજે સૈરવમાં ખડો, હું અસલમાપણી થાઉં તો, તે માત્ર તારી ઇચ્છાનુસાર વર્તવું ધારી જ્યાંત્યાંથી દ્રવ્યહરણ કરવું વાજખી ધાર્યું; ને ખરેખર તે તેજ પ્રમાણે કીધું છે. ઇંચ્છાંડથી આવેલાઓને રાક્ષસી પગારો મળે, ને તેઓ મોટી દોલત તાણી જાય છે. વેપારમાં મુખ્ય લાભ યૂરોપિયનનેજ કરી આપવામાં આવે છે. ઇંચ્છીશોના લાભ માટે દેશમાંથી નાણાં લેવામાં આવે છે. ઇંચ્છાંડમાં સત્તાવાળો રહે ને તેનો હુકમ અહિંયાં ચાલે. તીજેરી પણ ક્યાંથી ક્યાં પડી છે, તેમાંથી મનનું માન્યું વાપરવામાં આવે છે. ઇંચ્છાંડે આબિસિનિયા સાથે લડાઈ ઉઠાવી, તેમાં હિંદુસ્થાનને શી લેવા દેવા હતી? આબિસિનિયામાં કેદીઓ પકડાયા તે ક્યાં હિંદના પુત્રો હતા? એ લડાઈ શરૂ કીધી તો ક્યારે તે એમ પુછ્યું હતું હિંદુસ્થાનના વતનીઓને, તારી પ્રજાના એક ભાગને, તારા કેહેવા પ્રમાણે તારાં બચ્ચાંઓને, કે ‘આ યુદ્ધ આપણા સામાન્ય સુખ માટે છે ને જે નામોશી આવતી હોય તે સર્વને સરખી છે માટે સૈની સંમતિથી આપણે પોતાના રક્ષણ માટે જવું જોઈએ.’ કંઈ પણ પુછ્યા વિના તારા મહોન્મતપણાથી તે યુદ્ધ શરૂ કીધું ને તેનો અડધો શાજો હિંદુસ્થાનને

માથે નાખ્યો. આ તારી વ્યવસ્થાનીતિ, શાંતિનું રાજ્ય, મેહુરખાનીભરેલો ન્યાય, પવિત્ર વચન અને શીતળ છત્ર! તું સમજે છે કે એ તારો કેવો મોટો પક્ષપાત, અન્યાય, ગેરવાજખી લોભ છે તે ? નહી, નહી, તને એનું ભાન પણ નથી, દરેક દેશમાં રાજ્યવ્યવસ્થાનિધિ કેવા પ્રકારે થાય છે તે આપત તને જાણ છે, તારા પોતાના પ્રદેશમાં સામ્રાજ્ય ચલાવી તેને માટે યથાર્થ નિયમ સ્થાપ્યા છે તથાપિ ભરતખંડમાં તેં બલજેર નીતિવિના ખીજી નીતિ ચલાવી નથી. વાજખી રીત તો એજ છે કે પરદેશની વ્યવસ્થા સ્વદેશ જેવી રાખવી જોઈયે, પણ એ સમજે છે કોણ ? એકવાર તેં તારું પરમપવિત્ર વચન તોડી દેશીઓને ધધડાવ્યા કે ખીજીવેળા પણ તને છૂટ મળી. તુરકી ને રશિયા લડ્યા ને તેં સૈયેસ હોધ્યાં કરવા ધાર્યું, તેમાં વિનાપ્રયોજને આ દેશના લશ્કરને કામે લગાડ્યું. જોકે પેહેલા યુદ્ધ પેઠે સધળો બોજે તેં તારા શીરપર રાખ્યો હતો તથાપિ ગરીબડાં લોકોને સોસવું નથી પડ્યું એવું કોણ કહેશે ? વેપાર ધંધામાં ને ખીજી ઘણી આપતમાં હોહો થઈ રહી ને થોડો કે ઘણો ટોટો ત્રીજેરીને ખમવો પડ્યો-પોદળો પડે તે ધૂળ લીધાવિના ઉઠે નહી. પણ આન કરતાં વધારે કંટાળો આપે તેવી લડાઈ તેં એ વાર અમીર સાથે ઉઠાવી તે છે. પેહેલી લડાઈ ઉઠાવી હતી તેમાં અપજશ આટીને, કોડોનો સંહાર ને હજારોની હાતી કરાવ્યા પછી પણ તને કંઈ દરકાર રહી. તે વેળાનું તારું પગલું કદી થોડું વખોડાય, પણ છેલ્લું તારું પગલું તો નિંધન છે અમીર સામે જવાનું કંઈ પણ પ્રયોજન નહોતું ને તે રાજ્યમાં ફૂત કે કાસદ કે એલચી દાખલ કરાવવાની કોઈપણ રીતની તને સત્તા નોહતી. એક પડોસીને ત્યાં તેની ઇચ્છા ઉપરાંત જઈને એમ માંગણી કરવી કે. અમને તેડી સત્કાર કરો, અમારા ચાકર નફરને ભોજનદક્ષણ આપોં અને તેઓને ખીજીઓથી શ્રેષ્ઠ ગણો એ જેમ લખમણું છે-નીતિરૂદ્ધિ-મર્યાદાથી ઉલટું છે, તેમજ તારી એ વેળાની માંગણી લખમણી હતી; અને ખુલ્લેખુલ્લો તિરસ્કાર અલીમસીદના પેહેરેગીરે છેલ્લા “અલડીમેટમ ” ને કીધો તે પછી તો તારે સમજી જવું હતું, પણ તું ધીટમનની આદશાહજાદી તે વળી સીધી પાધરી સમજે ? રામરામ કર ! મદોનમત ગર્વિષ્ટ ધનસત્તા વિદ્યાકળાભિમાની છકેલી તેને તો એ અનાદર ઘણો સાહે, ને તેમજ તને પણ થયું. બહુ રોષે ભરાઈ, જાદી થઈ, હાથ હાથ એ અપમાન અમાયજ કેમ ? બ્રિટિશ “પ્રેસ્ટીજ” ને ઝાંખ લાગી ગઈ ? તેથી ફ્રેંચ નીતિ “કુપડીમેન ” નિડર સપાટો ખતાવવો વાજખી ધાર્યો. ઇંગ્લંડ-

ને ઇડ્યામાં વસનારા તારા સુપુત્રો પોતાના અપમાનનું વૈર લેવા તને ઉશ્કેરવા લાગ્યા. તનેજ ઐશ્વર્યધારી ઠોકી બેસાડી. વિધવિધનાં વચનો કહ્યાં. તને કોઇપણ પ્રાણી જીતી શકે નહી, ને તું કદી જીતાયપણ નહી એવુંજ તેઓ ગુમાન રાખવા તૈયાર થયા. “પારકે પૈસે દિવાળી” તેમ હિંદન નાણાથી તારા વેરના ઉભરા કાઢવા હતા એટલે ખીન્નઓને દરકાર શી હોય? એકદમ તે તારા ને હિંદના અતિ પરાક્રમવાળા પુત્રોને ધસાવડો કરવા મોકલ્યા, ને ત્યાં જઈને ખરેખરે કાંદો કાઢી આવ્યા કે? એ યુદ્ધ વિનાપ્રયોજનનું હતું ને તે કરવાની કશીપણ આવશ્યકતા નોહતી, પણ મદેભરાયલી તું, પોતાના જ્ય વાસ્તે, ને દ્રેષીઓના વધ વાસ્તે, પણ મોટા ભયથી હંમેશાજ પીડિત તેને યોગ્ય શાસન થયું છે. તારા પુત્રોને પણ અયોગ્ય પરાક્રમ દર્શાવતાં જે શિક્ષા થઇ છે તે યોગ્યજ કહેવી જોઈએ. પૂર્વે ઘણા લાંબા કાળપર તો મેં તને કહ્યું હતું કે તારે કદી પણ જંગલીઓ સામા ધૂમવું નહી, ને તેં કયુલત પણ આપી હતી કે હવે કદી ધૂમીશ નહી, પણ તારું તે અભોદ્યું થયું એથી આજ હું ઘણી તપાસમાન થાઉં છું; કેમકે તેં તારી સત્તાનો જ્ય દર્શાવતાં સ્વતંત્રતાનું છેદન કરી નાંખ્યું! કોઈ પણ દિવસે તેં સાંભળ્યું છે ખરું કે જંગલી, અજ્ઞાન, કળાવિધાહીન, પશુ તુલ્ય, ધર્મવિનાના કેગાંડાઓ વશ થયા છે? શાસ્ત્રીમેનને જંગલીઓને વશ કરતાં કેટલો શ્રમ વેઠવો પડ્યો હતો, ને તેટલો શ્રમ વેઠવાની તારામાં શક્તિ છે ખરી? ને જ્યારે તેવી શક્તિ નહી ત્યારે શા માટે તેં હામ ભીડી? માત્ર હિંદના પુત્રો ધાણુ કઢાવવાને દ્રવ્ય વ્યર્થ ઉડાડી દેવાને. પણ તેના પૈસાની તું રખવાળ કરી છે તો તારે તેની રખવાળી કરવી જોઈએ, પણ ઉડાઉપણે હિંદના નાણાં ઉડાડી દેવાં એ બેવચની થવા યોગ્ય છે. એ બેવચનીપણું વિશ્વાસઘાતનું મૂળ છે, ને વિશ્વાસઘાત રાજ્યનો વિનાશરૂપ અનર્થ પ્રાપ્ત કરી મોટો કલહ ઉત્પન્ન કરે છે. તેં તારી નીતિ આવી બાબતમાં તદ્દન જાળવી નથી, ને જેમ મત્સ્યવેધ કરવાનો કાંટો સુંદર સ્વાદિષ્ટ લોટથી ઢંકાયેલો હોય છે તેમ તારો પ્રપંચ આવી બાબતમાં મનાય છે. અફગાનોપર તું રાજ્યજય મેળવી શકી નહી તો પછી તારે તેપરથી શિક્ષણીય થવું જોઈતું હતું કે જે દેશ તારા જીત નીચે છે તે બહુજ શાંત છે. પણ આ તને સુઝેજ નહી. હું તને સત્યજ કહું છું, -કેમકે સત્યથી ત્રેષ ને લાભકરતા ખીન્નું કંઈજ નથી, ને સત્ય વિનાનો પુરૂષ કે દેવ પણ શોભતો નથી; ને આજે તને જે કહું છું તે તારા પોતાના હિતને માટેજ કહું છું -કે એક વાર તું સુધરીને

જે પચીસ કોડ પ્રજાની અધિષ્ઠા દેવીપદને પામી છે તેની તું વિશેષ કાળજી રાખતી થા-ખાકી આ ભૂમિ કોઇની થઇ નથી ને થવાની પણ નથી. હજારો ને લાખો રાજાઓ આ ભૂમિપર થઇ ગયા પણ તેનામાં તો કશો ફેરફાર થયો નથી તો તું કીસ ગણતીમાં છે. તેં અમીર શેર-અલી સાથે મુલાકાત કરી, * પણ તેનો લાભ શો લીધો ? કશોએ નહી. એજ પ્રમાણે બીજી લડાઈથી તેં ફળ મેળવ્યું. દેશમાં જે સ્વસ્થતા રાંખવામાં આવી તેમાં થોડાં વરસ સુધી તો તેં ડાહ્યાપણ વાપર્યું, પણ ધીમે ધીમે તારી રાજનીતિ દુઃખદાયી થઈ પડી તે એટલે સુધી કે ૧૮૫૨ ને ૧૮૮૦ એ બંને સમકાલીન ગણાય છે-જો દીર્ઘદષ્ટિથી જોવામાં આવે તો લોકોને, રાજ્યની પેદાસ વધારી, ઇંગ્લંડના રખડતા રજગતાઓના નિર્વાહને માટે કરથી છુંદવામાં આવે છે. ઘણા કરો એટલા તો વધારી દીધા છે કે તેથી તોઆ તોઆ પોકારવી પડે છે, દેશી રાજાઓને ધમકાવી તાબેદાર કરવા, કારભારીઓને ધમકાવવા, તેમની સત્તાવચે લાયક ધાલવો, સહજ કારણસર તેઓપર રોષ બળવી દબાવતા રાખવા, પોતાની મરજી માફકના કારભારીઓ આપવા, તારા નોકરોએ તેનાથી પણ વધારે શ્રેષ્ઠ પદવી ભોગવવી, બગીરદાર તાલુકદારના હકો ઝુટવવા તથા લાગાઓ નાંખવા, અને રાજાઓને માંકડા પેટે નચાવવા, તથા તેમનો ન્યાય કરવો એથી સર્વે ત્રાસ પામેલા છે. એટલુંજ નહી, પણ તારા પોતાના સ્વાર્થસમયે તેમની વચે પડવું ને તેમની પ્રજા માર્યું પામે ત્યારે કે તેઓ દુઃખના ડુંગરમાં દટાય અને તેઓ પોતાની પ્રજાપર અન્યાય ગુજારે ત્યારે બેઘડક દાદ ન આપવી એ થોડી ફરિયાદ ને અસંતોષવું કારણ નથી. પ્રજાની કમાઇનો કર, વેશ્યા પાસથી લેવાતો કર. અનાજપર કર, દારૂ તાડીપર કર, નર્કના લીલામ એ વિગેરે અનેક પ્રકારે લેવાતા કર વિષે તો હું શું બોલું ? તે માટે બોલવું એ પણ શરમાવે તેવું છે. તેં તારા કરની હદ સઘળેજ વધારી છે, ને હવે દેશી રાજાઓ તારૂં જોઇને મતિહીન થયા છે, છતાં તેં પેલા ગંડુનો ન્યાય

* લોડી એવાના સમયમાં અંબાલા ખાતે એક મોટું દરબાર ૧૮૬૯ ના મારચની રૂઝ મીએ ભરાયું હતું. અમીર ખ્રિશ્તી રાજ્યનો મિત્ર રહે તે માટે ખાર લાખવું સાક્ષીયાણું આપવું કરાવ્યું તથા ઘણી ભેટશોગાતો આપી હતી. હાલનાં અમીર અબદરરહેમાનને પણ દર વરસે ખાર લાખ આપવામાં આવે છે. જોકે ખ્રિશ્તીને તેનો જરાપણ વિશ્વાસ નથી. હોસ્તમહેમદ સાથે ૧૮૪૯માં કરાર થયો પછી પણ કોઈ દહાડે એકે બીજાનો વિશ્વાસ રાખ્યા નહોતો-એવી તો રાજનીતિ ને રાજપ્રત્ય.

† મહારાવ ત્રાયકવાડનો ન્યાય કરવાને નિમિત્તે સરવોપરી સત્તા ચલાવી છે. એ જાને અશિલો તેમજ બળ વગરનો હોતો. એકું ધારી એક નહીં માની શકાય તેવું તોફાન કીધું. એ ન્યાય તો શરમ

કરવાનો ફારસ કીધો. પણ તે આપડો રાજ નામનો, વિકાસી, શૃંગાર-
માંજ મજા માનનાર અને સ્વસ્થતાએ કામ કરનાર તેને રખડાઓ અને
પછીથી પદબ્રષ્ટ કરીને તારી પોતાની સજ્જત હાક ખેસાડી સઘળા દેશી
રાજ્યોને જાણાવ્યું કે હવે તપાસજો, અમારી સામાં કંઈપણ બોલવું ના
કારણવિરુદ્ધ કર્મ કરવું એ તમારું નસંતાન-ખડિયા ખડખડ કાઢનાર
થશે. આકી શું બીજા રાજ્યો એવા દોષને પાત્ર નોહતા? શું સઘજેજ
વ્યવસ્થા ચાલતી હતી? સૈની પ્રજા સુખી હતી? રે તારી પોતાની
પ્રજા ખરી સુખી હતી? પણ મદહારરાવ જાતે નામદ—લસ્કરી વ્યવસ્થા
સારી નહી, રાજકુટુંબમાં સંપ નહી, આગલા રાજાનું કુટુંબ વિશ્વં
છે, ને તેનો મોટા પ્રપંચ હશે, વળી બ્રિટિશ રાજની સત્તા પ્રબળ છે
તે સન્યાયી ને પ્રમાણીક છે માટે યોગ્ય ન્યાય કરશે, એમ ધારી માવડી,
મુખો બની શરણે આવ્યો. પણ એજ પગલું ખડેરાવપર ભર્યું હોત તે-
ક્યાંએ પુરચી પુરચી જાગવતે, જો કે તેના હાલ પણ ભુંડા થતે, પણ
તને ઝંપીને ખેસવા દેતે નહી. એક હલકા માણસના બોલવાને ટેકો આપી
એક રાજાને પદબ્રષ્ટ કરવો ને તેમ કરતી વેળા વળી નવુંજ તૂત કાઢવું
એ તારી તાત્રમુખી રાજનીતિ ધિકારવા યોગ્યજ કેહેવાય. તારી પ્રજા
તે ક્યાં સુખી છે? તેઓનો અખડાટ તે ક્યાં કમ છે? પણ બિચાર
બકરાંને રેહિંસી માર્યું ને પછી પાટવી કુંવરને બોલાવી સઘળા રાજ્યોને
મજરો કરવા બોલાવ્યા. સૌ બીધેલા તે આવ્યા, ભેટ સોગાદ કીધી, ને
અમૂલ્ય માલ દઈને રાજકુંવરને વધાવ્યા. એ વફાદારીનો બદલો કેવે
મળ્યો? રાણીજીને કૈસરિયા કરાવ્યા, ને ઇંગલંડની રાણી તે ભરતખંડની
મહારાણી થઈ. તથાપિ વિશ્વાસ તો થોડોજ મુકવામાં આવ્યો હતો કે
થોડાજ હક વધારવામાં આવ્યા હતા. નથી તેં તેના બદલામાં દેશી રાજ-
સભા સ્થાપિ કે નથી તેં દેશીઓની પ્રીતિ ખેંચવા માટે નવા મોટા
માર્ગ ખુલા કીધા. માત્ર કૈયસરે-હિંદ એ નામ ધારણ કીધું ને સિ-

ભરેલોજ સઘજો મણાવો છે. મદહારરાવ ૧૮૮૩માં મદ્રાસમાં કેદખાના માંજ મરણ પામ્યો છે. જે અન્યાય
થયે. તેનો કરોધ તેને ઘણો લાગ્યો હતો.

† શું કીધું કે કયસરે હિંદ? વ્યવસ્થાનીતિ તો તેવોને તેવોજ છે. દેશીઓને ગભરાવવાને
“આજે આ કાયદો ને કાલે બીજો દાયદો” એ ભણકારા દેશીઓના કાનને ભયંકર લાગે છે.
કદીપણ દેશીઓને ધારા ને વ્યવસ્થા સમજવાનો સમય આપતા નથી,” એમ એક અતુલવી
અમલદાર કહે છે. લોકો મેંએમ કહ્યું છે કે “હિંદુસ્થાનના એક છોડાયે બીજા છોડાયેમાં ઘણા
કુખિલ માણસો છે, જેઓ પોતાના રાજકરતાને મદદ કરવાને ઘણા આતુર છે.” પણ મદદ કોણ
કરે વારી? સર ડેવિડ વડખરને કેડું છે કે નેડીવડીસ આંધ્ર કોમન્સ સ્થાપવો એ પણ જરૂર
છે પણ કયસરે હિંદ થયા પછી પણ કંઈ થયું નથી.

કામાં કોતર્યું તે વિના લોકહક્કને શું લાભ થયો? શું તારી આ ખળતા હિન્દના પ્રિયપુત્રો નહીં સમજતા હોય? તેઓ તારી પક્ષાઈ ને શકતા નહીં મનમાં વિચારતા હોય? ને તેમ સમજતા હોય તો તને નહીં પચવશે? ખેઓ ઉઠીને તને ખેદાનમેદાન નહીં કરશે? શું તેઓ ચૈતન્ય રહિત જડ છે? જંગલી છે? મૂર્ખ છે? અજ્ઞાની જેવા છે? નહીંજ. તેઓ પણ માણસ તરીકે સઘળું સમજે છે, તેઓની નીતિ તેઓ સારી રીતે જાણે છે, તેઓમાં ઘણી સારી લાગણી છે; પણ જ્યાંસુધી વખત નહીં આવે ત્યાંસુધી તેઓ દૃષ્ટાન્તી રાખવાને પણ વિરલા છે. તેઓ સહનરીલ, વિચારશીલ, મર્યાદશીલ, વીરશીલ, ધીરશીલ છે, કે જેવી શિલતા બીજી કોઈપણ પ્રજામાં નથી. નથી તે અમેરિકામાં, નથી તે આફ્રીકામાં કે નથી તે એશિયાના બીજાં લોકોમાં. પણ તેઓ સમજે છે કે જ્યાંસુધી એનો સૂર્ય તેજસ્વી છે ત્યાંસુધી એની સામા કંઈપણ અવરોધ કરવો એ મિથ્યા છે, કાળની અવધી સુધી તે સૂર્ય વધશે, ખીલશે, ને અસ્ત પણ થશે, કાળ આવશે ત્યારે હમેશના જેવું નીમાસામ થશેજ! ને તેથી તેઓ નિરાંતે બેસી પોતાની તપોવૃત્તિને છુટે છે. આર્યપણું શ્રેષ્ઠ છે ને તે શ્રેષ્ઠતા તેઓએ મુકી નથી. તેં તેઓના પર તારાજ લાભને માટે ઘણા હુમલાઓ કીધા, બીજી એક મોટી જાત વહાળીઓ કે જેનાથી તારા કાવત્રાં ઘણાં મોટાં છે, તે જાતને દાબી દીધી, પણ જરાપણુ નરસું લાગે તેવું કીધું નથી. ભુટાન જેડે લડાઈ કીધી, પણ તેઓ બોલ્યા નથી, તારા પ્રતિનિધિ*નું કમોતે મૃત્યુ થયું તે માટે શોકવસ્ત્ર સન્ધ્યાં, હાહાકાર વર્તાવ્યો, ને માનસુકન માન્યા. તેં જે જે માંગ્યું તે આપ્યું. તારા મોટા દંદેરામાં વચન આપ્યું હતું કે દેશીઓને વિદ્યાગુણુ જોઈને મોટા ને સારા ઓદા આપવામાં આવશે ને તે વચન તેં નહીં પાળ્યું તો બોલ્યા સરખા નથી, આસમાની સુલતાની આદતો આવે છે તોપણ, અબોલા રહે છે, ને કરડાકી થાય છે તોપણ, પક્ષપાત થાય છે તોપણ, અન્યાય થાય છે તોપણ, અધર્મ થાય છે તોપણ, નિર્દયતા ખતાવવામાં આવે છે તોપણ કોઈનો મોટો ભુમાટો બહાર નીકળવા પામતો નથી, પણ તે ક્યાં વિવેકે વિચાર કીધો છે? લાખો હિન્દના પુત્રો ભુખ્યાતરસ્યા રઝળે છે, પણ કોઈ તે પર લક્ષ આપતું નથી, જ્યારે તારા પુત્રો સુખાસનમાં બેસી મહાન વૈભવ ભોગવી લીલાલહેર કરે છે; જો કે પોતે કોઈપણ વાજખી નીતિ પાળતા નથી, પણ બીજા પાસે પળાવવા યત્ન કરે છે ને “હિતેચ્છા ને દયા”ના શબ્દો પર પાણી ફેરવે છે, ને હુંડું ઇચ્છવામાં

*૧૬ મેગાઝ' મૃત્યુ' પૃ. ૬૧ પક્ષમાં ૧૮૭૨ની ૮મી ફેબ્રુઆરીએ થયું હતું.

તાપર રહે છે. તો પણ ફરીથી તેમની મોટી છાપાની સ્વતંત્રતા સહજમાં છિનવી લઇ તેઓના હાથ નીચા નાખ્યા ને કાળા કરતાં ગોરા શ્રેષ્ઠ-તેઓજ દેવતા-એમ ગણાવ્યું. મમત, ઇર્ષ્યા, તુચ્છકાર અને અવિનય એ તારા અમલદારોનો સદ્ગુણ સાધારણ વધી ગયો છે, ને એની હવે તો પરિસિમા થઇ છે. મને તો ભાસે છે કે તારી તરફ અપ્રીતિ હવે તો થવીજ નોંધાશે. પાશ્વર્થમાં જે મોટી ધામધુમો થાય છે તે ખાલી મોતના વલખાં છે. ત્યાં માત્ર પ્રાચિન કાળનો મોટો નાટકજ થાય છે. * કોઇને પણ હિંદુસ્થાન માટે કાળજી નથી. લોકોની અવસ્થા કેવી છે તે જાણવાને થોડાજ આતૂર રહે છે. માન ને પ્રસિદ્ધ થવાના લોભીઓ તેજ બહાર પડે છે, ને થોડાકે માત્ર સત્ય ને પ્રીતિથી કામ કરે છે; પણ તેમાંથી કોઇ પણ વેળાએ લાભ થયો ને હિંદના પુત્રોનું રક્તનું થયું હોય એવો એક પણ દાખલો હોય તો, હે માનદ મને બતાવ? કાર્ય તથા અકાર્ય નિશ્ચય થાય છે, પણ કોઇપણ રીતે વ્યવસ્થા થતી નથી. હજારો લોકો હકોને માટે આર્જન કરે છે, વિનવે છે, પ્રાર્થના કરે છે, રે કેહેવા દે કે ચાચના કરે છે, પણ તારા કાન ખુલતાં નથી. ઘણા થોડાનેજ, હે યશસ્વી વીરનારી, એ પ્રસાદ આપ્યો છે. પ્રજાપ્રતિનિધિસમાજ સ્થાપવાને અનેક મોટા પુરુષે તને જણાવ્યું હતું કે ‘તેઓને જ્યારે આપણે મોટામોટા હકો ને સારા સારા સુધારાની વાતો જણાવીએ તો તે હકો તેઓને આપવા ‘નોંધાયે,’ પણ હજી સુધી તેમાંનું તે કંઈ કીધું નથી. નથી તે કોઇ રીતના, તેઓની ઇચ્છા પ્રમાણે ધારા કીધા, નથી રોજગાર માટે સગવડ કરી આપી, કે જે રોજગાર માટે લોકો રોજની યુમ મારી રહ્યા છે, નથી તે સારા હકો, કે જે હકો રશિયા જેવું જંગલી રાજ્ય તરફોમાન લોકોને આપવે ઉદાર નિવડયું છે, † નથી તે કરભાર આજો કરીને લોકોને નિશ્ચિંત કીધા; હવે લોકોની પ્રીતિ તારી તરફ કેમ ઉલટે? તને કેમ મહાપ્રતાપી ગણીને આદરસન્માન કરે, રોજ રોજ તારા ગુણ શી રીતે ગાય? જે કે પેહેલેધરથી તેઓનું નમોદ વાળતી આવી છે ને હજી સુધી તો તે રોજગાર બંધ કીધો નથી તથાપિ હજી તારું સારું નસીબ છે કે લોકોમાં અસંતોષની ચીડ પેઠી છે, પણ આજમાંથી ખસવાનો ઉમરો આવ્યો નથી. બાકી આજકાલમાં તને જેવા જેવું બતાવતે! હજી અસંતોષ પૂર્ણ વ્યાપ્યો નથી, ને તેટલામાં તેના ઉપાય થાય તેવું છે,

* જન ગ્રાંથ ૧૮૭૬ નું ભાષણ “ધો ટાઈમ્સ” માં વાંચવું.

† રશિયાએ તરફોમાન લોકોને માત્ર ગરબર સિવાયના સવળા આજ્ઞા આપ્યા છે. પણ હિંદુસ્થાનમાં સવળાં મોટા આજ્ઞા પરદેશીના હાથમાં છે.

માટે તારી ઇચ્છા હવે કેમ વર્તવાની છે તે મને જણાવ. ઉપાય હજી હાથમાં છે, કેમકે હિંદનો અસતોષ હજી જીભનો છે, ને જ્યાં સુધી દુઝીનો થયો નથી ત્યાંસુધી સધળા ઉપાયો આપ્યાદ લાગશે, પણ અંતઃકરણમાં પ્રેતરૂપી શત્રૂ પેડો કે તારું. ધાર્યું કંઈજ થવાનું નથી, પછી તું ભલી ભલી ફ્રાજ લાવશે તો તે પણ નિકંદન થઈ જશે. આ હિંદનો પ્રતાપ તારે આંછો નહીં જણાયો. તે આજે દયામણી ને રાંકડી દેખાય છે, તેના શરીરપર ફાંટાંતુટાં વસ્ત્રો છે, તેનો મુગટ ખસેલો છે, પણ તે કાંતિએ ચંદ્ર, વેગે વાયુ, સ્થાયે કરી મેર, ક્ષમાએ કરી પૃથ્વી, તેજે કરી સૂર્ય, તેમ લક્ષ્મીએ કરી કુબેર, શૌર્યે કરી ઇંદ્ર, ને બળે કરી વિષ્ણુ સરખી છે, ને સમયે તેથી પણ શ્રેષ્ઠતા દર્શાવે તેવી છે, તે રાપમાં આવશે ત્યારે તારો છુંદાપાક કરી નાંખશે, કે જેથી તું દુનિયામાં કોઈપણ કરતાં અધમ હાલતમાં આવી શકશે. જો કે સ્પેન, પોર્ટુગાલ ને ઇટલી ગ્રીસ તો ગણત્રીમાં પણ રહ્યાં છે પણ તારી તો ગણત્રી પણ રેહેવાની નથી. તારે જો તારું ખરેખરું કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવું હોય, ફલાથિયૃક્ષેને વિદ્રવળ થતાં અટકાવવાં હોય ને તારી પોતાની શ્રેષ્ઠતા જાળવવી હોય, શુદ્ધ ન્યાયે પ્રીતિ સંપાદન કરવા ઇચ્છતી હોય, બગડતી આજી સંભાળવી હોય ને સમારવી હોય, ખ્રિષ્ટિય પ્રજનું સુખ કાયમ રાખવા ઇચ્છતી હોય ને તેં એમ કહ્યું હતું કે “પ્રજની ચઢતી કળાએ અમારું બળ, તેને સંતોષે અમારું નિર્ભયપણું ને તેની કૃતજ્ઞતાએ અમારો ઉત્તમ હક રહેશે! અને અમારા લોકના કલ્યાણને માટે આ અમારી ઇચ્છાઓ પાર પાડવાને તે સર્વ શક્તિવાન પ્રભુ અમને ને અમારા હાથ નીચેના સત્તાધારીઓને શક્તિ આપો;” એ વચન સત્ય કરવા ઇચ્છતી હોય, ઇંગ્લંડ-તેને પુરાણું કાર્યેજ બનાવવા ઇચ્છતી નહીં હોય, તેમ ભરતખંડને સ્પેન બનાવવા નહીં ચાહતી હોય તો તું એવું કરવાની કબુલાત આપ કે જેથી તારી ને હિંદ વચે જે મોટા અભુરાગ બંધાયો છે, જે કલહના મોટા બીજ રોપાયો છે, જેથી દેશમાં એક બીજની આંખે આંખ મળતાં વેરના ઉભરા બહાર આવે છે તે બંધ પડે, દેશીઓ સર્વ રીતે શિતળ થાય ને તારા અધિરાજોને માન આપે, તને પુષ્પથી ભરી નાખે, તારોજ ઘોષ યોખંડ પૃથ્વીમાં ગાજી રહે, ને “જે જે”નો મોટો પોકાર પડી રહે તેવી યોજના યોજી. સ્મરણમાં રાખજે આ બધું સાંભળતાં પેહેલાં કે ઘોળાઘોળ કરવા કરતાં એક નિશ્ચયથી વર્તવામાં બહુ ઘોડું ડહાપણ મનાયું છે માટે કંઈ પણ નિશ્ચય કરી આગ્રહ ધરી પેહેલા તેના અંતના પરિણામ જોવાં. વળી આ પણ સ્મરણમાં રાખજે

કે “ભરતખંડની પ્રજાનું કલ્યાણ, સુખ ને વૈભવ તેજ ઈર્ષાંડની પ્રજાનું કલ્યાણ સુખ ને વૈભવ છે. અંગ્રેજોનું ધનલુપ્તપણું, અવિનય, પશુતુલ્યગણના, એ ભરતખંડ પ્રત્યે થાય તો તે ઈર્ષાંડનું ક્ષુધાપીડિત ને દુઃખશોકનું કારણ છે.”^૧ વળી આટલું પણ સ્મરણમાં ધરજે કે વખત એવો પણ આવશે, એ મદાભિમાની ઓરિયાનિયા, કે તેં દુરાગ્રહ ધર્યો તો હું સર્વ રીતે હિંદને સાનુકૂળ થઈ તેને મોટો વૈભવ આપાવીશ, કેમકે એનું દુઃખમને બહુ સારું છે, ને મેં કદી પણ આ પાંચ હજાર વર્ષમાં એની રક્ષા કીધી નથી; અને છેલ્લું યાદ રાખજે આટલુંજ કે, યુદ્ધકુશળતા દર્શાવવી—રાજ્યક્ષોભે મહાન રાજ્યને ઉધું વાળવા મથવું—તેવા મથનાર રાજ્યો કદી પણ સારી સ્થિતિમાં આવ્યાં નથી; અતિ ડહાપણ વાપરતાં અતિ ઘણું ખરડાવું ન પડે એ મારી છેલ્લી મોટી સાવધ કુશળ સૂચના છે.”

કંડાપણાથી સ્વતંત્રતા દેવી, બહુજ ગંભીર ને પ્રૌઢ ચેહેરેથી ભેતી, પોતાનો શ્કડ વાવટો ઉરાડતી મોઢ પમાડે તેવી રીતે હાલન માલન ને લટાછટા બતાવતી કુદવા મંડી પડી. ઓરિયાનિયા સ્તબ્ધ થઈને દિગ્મૂઠ બની ગઈ હતી, તેનાથી કંઈ પણ બોલવાની હિંમત ચાલી નહી. જે મોટો લાંબો ઇતિહાસ કહ્યો તે એવો વજ્ર આણુ જેવો એની છાતીમાં ધર કરી રહ્યો કે જાણે તેની દશે ઈંદ્રિયા મરણ પામી નહી હોય ને માત્ર ચૈતન વગરનું સ્થૂળ નહી ઉભું હોય તેવી પ્રેતસમ જડ વૃત્તિએ ઉભી રહેલી જણાઈ. હિંદના મનમાં આ સત્યભાષિણીદેવીના અમૂલ્ય ઇતિહાસ કથનથી બહુ બહુ વિચાર થયા, ને વિચાર્યું કે જે આટલો બધો ઇતિહાસ જાણે છે, કે જે જાણવાની મને પણ તક મળી નથી, તે કેટલી પ્રબળ હશે. અને જેણે આ ઓરિયાનિયાને ક્ષણમાં માંખણ જેવી બનાવી દીધી તે કોણ જાણે કેવી શક્તિ ધરાવતી હશે.

બહુ વખત વિતિ ગયો, ને ઓરિયાનિયાની બોલવાની હિંમત ચાલી નહી, તેને સુઝ્યું નહી કે મારે કહ્યો માર્ગ લેવો, પણ હજી એના મનમાંથી, મદ દૂર થયો નોહતો તેથી, અથવા તો સ્વતંત્રતા વધુ શું કહે છે તે જાણવાની ઈચ્છાથી પ્રશ્નકર્તા રૂપે તે બોલી:-

“દેવી, તારા કેહેવાથી મેં ઘણું જાણ્યું છે, તેં ખરી દલીલો બતાવી છે, પણ આ રોકડી હિંદને તું આશ્રય ન આપે તો એનામાં કંઈ શક્તિ છે ખરી? અને એને સહાય થવાનું તને શું કારણ પડ્યું છે? અમારો કલહ અમે બંને સારી રીતે સમજી શકત નહીં?”

“નહીજા ! જો તેમ હોત તો આટલો કાળ વિતત ? કદી નહી ?” તુચ્છકારથી સ્વતંત્રતાએ ઉત્તર દીધો. “જો તમે યંત્રો સમજી શકો એવી સ્થિતિમાં હોત તો હું આવત નહી, હિન્દ રડત નહી, ને તને બોલવાનું કારણ પણ મળત નહી, ને તેથીજ મારાજનરીખમાં આ વિચરતો નિકાલ કરવો સર્જત છે તો તે મારે કરવો. હું શું કરત ? મૂર્ખનાદાન ! હજી જાણતી નથી, તને ગરદાપેચ કરી છુંદી નાખત, એવી કે કદી ઉઠવા પણ શક્તિમાન થાત કે નહી તે હું કહી શકતી નથી. હિન્દ શું કરી શકે એ તો પુછજ નહી. એણે જેટલું કીધું છે તેટલું કોઈ પણ કરનાર નથી. એમ પુછ કે એ શું નહી કરી શકે ? તારી જાણ માટે ત્રણ મોટા ઈતિહાસના દાખલા તને ટુંકામાં કહું છું, કેમકે હજી તો મારે ઘણું કહેવાનું છે. ઘણા નમ્ર પ્રેમવચન બોલવે તું ચપળ છે, પણ તારામાં લોદાનો આત્મા છે તેથી જે ખરી લાગણીની વાત છે તે સમજતી નથી. તો હવે તને ઠેકાણે લાવવી જોઈએ. ઘણા કાળ સૂધી દેવતાઓએ તારો પક્ષ ખેંચ્યો છે, પણ તેઓને હવે માલમ પડ્યું છે કે તું કોઈની ચર્ધનથી; માટે હવે મને વધારે ખીજવ નહી ને વધારે બોલીને તારું વજન ગુમાવ નહી. મેં નિશ્ચય કીધો છે કે તારો ને એનો છૂટકારો કરવો, ને તારે માટે મને જે માન છે તે રહે તેવા વિચાર કાયમ રહેવા દેવા. તે જમ સત્તા ને ઐશ્વર્ય વધારવાનો લોભ કરી સારી દુનિયામાં ધૂમાધૂમ કરી મુકી-તેનાથી એ વધારે દોડ ને ધામધૂમ પૂર્વાપર હિન્દના મોટા યશસ્વિ તનુજો કરતા હતા—જો કે મોટા યોદ્ધાના શૈર્ષ પરાક્રમ તારામાં હજીએ નથી—અથવા કવચિત જણાય છે, ને એનામાં તો નિરંતરજ તેવો અગ્નિ પ્રદિપ્ત રહેતો હતો. સહસ્ત્રાર્જુન રાવણ ને કંસ દૂરોધન મોટા સમર્થ પુરૂષ જણાયા છે. પોતાની પ્રજાને પિડવામાં, સા રૈયતને રંજાડવામાં, એ તરફ પોતાનો ગૌરવપ્રતાપ દર્શાવવામાં, મદોન્મત નિરંકુશિત રહી ખીજીઓને કનડવામાં, વૈભવ માટે ચથેચ્છ પ્રમાદ બતાવવામાં, ઉદ્વેગાદિ ખટપટ ને નાદાની કરવામાં, જલમ કરો મુકવામાં, સુંદર ને અતિ કોમળ સ્ત્રીઓને પોતાના જતાનામાં લાવી રાખવામાં, ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાલનપણામાં ખામી બતાવવામાં, દેશની કીર્તિને હાની પોહોંચાડવામાં, નીતિ, અનીતિ, લાભહાનિ, સારાસારનો વિચાર કરવામાં, રૂપી ને મૂની જે માત્ર પોતાના તપોબળને અધિન રહેતા તેની પાસથી કર લેવામાં, અને સર્વ રીતે રાજ્ય મૂર્ખોઈ બતાવવામાં જે યુક્તિ પ્રયુક્તિ વાપરી હતી તે દુઃખ ઘણા લાંબા કળસૂધી લોકોએ સહન કીધું.

એ સર્વ રાજ્યો-તામરીવૃત્તીવાળાઓએ જાણ્યું કે હવે આપણી સામા થનાર આ પૃથ્વીપરતો કોઇ માયતો પૂત નથી, તેઓએ પોતાનું ધાર્યું પાર ઉતાર્યું, જે કરે તેમાં કોઇ પુછનાર ન હતું. પણ સૌની અવધી હોય છે. કાળ પોતાના પંડામાંથી કોઇને મુકતો નથી, તે જ્યારે વખત આવે છે ત્યારે સૌના ચૂરેચૂરા કરી નાખે છે. સદસ્ત્રાજીને મદમાં આવી બ્રાહ્મણ સ્ત્રીપર કુદૃષ્ટિ કીધી ને બ્રાહ્મણધન હરી લીધું તો ધર્મુરામને હાથે તેનો અંત આવ્યો. રાવણે બ્રાહ્મણો પાસથી કર માંગ્યો,^૦ પણ તે શું આપે? તેઓ પાસે વનદૂળ ને વનવાસ શિવાય શી સંપત્તિ હોય? પણ ગર્વિષ્ટ રાવણને તો કંઈ પણ જોઈતું હતું તેથી તેઓએ પોતાની તર્જનીમાંથી રક્ત કાઢી ઘડો ભરી આપ્યો ને પછી તેનાથી તેનો ક્ષય આવ્યો, ઈંદ્ર જે રાવણનો દાસાનુદાસ તે તેની પડતીનો સમય આવ્યો જાણી પોતાના સારથી સાથે રથ મોકલી રામને આશ્રય આપ્યો. કંસ પણ તેવોજ પ્રમાદી હતો ને દૂધાધનના મદ ને જૂલમમાં કંઈ ન્યૂનતા નોહતી, તેની સામા મોટમોટા રાજ્યો પણ થયા. એ સૌપરથી એવું માલમ પડે છે કે આર્ય પ્રજા માત્ર સહિષ્ટ ને નીતિબળપર રહેનારી છે. પશ્ચિમવાસીઓ પોતાનું બળ હંમેશા દૂરવામાં ને મથન કરવામાં વાપરે છે, પણ આર્ય પુરૂષો તેમ કરતા નથી. એ તો સમય આવે ત્યારે માલમ પડશે, પણ અધ્યાયિન ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત મોં આગળ છે. ઐરંગઝેબે હિંદુઓને વટલાવી સૌની સુનત કરાવવાનો વિચાર કીધો હતો ત્યારે એકલો શિવાજી† નિકળી આવ્યો, જ્યારે તેની આશા કોઈનેજ હતી નહી. તેમજ તારા સંબંધમાં પણ જાણુ, હમણા તો તને સધળા સાતમે આસમાને ચઢાવી તારા તાબેદાર બન્યા છે, પણ જ્યારે તારું પરિપૂર્ણ આવધું આવી રહેશે ત્યારે એજ તારી પ્રસંશા કરનારાઓ તારી સામા થશે. જયમુગટ પેહેરી કાઝથી ઘેલાં કાઝવાનો હમણા તને સમય છે. અને તારો ફુલકણો સ્વભાવ જાણી તને વખાણી મોહ પમાડે છે; પણ સ્તુતિપાઠકો એ મુગટને ઉડાડી દેવામાં સમય આવે ત્યારે ચૂકશે નહી. આ મોહના

^૦ આ બાબત રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે, રાવણે સર્વપાસથી કર લીધો; ને મદમાં આવેલા તેણે બ્રાહ્મણો પાસથી કર લેવા ઈચ્છ્યો. બ્રાહ્મણોએ પોતાની તર્જની આંગળીમાંથી રક્ત કાઢી, રાવણના અનુચરને તે લોહીનો ભરેલો ઘડો આપ્યો, ત્યારે રાવણ ચમક્યો, કે એ મહાનર્થ કારણરૂપ થઈ પડશે, ને તેથી અનુચરને કહ્યું કે એને કોઈ સ્થળે ઘાટી દે, કેમકે એ મોટા નાશનું કારણ છે. કુરાણમાં એમ જણાવ્યું કે તે દાટવામાં આવેલા ઘડામાંથી જનકીની ઉત્પત્તિ થઈ ને તેણેજ રાવણના મુગટ નિકંદન કરાવ્યું.

† શિવાજી અને ગુરુગોવિંદ પણ યુસલમાનો સામે ઉઠ્યા હતા. સિખરાજની સ્થાપના કરનાર એજ મૂળ પુરૂષ હતા.

તેજમાં તું રહીને નિર્ભયપણે એમ માની બેસે છે કે મારે હવે કોઈ શત્રુ નથી, પણ જ્યારે સમય આવશે ત્યારે આ સર્વ વિપરીત જણાશે. અમેરિકાનો દાખલો તારા મોં આગળ તાજો છે તે છતાં તું હજી પણ ભુલાવો ખાય અને તારું રાજ્ય સ્વચ્છ સ્વતંત્ર તેજસ્વી કરવાને બદલે તેમાં ગંદાપણું રાખે છે એથી તારી મૂખાંધ ખોંછ શી ? એનાથી વધારે નહોરતા કયી ? કોણ એને સાવધનીતિ કેહેશે ? જલસાએ કેસરિયાં કીધાં, અને તારી સમક્ષ ઘણા દેશી રાજાઓએ મજરો કીધો તેથી તું એમ માને છે કે તેં નિષ્કંટક રાજ્ય ચલાવ્યું છે ? એજ તારા વિચાર તારા જયચંદ્રને કલંકયુક્ત કરે છે, ને એજ તારી નીતિથી તારા રાજ્યનો અંત આવશે. દેશી રાજાઓને પક્ષે કરવામાં તારે હજી ઘણું કરવાનું છે, જેમાંનું લેશ કરવાનો વિચાર પણ તને થતો નથી, એ જોઈને તારી દીર્ઘદષ્ટિને માટે ઘણું હલકું મત ઉત્પન્ન થાય છે. હું હિન્દને આશ્રય નહીં આપું તોપણ એ તો ક્યારે પણ બહાર પડશે-પછી તે મોટી કે વેહેલી-પણ એ સખણી બેસવાની નથી, તેવી એને ટેવજ નથી. અને મને આ કલહની વચ્ચે પડવાનું મુખ્ય કારણ તો એજ કે જ્યારે તું પ્રથમ આ દેશમાં આવી ત્યારે યવનોથી હિન્દની છાતી રૂંધાતી હતી, એનો શ્વાસ ધુંધતો હતો. મેં ધાર્યું કે તું જઈને એને સાવધ કરી, કોઈ મોટી સાવધનીતિને અનુસરીને એનો છુટકો કરી મને આપોઆપ બોલાવી સત્કાર કરશે. પણ તેં જેમ અમેરિકામાં કીધું તેમ અહિંયા કરવા આવી. ‘અમ બહે ભાઈ અમ બહે’ તેમ પોતાનાજ ગુણગાન કરવા માંડયા. અમેરિકાએ મને ખાનગીમાં પ્રથમ જણાવ્યું કે મદદ આપશે ? તે મેં હા બણીને તારી બુદ્ધિ ખસી ગઈ; * જૂલમ કરવા માંડયો, કરો મુકવા માંડયા, સત્તા

* જ્યોર્જ ધી થર્ડના સમયમાં અમેરિકા સ્વતંત્ર થયું. ઈંગ્લંડના ધર્મસંબંધી કુખથી કુણાચલ, લોકો ત્યાં જઈને રહ્યા હતા, ઈંગ્લંડની પાલીમેન્ટ માત્ર ત્યાં ગવરનરો મોકલાતી હતી. પણ પછાડીથી સમજણી સત્તા હાથમાં લેવા માંગી, ને વિરોધસત્તા લેવાનો મમત ધર્યો. ૪૨ મુકવાની વાત પાલીમેન્ટે કીધી પણ આ સ્વતંત્રતા ઈચ્છતા લોકોને તે વાત ગમી નહી. ઈંગ્લંડે ઉદ્દત્તું માંડ્યું કે માત્ર ચાહુપર કર લેવો, તે પણ એ લોકોએ ના કયુલત કીધું. અમેરિકાવાળાઓએ જેવા ચાહના વાહાણ બંદરમાં આવ્યાં કે ચાહ દરિયામાં એકાવી દીધો (બોસ્ટનવાળાઓએ). ઈંગ્લંડે આ ઉન્નતાઈ સાંભી નહીં ને તેઓની ધારાસભા કાઢી નાંખવા કરાવ્યો. અમેરિકાના તેર સ્વસ્થાનવાસીઓએ પ્રોટેસ્ટ કીધો, પણ ઈંગ્લંડે તે માન્ય રાખ્યો નહી. ૧૭૭૫માં લડાઈ શરૂ થઈ. નવાં નવાં લશ્કરો અમેરિકનોએ ઉભાં કીધાં ને પછી લડાઈમાં અમેરિકનો લડયા. વારિશ્મટન મહાપુરૂષ અમેરિકનોને મળ્યો ને ૧૭૭૬ ના માર્ચમાં મોટી છત મેળવી. ચાર્લેટનમાં ઉદ્દત્તો સેહે પોહ્યાકાડી વારિશ્મટને મોટોજી સ્થા મેલવ્યો. ને એ દેશ તદન સ્વતંત્ર થયો. ૧૭૮૨ માં લડાઈ બંધ પડીને ઈંગ્લંડે પોતાનું પોત ગુમાવ્યું. ઈંગ્લંડને સમજાવવા અમેરિકનોએ કરીપણ કેસર રાખી નોહોતી. આજકાલ કુનિયામાં સર્વે રાજ્યોમાં યૂનિટેડસ્ટેટસનું શાંતિ-રાજ્ય સર્વોપરી દિવ્ય દીપ છે.

† ઈંગ્લંડના ધણા અભય વચનો ઈડિયાને આપેલા છે, પણ ઘણા ખરાં હવામાં ઉડી ગયા છે. પાલીમેન્ટમાં બેસવાનો હક ન મળે તો ખરે, પણ સિવિલ સરવીસમાં દાખલ કરવાના, ધારાઓ મળ અગ્રજીન લડવાના, ન્યાય ચપાઈ કરવાના, વચનો યોગાંજ પડ્યાં છે.

છીનવી લેવા માંડી, રાજસત્તા સ્થાપવા ચાહી અને છૂટાપણાને નામે મિંદુ વાળ્યું; પછી તેઓથી કેમ ખામોશ થાય ? સૌ ઉઠ્યા ને સર્વોપરી રાજના મોટા શ્રીમંત કતૌહલી સત્તાધિકારીઓને ભગાડી લગ્નિજત કીધા; ત્યાર પછી ત્યાં તું સખણી બેઠી. પણ હિંદુસ્થાનના લોકોની પ્રકૃતિ ગૂઢી હોવાથી તેઓ મનમાં ને મનમાં કુંજરાયા કરે છે ને તને ધિક્કારે છે, પણ મોંઠે બોલવાની હિંમત કરતા નથી; ત્યારે મારો ધર્મ છે કે એને સહાય થવું. તેથી હું આવી છું ને મારો હેતુ પાર પાડ્યા વિના જવાની નથી. જે તું માનશે તો તને કીર્તિમંત કરીશ, નહીં તો દંડ કરવામાં બેઘડક એવી તો નીતિ વાપરીશ કે તું તારું સઘળું ભુલી જશે. હિન્દને ઘણી વેળાએ તેં ટમટમાવી છે, ને ઘણી વેળાએ તેં ભમાવી છેતરી છે, તેમ આ વેળાએ હું એને છેતરવાનું દમશ નહીં. પણ આટલું તું યાદ રાખજે કે હું તને હમણા માત્ર સલાહજ આપવા આવી છું તારી શત્રુ તરીકે નહીં પણ સખી તરીકે આવી છું, જેટલું મને હિન્દ માટે લાગે છે તેટલુંજ તારે માટે પણ લાગે છે—તેં આ દેશને સ્વસ્થતા આપી શાંતિ સ્થાપી છે, કેટલીક બાબતમાં લોકોને આગળ પડતા કીધા છે તેનો બદલો તને મળે નહીં ત્યાંસુધી તું એનાથી દૂર થાય તેજેવાને હું ચાહતી નથી, ને હિન્દ ઘણી બળિયલ છે છતાં—તે આ તારા હાથમાંથી વસ્તુ જાય તે લઇને પણ આનંદ પામશે નહીં. હજી તું રાજકાજમાં નિપુણ તારૂં ચતુર છે, ને બેદપ્રપંચ આબાદ રમે છે, પણ તે પ્રપંચો હજી છેકજ હીણા નિકળ્યા નથી, ને તેટલા સૂધી તને સમાલવી એવો મારો કલ્યાણકારી હેતુ તારા પ્રતિ છે એમ મોહિત થઇ તને જણાવું છું.”

“કીક” તારે તારો મુખ્ય હેતુ તો એજ કેની કે મારી સર્વ સત્તા છીનવી લઈ મને નિરાધાર કરવી;” ઓરાનિયા દુઃખ ખૂબ લાગ્યું હોય તે વી વાણીથી બોલી. “પણ ઓ સખી સ્વતંત્રતા! તું મને યાદ રાખજે કે જેને માટે તું બારીસ્ટરની પદવી લઈ આવી છે, તે એવી નથી કે કોઇ પણ દિવસે તારો શ્રમ સાર્યક કરે. મારા હાથમાંથી સત્તા લેવા પછી એનાં હાથમાં તો હમણા સત્તા રહેવાની નથી; કોઇ બીજેજ એને ભોગવનારો થશે; એનો રાજ્યસત્તા માટેનો ચડસ ઘણો ભુડો છે.”

“તું કેહે છે તેમાં ખોટું થોડુંજ છે,” સ્વતંત્રતાએ ખુલાસો કીધો. “મેં એમ નથી કહ્યું કે તારી સત્તાનો અનાદર કરવો કે છીનવી લેવી. મારો હેતુ એવો હતો નહીં ને હમણા થયો પણ નથી. મારો હેતુ એટલોજ છે કે તારી રાજરચનામાં સુધારો કરી તારા પ્રતિ જે અપ્રીતિ હિંદની થઇ

છે, તેના સહાય દેશહિતની થઇ છે, તેના પુત્રો તને કરડવા ધાય છે, તારા પુત્રો એના પૂત્રને ધિઃકારે છે તે બધામાંનો વસવસો વૈરભાવ, અપ્રીતિ, અસંતોષ, કડવાસ એ દૂર કરવો ને સૌ ઠેકાણે શાંતિ પાચરવી. હવે શું તારો હેતુ સ્પષ્ટારો કરી શાંતિથી રાજ્ય ચલાવવાનો નથી? સ્થિતિ પસંગ બાણ્યા છતાં, લોકોની અરુચીના જ્ઞાન છતાં, વૃત્તિફેરવાઇ છે તે તને માલમ છે તે છતાં પણ તેં શું એવોજ નિમ લીધો છે કે દુરાગ્રહથી હકીલી થઇ કરડાપણું બતાવવું ને નિરંકુશિત બલમ સત્તા-ઔરંગઝેબ અને મ્યાંગુએ વાપરેલી તેવી સત્તા વાપરવી? શું તારોજ કંકો ખરો એવો મમત તું ધરે છે? કાઠજે કાંદો ત્યારે તેમાંથી?” એ છેલ્લું વાક્ય તેણે અતિ રોષમાં કહ્યું ને ખ્રિસ્તિયાને તે ઘણું વસસું લાગ્યું.

“નહી, નહી, મેં કદી તારા સામા મમત ધર્યો નથી ને ધરવાને ચાહતી પણ નથી;” બિહતાં બિહતાં ખ્રિસ્તિયાએ ઉત્તર દીધો. “હે રૂઝા ભાગ્યવાળી, હે સુંદર મુગટયુક્ત મસ્તકવાળી ઇર્શથી પણ વિશેષ તેજસ્વી, હું તારા ક્રોધને પાત્ર નથી, આ તારો ક્રોધ અયોગ્ય છે માટે ચંદ્ર પેઠે શાંત થા, ને મને ભયરહિત કર, કે જેથી તારી ઇચ્છાને હું અનુકૂળ થાઉં. અને સુખરૂપ હિંદ પર રાજ્ય ચલાવું.”

આ વાક્યથી ને ખ્રિસ્તિયાની નમ્ર વાણીથી સ્વતંત્રતાને હાસ્ય પ્રાપ્ત થયું ને તેણે સ્મિતહાસ્યથી નિર્મળ આંખે તેના ભણી દૃષ્ટિ કીધી. આ વેળાએ સ્વતંત્રતા દેવીના શરિરમાંથી મદ ઝરવા લાગ્યો, ને પોતાના સર્વથી શ્રેષ્ઠ પરાક્રમથી તે ઝુલકણી બની.

“જે તું શાંત થઇ છે તો સાંભળ;” ખ્રિસ્તિયાએ ફરીથી કહ્યું: “મારી સર્વોત્તમ ઇચ્છા એજ છે કે મારી સખીનું, મને જેની સહાય છે અતિપ્રિય તેવી હિંદનું, જે પ્રમાણે હિત થાય તેવું હિત કરવાને હું તત્પર છું; ને તેવું હિત શું છે તે તું મને જણાવ. એનું કલ્યાણ થાય ને માફ માન સર્વ રીતે રહે તેવી તારી સઘળી યોજનાને હું માન આપીશ. જેથી માફ ને એનું પ્રિય થાય તેવું કરવામાં હું તારાપર સઘળાં પ્રકારનો વિશ્વાસ મુકું છું. મારી સંપૂર્ણ ઇચ્છા છે કે, ‘હિંદુસ્થાનમાં જે પ્રકારે યોગ્ય વ્યવસ્થા થાય, લોકોને સઘળા સારા હકો મળે, ન્યાય ને દયા વાસો કરીને રહે, સર્વ પ્રકારે યુરોપિયન ને આર્ય એક થાય, દેશના રા-

* આઈનીશ તારતરીનો ચીનનો મોકલેલો ગવર્નર. એણે ઘણી સ્વૈચ્છિક શક્તિએ કારભાર કીધો ને લોકોને ત્રાહ પોકરવો, જેથી ઘણા ખંડે થયાં હતાં. (ઈ. સ. ૧૩ માં સૈકામાં).

જકાજમાં સામાન્ય રીતે સૌ ભાગ લે, મને હપ્તી વધાવે અને એ પોતે હપ્તી રાખે, તેવા સર્વ ઉપાયો લેવાને હું તત્પર છું. તારી મારા પ્રતિ કાળજી છે તો મને કેહેશે કે તું કેવા પ્રકારે નવી વ્યવસ્થા કરવા માંગે છે.”

“ભલું કીધું ઓરિનિયા, મોટા ભાગ્યવાળી સુપુત્રી, તેં ડહાપણ પકડ્યું છે અને તેં તારી સર્વેથી મોટી આખરતું સંરક્ષણ પણ કીધું છે, જો આજે તેં મારી સામા કંઈ પણ હુલ્લડાઈથી ટેંટેં કીધી હોત તો મેં નિશ્ચય કીધો હોતો કે તને છુદી નાખવી. હમણા હિંદમાં જોર આવ્યું છે, ને તારાં પેલા હીણા, રકત રેડવામાં આસક્ત, અભિમાની, પ્રપંચી, કૂર કર્મી અને અપજશિયા હાકેમના * રાજ્યમાં સર્વ પ્રકારની અવ્યવસ્થા થઈ ચુકી છે, ને તેવા સમયમાં દુણાયલા લોકો મારી ઇચ્છાને સાનકૂળ થાત નહીં તોપણ હું મદ ઉત્પન્ન કરી, છાકરા ને મદવાળા બનાવત, ને પછી પેલા જલમ, તારા સદાના શત્રુ રશિયાને આ આગુએ ધસડી લાવત. તે આવતે કે સૌ કંટાળેલા તને પેહેલાંતો પુલાવત, પણ પછી જેવી તુ અશ્વગાન સરહદપર ગઈ કે તેઓ પોતપોતાનું સમાલવા પડત, ને ઇંગ્લંડથી કુમક આવી પહોંચતાં સુધીમાં તો એવો ફેરફાર થઈ જત કે જેમ એક બે નાદાનોની ઉશ્કેરણીથી યુનાઈટેડસ્ટેટ્સ સ્વતંત્ર થયું હતું તેમ આ હિન્દ પણ સ્વતંત્ર થઈ મને પૂજત. પછી એના હાલહવાત થાત કે “બાણ” † પેઠે કાપાકાપી થાત તેમાં મને થોડીજ લેવાદેવા હતી; એ એનું પછાડીતું ભોગવી લેત, પણ હાલ તારો તો ખોડો કાઢત. પણ જો તું મને તારી સઘળી સત્તા મારા સ્વાધિનમાં આપે છે તો હવે તારે યાદ રાખવું કે તારી આખરતું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરી તને જય અપાવીશ. મારે જે શર્હો આવે છે તેને મેં કદી છોડ દીધો

* લોડી લીટત-આ કોનઝરવેટીય વૈસરાયના કાળમાં ઘણાં અપજશિયાં કામોં થયા છે. લોકલુકસના છિનવી લેવામાં, દેશીઓ તરફ કરડા ધારા સ્થાપવામાં, દેશી છાપાની છૂટ છિનવી લેવામાં, વસુલખમાંમાં ઘોંટાળી વાળવામાં એની રાજનીતિ તદ્દન અપકીર્તિને પાત્ર નિવડી છે. એ ૧૮૭૬ માં ઇરિયામાં આવ્યો ને ૧૮૮૦ના જીતમાં વિલાયત સિધ્યો હતો. જે વેળાએ પ્રજા તરફથી જરાપણ તે માન પામ્યો નથી.

† યુનૈટેડસ્ટેટ્સ સ્વતંત્ર થયું તેને મારે એક વાર્તા અમેરિકામાં આ પ્રમાણે ચાલે છે. ફિલા-ડેલ્ફિયાના પંદર વરસના બે છોકરાઓએ એક મંડળી સ્થાપી. તેનો મંત્ર એકે “દેશ હક સંભાળવા.” દશ વરસમાં અડધું તગર તે મંડળીનું મેમ્બર થયું. ઇંગ્લંડ સામા થવામાં પહેલ અ મંડળીએ કીધી હતી. એ આસમેન્ડીની ઉશ્કેરણીથી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયું છે. આ બે છોકરાઓની મોટી યાદગીરી સ્વતંત્ર મેડેલ-જે ત્યાં બાંધવા માં આવ્યો છે તેમાં રાખવામ આવી છે.

‡ ક્રાન્સમાં ૧૭૮૨ માં થયેલો કાપાકાપી, અવ્યવસ્થા, અધેર, ખુનામરકી ને રાજકુટુંબનો શિરચ્છેદ.

હોય તેવો એક પણ દાખલો તારી પાસે નહીં હોય. આ તને કહું છું કે મેં જેને જેને મારા છત્ર નીચે લીધા છે તેણે તેણે મને સદાજ આશિર્વાદ દીધા છે; તારાથી કંઈ પણ આણુજણુ નથી. હવે હું માત્ર હિંદનો શો વિચાર છે તે જાણવાને ઇચ્છું છું. જે એ પણ મને લવાદી સોંપશે તો તમારા ઉભયતું જેમ કલ્યાણ થશે તેમ કરવામાં જરાપણ આણું રાખીશ નહીં. અને એ જે માફ કરેલું કાર્ય તેથી એવું થશે કે પેલા તારા રાક્ષસ રશિયાના કોસાકો પણ હિંમત ભીડી આવી શકશે નહીં.”

પછી બીજી બાબતે સ્વતંત્રતા ફરી ગઇ. હિંદની છાતી આ વેળાએ ધપધપ ધબકારા લેવા લાગી. તેના મોંપર શીકાસ આવી ગઇ ને તેનામાં બોલવાની હિંમત જેવું થોડુંજ દેખાયું. તેનામાં તુરતને માટેજ વિચારશક્તિ હતી, ભાવીને માટે કશી પણ ગોઠવણ તેણે કીધેલી નહીં તેથી તેને એટલો તો ગભરાટ છુટ્યો કે ત્વરાથી યુક્તિ રમી છટકી જવાનો વિચાર કીધો. પણ વખત હવે હતો નહીં. જે બને તે ખર્ચ તે એ સારી રીતે જાણતી હતી તેથી નસીબને અધિન થઇ બેઠી રહી.

“હુ શમી” કરતા વિશેષ આયુષ્યવાળી હિંદ, તારે શું જોઇએ છે તેને માટે તેં વિચાર કીધો ખરો?” ગભરાયેલી હિંદને જરા આનંદ ઉપજે એવી વાણીમાં સ્વતંત્રતાએ પ્રશ્ન કીધો. “તારી એવી તો શક્તિ નથી—અથવા જે તારી શક્તિ છે તે હણીય ગઇ છે તેથી તારાં પોતાનાં રાજ્યો સ્થપાય એવી આશા થોડીજ રાખજે. તેમ કરવામાં સાફ છે એમ નહીં જાણતી. માગ તે એવું માગ કે તું સુખી થાય ને આનંદ પામે, સાથે આશિર્વાદ પણ દે ને લે.”

“મોટી શક્તિવાળી સખી, તેં જે વાદ કીધો, ને આ મારી હમ-જાની સર્વોપરી થઇ બેઠેલી રાણીએ તને મોહિત કીધી તેથી હવે મારી આત્રી છે કે તું મારા હિતમાં ભાગ્યેજ રાજ થશે. બાકી મારી ઇચ્છા તો એવીજ છે કે મારાં પોતાનાં રાજ્યો સારી રીતે સ્થપાય ને આ અમારો દેશ અમારા હસ્તકમાં રહી અત્યાનંદે કલોલ કરે તેજ સર્વથી મોટું સુખ

* ઈંગ્રણી ઈંદ્રાની. એવું વય ધણું લાંબું કેહેવાય છે; કેમકે પુરાણમાં એવી કથા છે કે ઈંદ્ર ગમે તેટલા બદલાય પણ, ઈંદ્રાણી તો તેની તેજ રહે. જે સો અર્થએષ યજ્ઞ કરે તે ઈંદ્રપદને પામે, ને આગલા ઈંદ્રની સધળી સત્તા ભય, પણ ઈંદ્રાણી તો તેની તેજ રહે, ને નવા ઈંદ્રની સાથે સગન કરી સંસારવિલાસ ભોગવે. થીક લોકોના ઈંદ્રને જ્યુપીટર ને તેની સ્ત્રીને જીનો કેહેછે—એ જીનો વળી જ્યુપીટરની બહેન પણ થાય. પ્રાચિનકાળમાં ભાઈ અને બહેનનો સગનવિધિ હશે એમ કદપના કરી શકાય છે. ભરતખંડમાં વનનો પુત્ર પૃથુ અને તેની બીજી પુત્રી અરચીના સગન થયલાનો દાખલો ભાગવતમાં છે; ને તેજ પૃથુ ઇશ્વરના ચોવિશ અવતારમાંનો એક મનાયો છે.

છે. તું આજે કરી જશે તે કાલે ફેરવી નાંખવાને એ ધીટ થતાં વિલંબ લગાડશે નહી, ને હુખખાં લાડ ને શીકાં માન આપવામાં એના જેવી કાબેલ કોઇ નથી. રાજધર્મ તો એ જરાપણુ જાણતી નથી. કોણુ એને આપણુ કહીને ઝોળખે છે? એનું કુળવંતપણું શામાં છે? પ્રજાના હક્કે એણે આપવાનો ખરો વિચાર ક્યારે કીધો છે? મારી પેટેલાંની રાજનીતિ * શું ખોટી હતી? હમણાની ઇંગ્લંડની રાજસત્તા ગમે તેવી સારી હોય તોપણુ અહિંયાંતો—અમારા પુત્રોના સંબંધમાં તો એ ત્રણ નીતિએ રાજ ચલાવે છે: પ્રજામાં એકચક્રી તે રશિયાની કરડી રાક્ષસી નીતિ છે, દેશી રાજ્યમાં ફ્રેન્ચની ફ્યુડલ નીતિ છે, ને પોતામાં તો પોતાનીજ નીતિ છે. એ એની રાજનીતિ મારે નથીજોઈતી. એના જીલમથી હવે હું ધરાઈ ગયો છું, ને એનું મોં જોવું પણ મને ખાવા ધાય તેવું છે.” હિન્દે કહ્યું.

“અહો! હિન્દ, આજ તને કંઈ નવું શરૂ છૂટ્યું છે, ને બોલવામાં બહુ બહાર પડી છે; પણ કંઈ વિચાર છે ખરો? તારું તો ગમે તે થશે, પણ તારા પુત્રોની અવસ્થાનો વિચાર કીધો? નાલાયક છતાં તને રાજ કરવાનો અભખરો બહુ છે, તો સત્તાવનમાં કેમ નહી ચલાવ્યું? તને થોડી તક આપવામાં આવી નથી; પણ કોઇ પણ વેળાએ “ડાહપણુ” એનું તો ભાનજ રાખ્યું નથી. તને હવે તારી મૂખાઈ માટે મારો ખરોઉત્તર દેવો પડશે કે તું રાજ કરવે નાલાયક છે. તારા થોડાં રાજ્યો છે તેમાં શું ઉકાળ્યું છે કે હવે વધુ માંગવા તૈયાર થઇ છે. બીજું કંઈ માગ” સ્વતંત્રતાએ ધમકાવી ખૂબ કડક જવાબ દીધો.

“જો તારી એવીજ ઇચ્છા ને આજ્ઞા છે તો ભલે મને અમેરીકન, ફ્રેન્ચ, જર્મન કે બીજું કોઈ રાજ્ય આપ, પણ એ તો નહીજ.” હિન્દે કહ્યું.

“છટ, વળી નાદાની કીધી? ઉંધી મતિ હજી પણ ચલાવે છે, એ

* મરુમુતિના સાતમાં અધ્યાયમાં રાજધર્મ ને રાજનીતિ માટે વિસ્તારથી બતાવ્યું છે. ‘રાજ્યમાં ન્યાયથી ચાલવું.’ “રાજ્યએ બ્રાહ્મણોપાસથી સાલસાઈ, ગભીરપણું એ શિખવું, અને તેઓનીજ પાસેથી નીતિશાસ્ત્ર, રાજ્યધર્મ, તર્કશાસ્ત્ર તથા આત્મવિધીનો અભ્યાસ કરવો, અને કૃષિ, વેપાર અને બીજી વ્યવહારિક કળાઓ બીજા લોકો પાસેથી સંપાદન કરવી.” “કામવાસના સંભાવની, ક્રોધ બંધ કરવો, નિદ્રાછત થવું.” “રાજ્યએ સાત કે આઠ સચીવ—મંદાન નિમવા (સત્રી). જે પવિત્ર પુસ્તકના જ્ઞાતા, શૂરવીર, શસ્ત્ર વાપરવે કુશળ, ને ખાનદાની હોય.” “એક બ્રાહ્મણ સૌથી ઔદ ગણાય.” “કુલ નામનો એક દસ, મોટી જુલિવાળો, ઉત્તમ કુળનો, તથા દિર્ઘ દષ્ટિવાળો કાશ્મીરો હોતા, જે સુમત અથવા પેરરાજ્ય સંબંધી જ્ઞાતા હોતા; તે પ્રમાણિક, લોકપ્રિય, વ્યવહાર કુશળ, ફેરકાળ જાણનાર યુવસરત, શૂર તથા વકતા હોવા જોઈએ.” એ પ્રમાણે સૈન્યની વ્યવસ્થાના નિયમ પણ ઉત્તમ હતા, ને વસુલજમાં બાબત પણ ડાહ્યાપણના ધારા હતા. ઇનસાફમાં ધણી સખ્તાઈ હતી, અને ચીસના ફૂંકાના જેવા કરડા ધારા ફાંજદારો શુદ્ધાને માટે હતા. આ રાજનીતિના ધર્મ બહુ વાંચવા યોગ્ય છે.

તારી નયળી શક્તિ બતાવે છે ને તને સારા નરસાતું કશું બાન નથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે, પછી તેપરથી એમ માનવું કે તું અસલથી જડ છે કે હવણું ઇદ્રિઓ બેહેર મારી ગઇ છે? કેવો તને સારા લાગે છે? રાજના લડકણા, કાપાકાપી મચાવવામાં પેહેલે નંખરના, આજે પ્રજારાજ્ય તો કાલે રાજરાજ્ય એવું કરનારા, છતાયલાઓને સમાન માત્ર કેહેનારા, પણ કરનારા તો જુદાજ. એ તો જ્યાં સુધી પ્રજારાજ્ય હોય ત્યાં સુધી દીકઠાક છેજ, પણ જ્યાં રાજ રાજ્ય થયું ત્યાં તારો ગુદીપાક કરવામાં લેશ પણ ડરે તેવા નથી. * હિંદુસ્થાનમાં સેહેજ કંઈ ચલાવે છે સારું તેથી લોભાઇ ગઇ, પણ એ તો જ્યાં ધણું થાય ત્યાં પછી એવો વિચાર રેહેજ નહી. થોડા-માંજ મજા છે. જર્મનમાં આર્યરાજ્યના બેદો છે, પણ તે તને ક્યાં સુધી અનુકૂળ આવવાના હતા? તેનામાં કંઈ થોડા કરો ને થોડા જુલમ નથી. એ તો વળી એક નરફ છે ત્યાં સુધી સઘળું સલામત, પણ દીવા પછાડી અંધારું ધોર. ખીજામાં રશિયાને તો તું માંગેજ નહીં. માત્ર યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ છે, પણ તે તને, આવી વિફરેલી, વઠેલ, કોઇની પણ તાબેદાર નહી થયેલી તેને પાલવે અંધાય નહી. તેઓમાં માત્ર સઘળા ગુણો છે, પણ તેઓ તો ધમ્મ છે કે પોતાનુંજ સલામત રેહે તો બહુ થયું. જ્યાં સૌજન નિલોભી હોય તે આવી ખટપટમાં પડેજ નહી. ખીજા કોઇ તને લેવામાં રાજ થાય, પણ મારી અક્કલ જો તને કામની હોય, તું મારું કરેલું બદલ રાખવાને ધમ્મછતી હોય તો તને જણાવું છું કે હાલમાંજ કંઈ સુધારો થાય તેટલો કરવાની ધમ્મ રાખ, બાકી મોતનાં હવાતિયાં છોડી દે. તારે સારી રીતે જાણવું જોઇયે કે ‘રાજ્યની સલામતી માટે, લોકોના ખરા હકના રક્ષણ માટે માત્ર દેખીતાં જાહેર કામ, રાજદ્વારી બનાવો રૂડી રીતે થવા જોઇયે એમ નથી—સ્વાત્મ વિચારથી છુટાપણું અથવા નીતિબળ એ એક પુરૂષ માટે ઉત્તમ ગુણ ગણાય, પણ રાજ્યમાં મોટામાં મોટો ગુણ સલામતી છે. જ્યાં સલામતિ નહી ત્યાં પછી ગમે તેવાં સુખ હોય તોપણ તે કામનાં શાં?† ખીજાં જે રાજ્યો આવશે તે મુસલમાન ને મોગલ રાજ્યને પણ વિસરાવશે. તેઓના જુલમ ધણા

* મી. દિનશાહ અરહેસર તાલિયરખાનની “દક્ષણની મુસાફરી જોવા.” ફ્રેન્ચોના બે ચાણાં હિંદુસ્થાનમાં છે : પંડીચરી અને ચંદ્રનગર એ બંને ઠંકાણે સારું રાજ્ય ચાલતું જોવામાં આવે છે, ને ત્યાંની ખાસ સર્કે વાતે સુખી કેહેવાય છે. અંગ્રેજો કેહે છે કે અમારા જટલો દેશ એ લોકો મેળવે ને એની રાજનીતિ ચલાવે ત્યારે ખરી વાત.

† “The Friend” By S. T. Coleridge.

‡ એક ફ્રેન્ચ સંપાદક લખે છે કે:—“ખ્રિસ્ત ખ્રિસ્તમાંકે એ દુનીયામાં એટલે નર ગણાય છે, તેની રાજનીતિના મધદે પૂરોપમાં સઘળે પડે છે. તે સર્કે રાજ્યોપર સરદારી ભાગવે છે, ને કોઇ પણ રાજ્યને ગભરાવવાની શક્તી ધરાવતો કેહેવાય છે.”

કરડા છે. હા, આવતા સાથ લોકોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવા મોટા મોટા હકો આપશે, રાજ્યસત્તામાં દાખલ કરશે, ઘણી રીતે અભય વચનો આપશે, પણ યાદ રાખજે કે તેનામાં જે કંટેવ હશે તે જવાની નથી. સત્તાનું અભિમાન સર્વ પ્રકારે, મોટે કે વેહેલે સજ્જ થયા વિના રહેતું નથી, ને તે કનડે પણ ખરું, ને તેથી અપ્રીતિ ક્યાં નથી ઊત્પન્ન થઈ? ઇંગ્લંડમાં ફિનિયનોનાં ટોળે-ટોળાં છે, ફ્રાંસમાં કમ્યુનિસ્ટ, જર્મનીમાં સોશિયાલીસ્ટ ને રશિયામાં નિહીલીસ્ટ છે, તો જે ત્યાંની રાજસત્તા સારી હોય તો તેઓ કેમ નિરાંતે બેસે નહીં? અને જ્યાંની રાજસત્તા સારી છે તેઓ તને લેવાને ક્યાં તૈયાર છે? જે પોતાનું રાજ્ય સલામત અને રૂંદું રાખવાને રાજ છે તેઓ તો કદી પણ બહાર દેશ મેળવવાને રાજ થાય નહીં; તેમ ગમે તેવા રૂડા હોય તોપણ રાજ્યકર્તા ને રાજ્ય થતી પ્રગ્ન બંને જાતિઓ પણ નહીં મળતી હોય તો ત્યાં જય ને જિતનો ભેદ રહેજ. તારોજ અકબર લેની, ખીજને દૂર ક્યાં શોધવા જાય છે. તેના રાજ્યમાં જેટલી સત્તાને વૈભવ મુસલમાનોને હતા તેટલી સત્તા ને વૈભવ હિંદુને પણ હતા એમ કોણ કહેશે? યોડા જણો સારી સત્તા ભોગવતા હતા, પણ તેથી સકળ પ્રગ્નને મોટા હક મળતા હતા એમ ગણાય નહી. તેમાં ને આમાં માત્ર એક ફેર છે, તે એ કે “આદેશાદ ત્યાં બજાર” તેમ દેશમાં રાજનું રાજ્યહોવાથી લોકોને ધંધા રોજગારની તાણ નોહતી, હાલમાં બ્રિટાનિયાના સંબંધમાં માત્ર તેટલીજ ઓછપ છે, ને તેનો નિકાલ કંઈક હવણું ને હવણુંજ થાય નહી. એ સૌ ધીમે ધીમે આપોઆપ થશે. વખત આવે ત્યારે તેવી બાબતમાં સૌ થઈ રહેશે-કંઈ તાતેવાયે સઘળું થાય નહી. માટે ગાંડાગાંડા વિચાર હોય તે મુકી દે, ને ખરે માર્ગ ચઢ કે જેથી તને લાભ થાય. પરદેશી રાજ્યમાં જેટલું સુખ મેળવી શકે તેટલું મેળવવાની આશા રાખ, બાકી પારકું તે સાચું નથીજ એ મને સારીકાની માલમ છે. જ્યાં સુધી તને સત્તાનું-ખરી સત્તાનું ભાન થયું નથી, ત્યાં સુધી તારે તારા બળપર કુદતું એ કેવળ મિથ્યા છે. અત્યાર સુધીમાં તેં જે શુભાવ્યું છે તેમાં તારી પણ થોડી ઘણી બેવકુશી તો ખરી, કેમકે તમે બંને અભિમાની છો, પરંતુ તમારા બંનેનાં અભિમાન હજી સુધી ડાહ્યાં છે તેથીજ આખરમાં રહ્યાં છો, અને મારી શિક્ષા તને ગ્રાહ્ય લાગે તો તે ડાહ્યાં રાખવામાંજ

* અકબરના રાજ્યમાં દેશીઓ રાજસત્તા ભોગવતા હતા, પણ કેટલાક ઓઢા તો ખાસ મોલોને માટે હતા. પણ જે મોટા ઓઢા આપવામાં આવ્યા હતા, તે આજના અંગરેજ રાજ્યને મુકાબલે તો ઘણા મોટા હતા. ૧૮૭૭ ના જલસા વખતે સંધિયાને ફોર્સીસર બનાવ્યા, ને હોલકરને સેનાધિપતી કીધા પણ તે નામનાજ. અકબર તો રાજમાન બિરખળ વિગેરેને કુદમાં પણ ઘણી વેળાએ મોકલતા હતા.

આખર છે. હવે કંઈ પેલો કૃષ્ણકાળ નથી કે તારીઆખર ને મોભો જળવાઈ રહે. તારી ભુત જાણતાં સૌ ઉપડીને પીખી નાંખે તે ખબર છે કે નહીં ? ડાહ્યાપણ શિખ, સલામતી ચાહ, નીતિની જાણકાર થા, સત્ય ને સ્થાયી શું છે તે શોધ, સગળ થાય ત્યાં સુધી થોભ, અને તાત્કાળને માટે સુભાગ્ય થવા યથાર્થ હોય તેજ ઈચ્છ. ”

આ બોલતું હિંદને ગમ્યું નહીં ને ગમે તેવું પણ નહોતું. પણ સ્વતંત્રતા સામાં બોલવાની તેની કશીએ તાકાદ નહીં કે કંઈ પણ બોલી શકે. હવે તેની પાસ તકરાર નહીં હતી, કેમકે તેની સઘળી તકરારોતોડીને દુરચેદુરચા ઉડાવી દીધા હતા. તેની એવી શક્તિ પણ નોહતી કે રણપરાક્રમ દેખાડવાને દોડી જાય ને આ જગતજનુનીનો તિરસ્કાર કરે. મદ એજ એનામાં વિશેષ ભરાયો હતો. એના મગજમાં એવીજ ધૂન ભરાઈ હતી કે માફજ ધારેલું થવું જોઈયે. ચિહિડિયાપણું હમણા તેનામાં બહાર પડતું જણાતું હતું, ને હુંધીપણાનો આવેશ ખૂબ ખીલ્યો હતો. પણ કરે શું, ઉપાય નહીં, ચાલતું નથી, બહાર નિકળવાની હિમત નથી, દુઃખમાં દટાયલી છે, કોઈ તેવો સુપુત્ર પણ પાસે નથી, તેથી સંક્રાંચવૃત્તિ ધરી રહી. એ જાતે ઘણી ઠરેલ, સાવધ, પાકી, ગમે તેવાં સંકટમાં પણ ગભરાય નહીં તેવી, વળી શૌર્યવાળી, તે સાચ પોતાની પૂર્વજાતિને માટે મદભરી હતી, તેથી આ તેનો જે અનાદર થયો તે સહન થયો નહીં. બોલવાને-ઘટતો કે અણઘટતો ઉત્તર દેવાને ઘણી મેહનત કીધી, પણ શુદ્ધ સરળ હૃદયની હોવાથી બોલવાથી રખેને લજ્જા જાય એવા હાયથી સ્વભાવને દાખી રાખી ખારીસો ભાવ ને હડીસો વિચાર બતાવતાં અટકી.

ઘણીવાર થઈ તો પણ હિન્દ બોલી નહીં ત્યારે સ્વતંત્રતા વિચારમ; પડી. એટલા માટે કે એ કંઈજ નહીં બોલે તો તેવું પરિણામ સારું નહીં ને તેમાં લાભ કરતાં હાની વધારે છે. માટે ફરીથી બોલાવવા માટે, હિંદને નરમથેંસ કરવા માટે વધારે કરડાકીથી બહુ મોટા વજ્રબાણ જેવા શબ્દથી બોલી-જાણે ઇંદ્ર પોતાના વજ્રથી પર્યંતના ચૂરેચૂરા કરતો હોયની શું તેમ:-

“હિંદ, તું તારા મનમાં એમ માને છે કે હું ઘણી કુશળ છું, ને મારા જેવી સર્વોપરિ શક્તિ કોઈ નથી ? પણ હવે મને જ-ર છે કે તારા બોટા, કૃતિમ, મિથ્યા મદાભિમાની વિચારોતું નિકંદન કરવું ; કેમકે એવા મિથ્યા વિચારથી તું મિથ્યાભિમાની બની છે, ને તેથીજ તારો જ્યારે ને ત્યારે અંત આવે છે. આજ કેટલાં વર્ષ થયાં તું ઘેટાં જેવી થઈ છે, ને તને જેમ છુંદે તેમ છુંદાય તે કરતાં તારામાં વધારે

શક્તિ નથી, તું લોભી નથી પણ સંતોષી છે; કૂર નથી પણ સ્નેહાળ છે, વિવેકી ને મર્યાદાવાળી છે તો હવે તને કૂરતાની ઇચ્છા છે, ને લોભીની નદીઓ વેહે તેવો તારો વિચાર છે? હોય તો કેહે હું તેના ઇલાજ કરું. પણ સાંભળ, પરદેશી રાજ્ય છતાં, તારે પક્ષે રહી ધિરાનિયાને પાંગળી કરવા ઇચ્છું છું છતાં, મારે સત્યને ખાતર કેહેવું પડે છે કે બળાબળ-માં-માત્ર હમણાંજ-તારી ને ધિરાનિયાની સરખામણી કરિયે તો, ઝાંઝાં દંભી, મૂઢ, વળી સાત્વિક ગુણવાળી, તું શિયાલણી ને એ સિંહણ છે; ને જેમ ઉંદર ને બિલાડાંના બળમાં ફેર; કુતરા ને વાઘના બળમાં ફેર; સસડું ને હાથીના બળમાં ફેર તેમ તારા ને ધિરાનિયાના બળમાં ફેર છે. આજે એ ધારે તો તને દૈવત વિનાંની કરી મુકે, પણ તારાથી એનો એક વાળ વાંકો થાય નહી. તારામાં તેવી શક્તિજ નથી, ને આજે તારા આ વાંધતું કપાળ ચીરી નાંખ્યું છે તે જોતાંજ કોઇ પણ હિંમત ભીડ-વાનો ક્ષણભર વિચાર પણ કરે નહી. બળિયા, સાધનબળે અતુદ્ગતાવાળા સાથે સ્નેહથી કામ કરવું જોઇયે, પણ હઠથી કંઇ થવું નથી. તું હડીલી થશે તો આ માફ તને છેલ્લું ને તારા ભલા માટે કેહેવું છે—કેમકે હું તારી દાઝ ખાધને આવી છું માટે જણાવું જોઇએ—હું ધિરાનિયાને સર્વ પ્રકારની સત્તા આપીશ; ને કહીશ કે “એ નાદાત ડોસી, “સાડીને બુદ્ધિ નાડી” તેવી અવસ્થાએ પહોંચી છે તો બધે એને જીતું શોધી લેવા દે, તારે તારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવું.” પછી એ તને સુખ આપે કે દુઃખ આપે, મારે કે જીવાડે, તે કશાની પણ હું જોખમદાર નથી. એને જરા પણ ડર છે તો તે માત્ર મારો છે, ને જ્યારે મેં એને સર્વ હક સ્વાધિન કીધા પછી એને નડતર શું થવાનું છે?”

“ભંડી સખી, તું એટલી બધી કેધિલ ન થા, તારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું વર્તવાને રાજી છું,” હિંદને જે ગભરાટ થયો તે સાથે એકદમ સઘળી કમ્પુલત આપી દીધી. “જ્યારે તને માફ દાઝે છે, તું મારા હિત માટે આટલી બધી આતુર છે, મારે વગર પુછવે ગાછવે, મારી તરફનું વકાલત-નામું લઈને તેં આ મદભરી સ્ત્રીનો મદ ઉતાર્યો છે, તો હવે હું તારી વિશ્વ વર્તુ તો ખરેખર મારા જેવી નિમકહરામ કોઇ નહી કેહેવાય. પણ હે સખી ! તું મારા કલ્યાણમાં એવું સ્થાયી કરજે કે જેથી કેટલો કાળ સુધી મારે કંઇ પણ બોલવું પડે નહી, ને મને કોઇપણ રીતે હીલ્લું લાગે નહી. જિત ને જીતેલા ભેદ જેમ બને તેમ ટળે તેવું પણ કરજે, ને માફ નિવૃત્તિ સત્વબળ વધે તેવા ઉપાય પણ લેજે. તને મારી સાથી છેહી

પ્રાર્થના એ છે કે દુનિયાના પટપર મારા પુત્રો નપુંસક ગણાય છે, ને આ ખ્રિસ્તિયા પણ ગણે છે તે અપવાદમાંથી પણ મુક્ત થાકે તે લક્ષમાં રાખજે. વળી જેમ મારી શ્રેષ્ઠતા-હતી તેથી પણ વિશેષ-વ્યાપે ને સર્વ મને પીછાને, સૌ રાજ્યમાં મારી કીર્તિ ગવાય અને સૌ ટેકાણે મને ઓળખે તેવો કરાર આ ખ્રિસ્તિયા સાથ તું કરજે કે જેથી એ મને હીણ નહી ને અસ્પૃશ્ય વાપરવામાં મેં જે ઉન્નવળ યશ પ્રાપ્ત કીધો છે તે યશમાં વધારો કરે. મારું કલ્યાણ હવે તારા હાથમાં છે.”

પોતાનો અતિ મોટો વિજય થયો છે એમ સમજીને, અને નવોજ રંગ પ્રદર્શિત કરવાના હેતુથી સ્વતંત્રના ધણા દાવકાપણાથી, પુરતા ઉમંગથી અને બહુ ડાહ્યાપણથી આ પ્રમાણે બોલી બંનેને રૂડી રીતે સંતોષી કીધાં:-

“મારા શિરપરતું જોખમ હું ખરાબર સમજું છું ને તમે વિશ્વાસ રાખો કે તે દૂરજ હું પ્રમાણિકપણે અદા કરીશ, કેમકે ઈશ્વર સાનિધ્ય તેનો ઉત્તર દેવાનો એક કાળ છે! તમે બંને સખીઓએ મારાપર આટલો બધો વિશ્વાસ રાખ્યો છે, ને પોતાના કંઠપણ વિચાર આપ્યા વગર આ ટીંચુલ* દેશહિત જોયા કરે છે તો તેને મારો સાક્ષી રાખું છું ને તે સર્વ સાથે આજે તમારો કલહ હંમેશને માટે ભાંગી તમો બંનેને સંતોષ પમાડું છું. મારો હેતુ કોઇપણ કાળે-તમો બંને મારી સત્તા માન્ય રાખી, મોટું માન આપવા તત્પર થયાં છો તો, માત્ર તમારા કલ્યાણમાં છે એમ સમજવા છતાં-એવો નથી રાખ્યો કે મારી બંને પ્રિય સખીઓને દુલવીને મારો સ્વાર્થ સાચવવો. ઘણા લાંબા કાળ ઉપર હું એવાજ પ્રપંચ ખેલતી હતી, પણ હવે તેમાં કંઈ સાર નથી ને તેનાથી વિનાશ વેહેલો વેહેલો થાય છે એમ મને જણાયું તે પછીથી હું એવો દાવપેચ ખેલવો છોડી બેઠી છું; તેમાં જ્યારથી ફ્રાન્સમાં કાપાકાપી ચાલી, માણસો-જેની જીંદગી ઘણી અમૂલ્યની ગણાતી હતી તેઓ કુત્રાં કરતાં પણ નહારી રીતે મુવાં,

* હિંદુસ્થાનનાં સ્વદેશાભિમાન-સ્વદેશપ્રીતિ અને સ્વદેશહિત-દેશદાઝને માટે આ ટીંચુલ-વામનજીની ઉપમા યથાર્થ છે. “ચુકરજ મેગેઝીન”માં અમને વાંચેલું આ પ્રમાણે યાદ છે. “સ્વદેશાભિમાન હિંદુસ્થાનમાં કંડી કંડી છે, પણ તે ખરેખર તો નહીં. ધરસંસારમાં, ધર્મમાં વેપારમાં, નીતિમાં, ન્યાતમાં, જાતમાં, ધરમાં ને સલામાં, રાજકાલમાં ને સામાન્ય વ્યવહારમાં સઘળે સ્વદેશાભિમાન ગાંજ રહ્યું છે; પણ જો એક પણ કામ આ સ્વદેશાભિમાનીઓએ કીધું હોય એમ અમને પુછવામાં આવે તો અમે ના કહીશું. સરકારના માનની તૃપ્તિ રાખવામાં, પોતાને મોટા ઇલકેબિ મળે તે માટે યુશામત કરવામાં આવે, દીકરીઓને મોટી નોકરી માટે માંગણી કરે તો પછી સ્વદેશાભિમાન હોયજ શાવું? ખરેખરા સ્વદેશાભિમાન માટે થોડાના માન કરતાં વિશેષના માનની તૃપ્તિ રાખે તોજ સાચું.” આ મતને મળતો હોય જોહાબનો એક વિચાર તેની નીચે ટાંકેલો હતો. હિંદુસ્થાનના સ્વદેશાભિમાનને ટીંચુલ કહેવાવું કારણ એજ કે માત્ર એનો બકવાદ છે.

ટાળીઓએ પરાક્રમે મને મોટા મોટા સમર્થ પુરુષોને ગતઃપ્રાણ કીધા, મારા હોઠ લૂંટાઈ ગયા, રાખનો, રાણીનો અને તેના કુટુંબકળીકાનો શિ. રચ્છેદ કીધો, ને જ્યાં ફાટાફાટી ચાલી ત્યાં મારો હાથ વળ્યો વળ્યો નહીં ને ખાળ્યો ખાળ્યો નહીં; તેમાં આ સૈકાના મધ્યમાં સ્વતંત્ર બળવાઓએ બળેડા કરી ભયંકર અવરોધના સાધનો તૈયાર કરી રાખ્યાં નસાડયો ત્યારથી મેં નિશ્ચય કીધો છે કે જ્યાંસુધી યોગ્ય વ્યવસ્થા થાય નહીં ત્યાંસુધી કદીપણ મારે કોઈને આશ્રય આપવો નહીં, પણ માત્ર સર્થ સુખરૂપ રહે તેવું કરવું. આ સઘળું પ્રિય ઋષ્ટાનિયા તને જણાઉં છું—એટલા માટે કે તું મારો વિશ્વાસ બહુ થોડો રાખે છે. પણ બેધડક રહે, તને જરાપણ ઇન્ત ધાય કે તારા ગૌરવને હાનિ પોહોંચે તેવું લેશપણ કરીશ નહીં.” [ઋષ્ટાનિયાના મોંપર આ વેળા ઘણી લાલી આવી. તેણે હાથના કંકડા ફેરડતા આનંદથી આકાશ તરફ જોઈ બગાસું ખાધું.] “હું એવું કરીશ કે જેથી તમે જાંતો આનંદ પામો. પૂર્વાપર ઋષ્ટનજાદી તેં હિંદને રંજીડવામાં કંઈપણ કસર રાખી નથી. એના પ્રાન્તોના પ્રાન્ત તેં રાજ્યસંયોજનવિધિએ દત્તકવિધિનો અવરોધ કરી પચાવી લીધા છે. પણ હવે તેવો કાળ નથી, તેમ કરવામાં શોભાપણ નથી. જો તું દત્તકનોહક છીનવી લેશે તો દેશી લસ્કર જે તારી સત્તામતી માટે છે તે તદન અવિશ્વાસી થશે ને જ્યાં તેઓ ફાટયા કે તારી સત્તામતી ઝાઢી જાણજે—પણ જ્યારે લોકોની રૂચી ગઈ, અરૂચી થઈ, તને ખુતીની આંખથી જોવા લાગ્યા—જેમ પોલ લોકો રશિયાને હંમેશા જોતા આવેછે તેમ—તો ત્યાં પછી તારે રાજ કરવું એ થોડું સુસ્કેલ નથી. વેરના ભડકામાં સૌ ચંપાઈ જાય તો તારા ભાર શા ? અને હિન્દ ! પ્રતાપી પણ આજકાલ ઘણી દુઃખદ અવસ્થામાં દટાઈ ગયેલી સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળી મહદ્ભૂતકર્મ આદરનારી ભારતી ! તને પણ આટલું જણાવું છું કે જો તારી આખાદી કરવાની ઈચ્છા હોય, તારા પુત્રોને જગતમાં વિખ્યાતી અપાવી યશસ્વી વિરલા બનાવવા હોય તો તારા પૂર્વના મોટાં કમો(?), જે તું વારંવાર આરચતી હતી તે હવે ખંધ કરવાં. એ સઘળાં કમો કીધાંથી તું કદી પણ વિજયી થઈ નથી, તો હવે થશે એ આશા તુર્ત તો સ્વપ્નવત્ છે. મારો ઇરાદો એવો નથીજ કે આ તારી ભૂમિ યાવચ્ચંદ્રદિ-વાકરૌ ગુલામગીરીકરી પરદેશી સત્તાના તાબામાં રહે, પણ મારી એવી ઇચ્છા છે કે તારા પુત્રોમાં જે રાજકીય ઉત્તમ ગુણો જોઈએ તે જ્યાંસુધી આવેનહી, શૂરવીરો સાહાસિક ને બળવાન થાય નહીં અને પોતાનો ખરો ધર્મ સમજે નહીં ત્યાં સુધી તારે આ ઋષ્ટાનિયાના છત્ર નીચે રહેવું—ને તેજ તને ધણું લાલ કરનાર થઈ પડશે. જો તું એના પાસામાંથી નિકળી તો

કોડીની થતાં વાર લાગશે નહી, કેમકે તારી શક્તિજ નથી કે કોઇ પણ ખીજ રાજ્ય સામા ટકી શકે. એના પાસામાંથી ખસી કે પરદેશી ગીધો તને પીંખી નાંખશે પણ જ્યારે સમય આવશે ત્યારે આપોઆપ તારી ચઢતી થશે, અને જ્યાં તું ખરી શુદ્ધિમાં આવી ત્યાં કંઈ એમ નહી ધારતી કે આ ખ્રિસ્તિયા ઉભી રહે? આશાજ શું રાખે છે? એ તુરતજ રૂખસત યુધ્ધને રવંડા માપી જશે, ને પછી તું ખરેખરી આબાદીની ટાંચે પોહાંચશે. પણ એ થતાં ઘણા વિલંબ છે, હું કંઈ સમય નિર્માણ કરતી નથી. ભવિષ્ય ભલા ભલાનાં ખોટાં પર્યાં છે તો મારા ભવિષ્યની વાતજ શી! પણ નેકી જાણ કે એક સમય આવશેજ ને ત્યારે હું તને સહાય છુંજ. પણ હમણા તારે ખ્રિસ્તિયાના તાબેદાર રહેવું. એ તને ગુલામડી નહી ગણે, પણ સખી ગણશે. તેટલામાટે હાલમાં હું એક મહાપુરૂષને મોકલવાની એને આજ્ઞા કરું છું. એ મહાપુરૂષ ઇશ્વરની ઇચ્છાએ દેવવંશથી ઉતરી આવેલો છે ને કૈસર-એ-હિન્દને યશ અપાવનારો છે. એ દેશમાં દયા, ન્યાય, પ્રમાણિકપણું, પ્રેમ અને ઐક્યતા સ્થાપશે. જ્યાં જ્યાં એ જશે ત્યાંત્યાં પુષ્પની વૃદ્ધિઓ થશે અને દેવાંશી નર તરીકે પુખ્તશે. વિક્રમ, યુધિષ્ઠિર કે રામની રાજ્યપ્રવેશવિધિ થઇ છે તે વિધિએ જ્યાં ત્યાં પ્રવેશ કરશે. સ્ત્રી પુરૂષ કે જાળક, વૃદ્ધ કે તરૂણ સૌના મોંમાં એના યશ ગવાશે. અયોધ્યામાં દિલિપે વિજય કરીને પ્રવેશ કરીધો * ને રૈયતના ઉત્સાહ આનંદનો પાર નોહતો તેવો આનંદ એ પુરૂષથી તને પ્રાપ્ત થાય તો પછી તને વધારે કશાની લલુતા રાખવાનું કારણ નથી. અને ખ્રિસ્તિયા, જે પુરૂષને મોકલવાની મને પ્રેરણા ઇશ્વરથી થઇ છે તે પુરૂષ તારા કલેવ, બેનટિક, કેનીંગ કે મેયો એ સર્વથી વિરોધ યશ પ્રાપ્ત કરશે. તારા સુપુત્રો તેનાં કર્મની ગણના કરી તેઓ પણ આ હિન્દના પુત્રો સાથે આ તારા યશસ્વી પુત્રને પુષ્પથી વધાવવા તૈયાર થશે. વળી એ તારો પુત્ર, જેમ પ્રાતઃ કાળમાં મોટાં મોટા પુરૂષોના નામસ્મરણ કરવામાં આ આર્યભૂમિના સુતનુજ સદા તત્પર રહે છે, તેવા હરિશ્ચંદ, રામ, કૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિર કર્ણને સંભારે છે તેમ સંભારશે. ઘેર ઘેર તેની પૂજા થશે, ને જ્યારે એ તારો પુત્ર સ્વદેશ આવશે, ત્યારે તારી પ્રજા ગર્વથી ગાંડી થઇ જશે, અને આ સાક્ષાત્ દેવાંશીને પૂજવોજ બાકી રાખશે. કાઈસ્ટની મૂર્તિને પૂજવાને જેઓ ના પાડે છે તેઓ

* રઘુવંશ મહાકાવ્યનો સર્ગ ૩ એ જુઓ. સ્વતંત્રતાના મોકલેલા લોહી રીપનડું વિજય મુહૂર્ત તા. ૨૦ મી ડીસેમ્બર ૧૮૮૪ ને દિને સુબહ નગર મધ્યે થયું હતું. એ રંગકાળ રામનો અયોધ્યામાં થતો પ્રવેશ કે દિલિપના નગરપ્રવેશને સર્વ રીતે સ્મરણ કરાવે તેવો હતો.

પણ એની સેવના કરશે. જે તારા પ્રિય પુત્રને મેં આ હિન્દના પ્રાણ રક્ષણ કરવાને યોગ્ય ગણ્યો છે તે ડાહાપણમાં રામ જેવો, યુદ્ધમાં ભીષ્મ જેવો, વિદ્યામાં દ્રોણ જેવો, ધૈર્યમાં દ્રુપ જેવો, ક્ષમામાં પૃથ્વી જેવો, કલ્યાણમાં માહાદેવ જેવો, માહાત્મ્યમાં ગીતા જેવો, પવિત્રતામાં ગંગા જેવો, કાંતિમાં ચંદ્ર જેવો, ઔદાર્યમાં કર્ણ જેવો, વશ કરવામાં અને પ્રિય બોલવામાં ઉર્વશી જેવો થશે, તે દ્રેષિ કે મિત્ર સૌને સમાન ગણી સર્વના તારણ માટે લશ્કર દેશે; અને જે અપ્રીતિ સર્વવ્યાપક વાયુપેરે સ્થળ સ્થળ વ્યાપી રહી છે તેને બદલે પ્રીતિ આનાંદ સર્વ સ્થળે વ્યાપી રહેશે. તે અલંત તપાયમાન થયલાને શિતળ કરવામાં ઘણો ચતુર છે, અલંત દ્રોણીનું પણ હિત કરવામાં આગ્રહી છે, તે કદી અપમાનથી પીડિત થતો નથી ને ભયથી કંપિતો નથી, પણ નમ્રતા ને વિનય એ તેના રક્ષક હોવાથી સદાય આપતિથી મુક્ત રહે છે. વળી હું પ્રિય ભાપણી સ્થિરાનિયા, આ મહાપુરુષનાથી સર્વ એટલા તો સંતોષી બનશે કે દેવતા પણ તેની ઈર્ષા કરશે! તે કદી પ્રહાર કરવાની તો ઇચ્છા પણ ધરશે નહીં અને જેઓના ચિત્ત ને ભાવ હમણા વિભ્રમ થયા છે તે સર્વ ટાળી સર્વ સ્થળે મોટો જયઘોષ ગજાવશે. જો એવો આ તારો—”

આટલું બોલતાંજ પર્વતમાં મધુર મધુર ગાયન થયું. સર્વ સ્થળેથી આનાંદનાં વાહન વાજવાં લાગ્યાં, અને ચોપાસથી ખુશબોના બેહકાટથી મગજ તર થઈ જતું હોય તેમ વાયુ વાવા મોડ્યો. જ્યાં આ મહાત્મ મંડળી મેળી હતી તેની પડોસમાંથી એક દિવ્ય સિંહાસન પર વિરાજીત થયેલા એક પુરુષને ઉંચકીને બે અપસરાઓ બહાર નીકળી આવી, અને પર્વતથી અધર તે સિંહાસનમાં વિરાજમાન થયેલા પુરુષને ઉંચકીને ખડી રહી. એના મસ્તક પર વિરાજમાન છે શ્વેત છત્ર, મૂખ પર સલ્ય પ્રતિજ્ઞાનું તેજ છે! ને મેઘ જેવું શિતળ છે એનું સ્વરૂપ, એને જોતાંજ સૌ વિસ્મય થયા.

“જો આ તારો તેજ પુત્ર કે જેના ઉપર દેવતા પણ આજે પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે. એ મહાપુરુષને તું હિન્દના પુત્રનું રાજ્ય સોંપ કે જે સર્વ સ્થળે જય પ્રવર્તીવે, ને સર્વ સ્થળે એવોજ આનાંદ પ્રાપ્ત થાય અને તે આનાંદથી આ પુરુષને નિરખી, ગર્જના કરવામાં આવે કે રીપન રાજેન્દ્ર દીર્ઘાયુ ભવઃ મારી જે ઇચ્છા છે તે એજ છે અને એ ઇચ્છા સંપૂર્ણ પાર પડવાથી હિન્દ-સ્થિરાનિયા તમે બંને પણ પ્રેમભાવથી આલિંગન કરશો અને જે આજથી બાવીશ વર્ષ પર તેં અભય વચન આપ્યું છે કે “પ્રજાની ચઢતી કળાએ અમારું બળ, તેના સંતોષે અમારું નિર્ભયપણું, ને તેની કૃતજ્ઞતાએ હમારો ઉત્તમ યશ રહેશે,” તે

સર્વ તને યથાર્થ રીતે પ્રાપ્ત થશે. હે ભીર, તમારું આથી વિશેષ કદ્યાણુ કોઇ પણ નથી અને તમે બંને એનાથી સાંત્વતા પામશો, ને ઉત્સાહ ભર્યાં અમરકીર્તિ મેળવી અશ્વત્થ બનશો.”

દેવી સ્વતંત્રતાએ જે મહામતિમાન, તેજસ્વી, નિર્મળ અંતઃકરણવાળો, કોમળ ને પ્રેમાળ, વળી સાર્વધ ધીર ને ચતુર એવી કાંતિવાળો, જેની અભાવથી ને ભવ્યકાંતિ જોઇને દેવ સરખા પણ છક થઇ જાય તેવા પ્રતાપી પુરૂષના દર્શન થતાં બંને સમોવડિયાં એવાં તેા દીંગ થઇ ગયાં ને ક્ષણભર તેની સામા જોઈ શક્યાં નહી. થોડીવાર તેના સામા દૃષ્ટિ કોધા પછી ખ્રિસ્તિયા બોલે તેટલામાં હિન્દ પ્રેમાવેશમાં બોલી!

“અતિ વૃદ્ધવયનો આ દેવતાઈ પુરૂષ મારી ભૂમિને પાત્ર છે, એ સર્વનું કદ્યાણુ કરનારો, તારણહાર ને વિરમય પમાડે તેવો મહા પુરૂષ નિવડશે ને ખરેખર એનાથી વધારે સારો પ્રતાપી શ્રેષ્ઠ દિવ્ય પુરૂષ મને સાંપડશે નહી. એ મારા પુત્રોનાં સર્વ સુખો પૂરાં પાડીને એ સ્વતંત્રતા દેવાની ભવિષ્યવાણી પૂર્ણ કરીને મોટા યશને પામશે.”

“તારું કદ્યાણુ થાઓ, અને તું સર્વ સ્થળે એવો પ્રતાપી યશ મેળવ, એ હિંચા પર્યંતપર વિરાજનારી દેવી સ્વતંત્રતા,” ખ્રિસ્તિયા અત્યાનંદ પામતી બોલી. “મારી ભૂમીમાં આવું અતુપમ રત્ન છે એ શોધી કાઢવાની તારી ઉત્તમ શક્તિજ તારો પ્રતાપ દર્શાવે છે. આ માહા પુરૂષને મોકલવાને સર્વ પ્રકારના મહાભાગ્યના આનંદ સાથે તારું વેણું હું માન્ય રાખું છું. અંદ્રોદય સમયે જે વિવ્રક્ષણુ પ્રતાપ જણાય છે તેવા પ્રતાપથી એ ભરપૂર છે અને એની શિતળ સુખમુદ્રાજ કહી આપે છે કે એનાથી વિશેષ પ્રતાપી પુરૂષ મને મળશે નહી. હે કેસરી તૂલ્ય બળવાન! હે ભારતી ને ખ્રિસ્તિયાના યશમાં આવુર! હે વિવેક ચતુર દેવી! હે વિચિત્ર પ્રકારે યુદ્ધ કરનારી! હે ભૃકુટ કટાક્ષમાં ક્ષણવારમાં કોઇ પ્રજ્વળે યમ-લોક પ્રત્યે મોકલવે કુશળ! હે લોહમયી ચંદનથી ચરચિત થયેલી સુંદરી! હે વજ્રમણિ તથા હસ્તિમદે કરી સ્વતંત્ર સંપિણ્ણી સરખી વિચિત્ર પ્રકારના તેજગૌરવથી દિપતી દેવી! તેં આ કલહ પતાવવા જે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ વાપરી છેતેવી કોનામાં છે? આ ધર્મજ્ઞ પુરૂષ સર્વમાં પૂજવા યોગ્ય છે ને ત્રણ લોકમાં હું નથી જોતી કે જે એનાથી વિશેષ ઉત્તમ આચરણવાળો બીજો નર હોય. એ સર્વ કાર્યમાં યથાવિધિ કર્મ આચરશે. ઇંગ્લંડ ઇડિયામાં સર્વને એક દૃષ્ટિવાળા કરશે ને સર્વ મહારાજ્યમાં પૂર્ણ યશને પામી કુળ-દીપક રાજપુત્ર નિવડશે.”

આજ વેળાએ આકાશમાંથી હુંદુમિનાદ થયો ને પુષ્પદ્રષ્ટિ થઇ. વાણીથી દેવતાઓએ જણાવ્યું કે “હીન્દુ” કટ્યાણ ઇચ્છનાર રાજેન્દ્રસીમાધીરા છે.”

“મંગળ, કટ્યાણ અને સર્વ સિદ્ધિ તમને સાંપડે એ મારો શુભ આશિર્વાદ તમો ચારેને છે, અને આ જે મોટું કાર્ય આજે આપણે ઘણી ઘણી રકનક કરતાં, ઘણાં કડવાં મેંણાંઓમાં મારતાં રોષ અતાવી દુઃખ ઉત્તમ કરતાં, આગલું પાછલું ભૂડું બતાવવા છતાં પણ નિર્વિદ્ધ પાર ઉતાર્યું છે તે આનંદમાં તે ધર્માત્મા કેશવ ભગવાનનું સ્તવન કરિયે-કે જે પ્રભુ આ જગતને પાળે છે, પોષે છે ને સંહારે પણ છે. જેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એક તૂણ પણ હાલી શકતું નથી, તે મહા પ્રાણ, મહા મતિમાન, સર્વ પ્રાણીનું હિત કરતા અને ત્રણેય લોકથી નથી કંઈ પણ અવિદિત જેનું, તે કૃપાળુ કેશવ તમારો ધર્મ વધારે ને શ્રેયકર થાય-નિરંતર તમારા કટ્યાણમાં ઉદ્યુક્ત રહે, ને સર્વ પ્રતિષ્ઠા પૂર્ણપણે પળાવે. તમે બંને સખીઓ પ્રેમથી ભેટી એકેકના મરતક સુધી આ શુભ પ્રીતિયુક્ત પ્રાર્થનામાં સામેલ થાઓ ને હર્ષથી બોલો કે:-

હિંદ-ત્રિટાનિયાની

સામ્રાજ્યકીર્તિ

અવિચલ રહો.

શાંતિ : શાંતિ : શાંતિ : ॥

અહિંયા અમારો રાજકીય કથારૂપી નિબંધ સંપૂર્ણ થાય છે. આમાં અમે ધણેધણે સ્થળે શુદ્ધાંતઃકરણથી બ્રિટિશ રાજ્યના દોષો બોલવામાં, તેની વર્તણૂકનું અવલોકન કરાવવામાં ધણા આડા વહા છીએ, અને દેશી પ્રજાના ગુણુ અવગુણુ બોલવામાં, તેમના ગાંડાધેલા અભિમાનને વગોવી તોડી પાડવામાં કશી પણ કચાસ રાખી નથી. એ રીતે બનો પક્ષ તરફનો તિરસ્કાર ખેંચી લેવાના દોષને પાત્ર ઠર્યા છીએ પણ તે સાચો વાદ છે ને તે નિર્ભયપણે દર્શાવવામાં લેશપણુ સંકોચ પામવાનું કારણુ નથી ને અમે પામ્યા પણ નથી. જે મહાપુરૂષને દેવી સ્વતંત્રતાએ આ દેશમાં મોકલ્યો છે તે પુરૂષનું યશસ્વી કર્મ ચરિત્ર-જ્ઞે પ્રસન્નતાથી આનો સત્કાર થશે તો રૂડી રીતે સૌ પ્રજા સમક્ષ ધરવાને અમને ઉત્તેજન મળશે. અમારો આ કીર્તિવંત ઇતિહાસ જમ શાલિવાહન ને વિક્રમનો યશ પ્રવર્ત્યો છે તેમ યશને પામો. શાંતિ;

વિશેષ વિચાર.

દેવી સ્વતંત્રતાએ જે પ્રતાપી પુરુષને ભરતખંડમાં મોકલવાની ભલામણ થિટાનિયાને કરી હતી તે મહાપુરુષ અલિગ્રાં બહાદૂર ખુદાવિંદ મારકિવસ આફ્રિપન, કે. જી., પી. સી., જી. સી. એસ. આઇ., જી. સી. આર્થ. ઇ., ભરતખંડના વૈસરાય અને ગવરનર જનરલ આ ભારતભૂમીપર તા. ૩૧ મી મે ૧૮૮૦ ને દિને પધાર્યા હતા, ને તા. ૨૦ મી ડીસેમ્બર સન ૧૮૮૪ ને દિને ૪ વરસ ૬ માસ ને ૧ દિવસ સામ્રાજ્ય ચલાવી સ્વદેશ સિધાર્યા તે પ્રસંગે ઉત્તમમાં ઉત્તમ કવિતા ભારતવાસી કવિજનોએ રચેલી, જે આજે પણ સર્વ સ્થળે અતિશય મોટા પ્રેમાનંદથી ગવાય છે, તે અત્રે ઉતારી છે.

INDIA'S VINDICATION OF LORD RIPON AND HER FAREWELL.

Up, brothers, up! behold in yonder skies
The glorious sun-down in the crimson west!
Thus noble Ripon—gen'rous, just, and wise—
Goes to his Island home from toil to rest!
His reign has been poor India's halcyon day,
A sun-look piercing through the deepest gloom,
A radiant morn all redolent of May,
Ay, Hope's own Resurrection from the tomb!
For not the hero's Fame, the Lily red
That grows on crimson streams of blood, he sought;
His purer, loftier aim has been to shed
The life and light that cheers the People's lot!

His guide's the law revealed on Sinai's height,
 The Sermon in the Mount his fount of love;
 And the Great Book has taught his hopes aright,
 To seek for glory but in realms above !
 The bonds of Love, like silk, though soft and light,
 Are stronger yet than adamant chain;
 And more than bayonet or sword of might
 Potent t'attach men to a foreign reign.
 Fetters can shackle limbs, but not men's hearts,
 Coercion is the tyrant's poor resource;
 For Loyalty is born of loving arts,
 Of gen'rous Sympathy, and Moral Force.
 Arms may restrain awhile the stubborn breast,
 May force allegiance from reluctant land:
 Empires thus raised on weak foundations rest,
 Like houses built by children upon sand !
 But Love, confined to no one race or clan,
 And Justice, emulous of Heaven's own,—
 Holding the balance ev'n 'tween man and man,—
 These are the rock of power, of earthly throne.
 And these, O Ripon ! are thy title just
 To the land's love and lasting gratitude;
 For true to Duty and thy sacred Trust
 Thy ceaseless care has been this country's good.
 Shame on the lying tongues which falsely say,
 That England's hold on India's heart has been
 Weakened beneath this virtuous ruler's sway,—
 So just to all, so faithful to his Queen !
 They call him weak ! because he has not thrust
 All he could wish down their reluctant throat,—
 Because he has been firmly, strictly just
 In all he ever did, or spoke or wrote !
 Weak—weak indeed ! he who at duty's call
 Spurned Faction's threats, lies, slanders, and did stake
 Position, influence, and power,—all—
 All that the world holds dear, for Conscience' sake !
 Weak—weak indeed ! the Christian hero bold
 Whom, from the rav'nous pack, like shepherd good

And vigilant, hath saved the helpless fold,
 And still between the strong and feeble stood !
 Mark ! how they yell and chafe and strain their necks
 To rush, with furious violence, on him,—
 The man who, of all men, imposed the checks
 So needful to restrain each savage grim !
 There are who blame him for great lust of fame,
 Unblushing preachers of repressive force !
 If to serve God and man deserves the blame,
 He shares it with Hare, Howard, Wilberforce !
 Misguided fools ! As fragrance in the rose,
 Sweetness in honey, nectar in the palm :
 So Man's love in God's love inheres and grows,
 Humanity's elixir,—healing balm !
 And fame, unsought, attends such hallowed Love,
 As Life attends the Universal Space;
 Or as the songsters from the sylvan grove
 Attend fair Utna when she shows her face.
 An adul'trous class clamour for a sign !
 But will they, can they see ? the purblind band !
 Behold ! propitious to his rule benign,
 With health and plenty Heaven hath blest the land !
 Apart from thousand nameless acts of grace,
 The kindly charities of life unbought,
 It has been Ripon's glory to efface
 From Statute Book the law which shackled Thought.
 A liberated Press ! then view his plan
 Of Local Self-Government ! Measures twain
 That make the Patriot feel himself a man,
 And raise up India's drooping head again !
 These are his triumphs ! these the talisman
 Which Indian Union silently has wrought,
 Making the Hindu, Parsi, Mussulman,
 All one in feeling, interest, and thought !
 Are not these great achievements, golden deeds
 That should in golden characters be writ ?
 The prescient Husbandman hath sown the seeds,
 And these will grow in grace in season fit.

Will th' acorn, which doth in its tiny shell,
 The stately monarch of the forest hold,
 Will it, as by a juggler's magic spell,
 Before its time the giant oak unfold ?
 Wait, brothers, wait ! O nurse the seeds with care,
 Still—still the soil prepare, manure, refine ;
 Time will change them to goodly plants and rare,
 The Trees of Life to nations in decline !
 The Muse of History will fondly dwell
 On the bright record which embalms his fame ;
 When selfish rowdies at his name who yell,
 Will have sunk to Nothingness whence they came.
 She does not build her verdict on the views
 Of class or clique or buzz of idle moth :
 The People's voice is echoed by the Muse,
 All else she spurns as frowzy, worthless froth.
 See, India, though long into marble grown,
 Like fair Ahulay's vivified again :—
 She breathes—she weeps—no longer now a stone—
 A touch of kindness thrilling heart and brain !
 In tears, dear Mother ! in a flood of tears ?
 Flow on, ye precious dew's of surcharged breast !
 Ye best express her grief profound and fears,
 At loss of him who gave her strengthening rest.
 The ages have not seen such stirring sight ;
 A Continent with one pulsation moving ;—
 One heart—one mind—one soul ablaze with light
 Of glowing passion for one loved and loving.
 O England ! What thy sword should ne'er achieve,
 That Ripon's gen'rous rule has gently done !
 The Millions here have motive now to live,
 And closer cleave unto Victoria's throne !
 The greatest Conqu'ror he of Modern Ind,—
 Mightier than Mahmood, Nadir, Tamerlane,
 Who built their power on woes of human kind,
 On ravished land, and desecrated fane !
 Not his the triumphs of that robber band !
 He's conquered hearts, the living are his slain ;

The Olive branch of Peace his flaming brand,
 And Justice, Mercy, Love, his warrior train !
 Up, brothers, up ! your grateful homage pay
 To him, whose rule benign will shortly cease;
 Pour out your glowing hearts in thrilling lay,
 Make the present one Carnival of Peace !
 O twine his brow with wreaths that will not fade,
 Such wreaths as never warriors' temples bound,—
 By fond Affection's loving fingers made:—
 With such be Ripon by the Empire crowned !
 And, now, farewell ! though it breaks the heart
 To say the word: still, fare thee well, once more !
 And think, O think,—all kindly as thou art,—
 Of us who love thee, honour, and adore !
 May God, thy God and ours, our common God,
 Bless thee with health, strength, and an evening calm !
 And when thy mortal part's placed 'neath the sod,
 Be thine the coveted White Robe and Palm !

RAM SHARMA.

રીપનવિરહપદ્યાવલિ.*

રાજ્યાય : કિલ લાર્ડ રીપન ઇતિ સ્વપ્રાત્તિનિધેડપિતો
 મન્યાય પ્રહિતોડત્ર ભારતભુવ : પાતું પ્રજાન્યાયત :
 તદ્વત્તુન્યદશા નિરીક્ષ્ય સકલાન્યત્નાન્વધાન : શુભો—
 —દર્કાનેષ વિશેષત : પ્રણપવાનસ્માસુ નીયાચ્ચિરમ્ ॥

અર્થ—લાર્ડ રીપન જેને મહારાણીએ પોતાના પ્રતિનિધિ દાખલ
 ભારતભૂમિના હિતને અર્થે અને પ્રભુનું ન્યાયથી પાલન કરવાને માટે મોકલ્યો,
 જેણે સઘળી પ્રજા ઉપર તેના (રાણીશ્રીના) જેવી દૃષ્ટિ રાખી લોકનું હિત

* પઠિત શ્રી મદુસાલાલએ આ રચના કરી છે, તેમાંથી માત્ર આટલા રજાક તારવી કાઢ્યાં છે.

થાય એવાં કૃત્યો કર્યા અને એવાં શુભ કાર્યોથી વિશેષ કરીને અમારો જોણું પ્રેમ હશે તે (મહાનુશ્ચય) નો દીર્ઘ કાલ પર્યંત જય જય થાઓ.

આર્યાસ્તર્યેગિલશજનનથ પારસીકા
ન્મેલેચ્છાન્પરા અપિ નિજાઃસકલા : પ્રજાસ્તે
પ્રેમ્ણા પ્રપશ્યતિ મતિ : સુગતિ : સમાના
દેશોન્નતિપ્રચુરકર્મકૃતાવધાના ॥

અર્થ-દેશોત્કર્ષ રૂપી ગહનકાર્યમાં તત્પર તારી સુખુદ્ધિ આર્થ, ઈંગ્રેજ, પારસી, મ્લેચ્છ, તેમજ પ્રગ્નના બીજા બધા વર્ગો ઉપર તારી પ્રેમયુક્ત, દષ્ટિ સમાન રહી છે.

દેશશ્ચિરાદુર્બલ આપ્તનાનાજ્ઞેશ : કિલાત : પ્રસરત્કલાત :
ઉત્કર્ષમાસાદ્ય સુત્તો યથાસ્યાત્તથા પથાન્વાચ્છિન્નતવાન્વિધાતુમ્ ॥

અર્થ-આ ધણા કાળથી દુર્બલ, અને વિવિધ પ્રકારના કલેશથી દુઃખી દેશની, હવે પસરતા ઉદ્યોગોથી ચઢતી કળા થાય એવા ઉપાયો શોધી કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો.

ન રાજનીતિં બહુરાજમાનાં નરા, જમાવં ગમિતા નૃપાલૈઃ
વિદંતિ લોકા ઇતિતાં વિધાતું અમ્યાસલભ્યાન્કૃતવાન્પ્રયત્નાન્ ॥

અર્થ-આગળના નરપાલોથી બકરી જેવા દીન બની ગએલા લોકો બહુ શોભીતી રાજનીતિથી અજ્ઞાન છે એમ સમજી તે તેમને પ્રાપ્ત થાય તેવા શુભ યત્નો કર્યા.

ધનાદિહીના આપિ સાધનાનિ જના અનાયાસત એવ લબ્ધ્વા
સ્યુ : શ્લાઘ્યશિક્ષામધિગમ્ય દક્ષા :કાર્ય તથા ભૂમિભુજાં સર્ધમ્ : ॥

અર્થ-નિર્ધન લોકો પણ અનાયાસે સાધન મેળવી સ્તુત્ય વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી ચતુર થાય એમ કરવું એ રામજોનો ધર્મ છે.

મનોડત્યુદારં વિગલદ્વિકારં ન્યાયશ્ચ સર્વત્ર સ મિર્વિશેષઃ
પ્રસિદ્ધિપત્રે ચ વચાંસિ રાજ્યા : સાર્થાનિ કર્તુ હૃદયપ્રવૃત્તિ : ॥

અર્થ-(એનું) મન ઉદાર અને વિકાર રહિત, (એનો) ન્યાય સર્વત્ર એક સરખો, અને એની હૃદયવૃત્તિ મહારાણીશ્રીના (૧૮૫૮) જાહેરનામામાંનાં વચનોને સદૃશ કરવામાં પ્રવૃત્ત (હતી.)

વ્યર્થાદ્વિશેષ વચનારચનાદ્વારિષ્ટં કૃત્વા પ્રદર્શનમમીઠુવિધેરિતદિમ્ ।

જ્ઞાનન્સન્માનમાતિભૂપતિનીતિરીતિશ્રોતિપ્રદઃસ્મજનમીતિમસૌભિનિત્ત

અર્થ-વ્યર્થ બોલી વાતો કરવા કરતાં ધારેલી વસ્તુ કરી બતલાવવી એ વધારે સાચું છે એમ જાણી એ અપક્ષપાત મન રાખનારા રાજની નીતિ અને રીતિમાં ખુશી પામનારો એ (નામદાર) પ્રજાના દીલમાંથી શીકર કાઢી નાંખે છે.

રાજ્યં જનસ્ય ધનધર્મધરાપ્રતિષ્ઠારક્ષાકૃતે નસમુપેક્ષ્ય સુર્વપ્રજાનામ્ ।

સ્વસ્યૈવસૌખ્યધનસાધનમેતદીક્ષ્યંરાજ્ઞોતિશુદ્ધશુભબુદ્ધિમસૌવિમાર્તે ॥

અર્થ-રાજ્ય, પ્રજાનું ધન તથા ધર્મ અને પૃથ્વીની પ્રતિષ્ઠા અને પાલન માટે છે; પણ પ્રજાના સુખના અનાદરમાં નથી; તેમ વળી રાજ્યને પોતાની પ્રજાના સુખ અને ધનનાં સાધન તરીકે રાજ્યએ માનવું જોઈએ એવી શુદ્ધ અને ઉચ્ચ બુદ્ધિ એ ધરાવે છે.

લેહ્યં ન સત્યમપિ વૃત્તદલૈરિહત્યૈ

રાજ્ઞો વિરુદ્ધમિતિ દુર્નિયમો ય આસી-

ત્સંતાહિતસ્ય મુલરોધનતુલ્યમેત-

ત્રીતિપ્રચારચતુરઃ સ્વલુ સંજહાર. ॥

અર્થ-સત્ય પણ રાજાનું પ્રતિપક્ષી લખાણ વર્તમાનપત્રોએ ન કરવું એવો જે દુષ્ટ નિયમ હતો તે કોઈ માણસને માર મારી તે બોલી ન શકે તે વાસ્તે તેનું મોં બંધ કરી જેવો હોવાથી, નીતિમાર્ગમાં ચતુર લાડ રીપને કાઢી નાખ્યો.

આવશ્યકી ક્ષિતિભુજામનિરુદ્ધાચિત્ત-

લોકાશયાપગતિ રમિમરુચહેતોઃ ।

કુર્યુઃ પરસ્પરહિતાચરણેન તુષ્ટા

ભૂપાઃ પ્રજાઃ પ્રણયમિત્યમસૌ વ્યતાનીત્ ॥

અર્થ-આગળ શું કરવું તેની સૂઝ પડે માટે લોકોના મનમાંનો ખરો આશય શો છે તે જાણવું રાજાને અવશ્ય છે. અન્યો-અન્યનું હિત કરી સંતુષ્ટ થએલા રાજા તથા પ્રજા પ્રીતિ રાખી રહે એમ એણે કર્યું.

રંકા અપિ ગતશંકા શિક્ષાદક્ષાઃ સ્યુરશિક્ષતાતંકાઃ

કર્તુઃ તથા શુભપથાન્નિરુચ્ચિશોધનવિધૌ વ્યધાદ્વર્ગમ્ ॥

અર્થ-રંકજનો પણ શંકા તથા ચિંતા રહિત થઈ વિધામાં જેવી રીતે કુશલ થાય તેમ કરવાસાર લોકોની રૂચી બાજુવા વિદ્યુજ્જ્વનનું એક મંડળ નીચું.

નિયમકરૈ નિયમા : પ્રાકુપ્રકાશનીયા : પ્રસિદ્ધિપત્રાદૈ :

તેષ્વાશયં જનાનાં પ્રાપ્યાવેશોઘ્ય પ્રવર્તનીયાસ્તે ॥

અર્થ-કાયદા રચનારાઓએ પ્રથમ તે વર્તમાન પત્રદારા કાયદા બહાર કરવા, અને તે ઉપર લોકોનો મત બહુધઠિત ફેરફાર કરી પછી અમલમાં લાવવા પસાર કરવા.

દેશહિતો વિહિતોયં નિયમવરઃ સ્થાનિકસ્વરાજ્યમિતિ

યેષાં વસુ તૈરિષ્ટે યોજ્યં નિજકલ્ય એવ તદિતિધિયા ॥

અર્થ-જે લોકોનો પૈસો તે તેઓ પોતાની મરજી માફક પોતાના કામમાં ખરચવા ગોઠવણ કરે એમ સમજ દેશને હિતકારી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય નામે ઉત્તમ કાયદો ધડ્યો.

રાજ્ય વ્યવહતિકૃતિનો ભૂત્વાર્યા અપ્યશેષકાર્યાણિ

વિટિશવદિહાપિ કુર્યુ ર્યયાતથા સત્પથાવલંબોડયમ્. ॥

અર્થ-આમ કરવાથી રાજકીય વ્યવહારોમાં કુશળ થઈને આર્થ લોકે ઇચ્છાંડ પેટે અહીં પણ સર્વ કાર્યો કરી શકે એવા શુભ માર્ગનું અવગળનરૂપ આ કાયદો છે.

एवंविधाः शुभविधा विविधा विधाता

श्री लार्डरीपन इति प्रथिताभिधानः ।

अस्मादशाधनजनोपकृतिप्रतुष्टा

दीशाच्छुभानि लभतामखिलानि सोऽसौ ॥

અર્થ-આવા પ્રકારના અનેક શુભ નિયમો કરનાર શ્રીમાન લાર્ડ રીપન આ નામથી પ્રસિદ્ધ અમારા જેવા ગરીબ આર્યજનોના ઉપર કરેલ ઉપકારથી પ્રસન્ન થયેલા ઇશ્વર પાસેથી અનેક પ્રકારનાં શુભ પાત્રો એવી અમારી પ્રાર્થના છે.

श्रीमद्राज्ञ्याः प्रतिनिधितयात्रागमिष्यंत्यद्योये

તેજે રૂત્વા સકલમનયા રાજનીત્યા શુભં નઃ

अस्मद्भूमिं विटिषपदवर्द्धव्यविद्यासमृद्धां

सत्स्वातंत्र्यां व्यवहतिकलाकौशलञ्च क्रियासु : ॥

અર્થ-મહારાણીશ્રીના પ્રતિનિધિ દાખલ જે જે ગૃહસ્થો અત્રે આવે તે સર્વ આ રાજનીતિને અકુસરીને અમારું કલ્યાણ કરી આ ભૂમિને ઇન્કાર પેટે દ્વંષ અને વિદાથી સમૃદ્ધ કરે. અને વ્યવહારમાં તથા કળામાં લોકોની કુશળતાથી અમારા દેશને ખરી રીતે સ્વતંત્ર કરે.

પંડિત ગદ્દુલાલાજી.

શ્રી રિપનાષ્ટક.

(છપા.)

જય જય રિપન ઉદાર, જયતિ ભારત હિતકારી;
જયતિ સત્ય પથ પથિક, જયતિ જનશોકબિચારી;
જય મુદ્રા સ્વાધીન, કરન સાલમ દુષ્પનાશન;
ભૂલ્યવૃત્તિપ્રદ જય, પીડિત જન દયા પ્રકાશન;
જય પ્રજારાજ સ્થાપનકરન, હરન દીન ભારતવિપદ;
જય ભારતબાસિહિદેનનવ, મહા ન્યાય પતિ પ્રથમ પદ. ૧

જય જય હિંદુ ઉન્નતિ, પથ અવરોધ મુક્તકર;
જય કર બન્ધન મન્થર, કર જય જયતિ ગુણકર;
જય જન સિન્ધુ હેત, સમિતિ સિન્ધુ સંસ્થાપક;
જય જય સેતાસેત, બરન સમ સમ્મત માપક;
જય રાજ્યધુરંધર ધીરજય, ભારત સિદ્ધિપોન્નતિ કરન;
જય પરમ પ્રજાવત્સલ સદા, સત્ય પ્રિય પ્રિયજય શ્રીરિપન. ૨

રાજતન્ત્રકે પંડિત, તુમ જનત પ્રયોગ ખટ;
સ્તમ્ભન કીનો રાજ, વાક્ય કરિ અટલ નીતિ અટ;
જન દુષ્પ મારન, ઉચ્ચાટન દૈ બિદ્ધ ભાવ જગ;
વિદ્રેષણ સ્વારથી, મિલિત દલ મધ્ય ન્યાયમગ;
આકર્ષણ મન સબ જનનકો, નિજ ઉદાર ગુન પ્રગટકર;
જય મોહન મંત્ર સમાન નિજ, વાક્ય વિમોહિત દેશખર. ૩

જય ભારત નભ ઉદિત, રિપન ચન્દ્રમા મનોહર;
શુકલ કૃષ્ણ સમ તેજ, તદ્દપિ જસ અપજસ વિધિ કર;
જસ ચંદ્રિકા વિકાસિ, પ્રકાસ્યો ઉન્નતિ મારગ;

વાક્યઅમૃત ધરસાદ, ક્રિયે આલ્હાદિત નર જગ;
 સસઅંક વંગબિલ સોલસત, જન મન કુમુદ પ્રકૃષ્ઠતર;
 સત્તાધસ રૈનપ્રકાસ સમ, સત્તાધસ શુભ કર્મ કર. ૪
 જય તીરથપતિ રિપન, પ્રજા અધશોકવિનાશક;
 ગંગ જમુન સમ મિલિત, તદપિ જનહૃદિ મરજનદક;
 અક્ષયવટ સમ અચલ, કીર્તિ થાપક મનપાવન;
 ગુપ્ત સરસ્વતિ પ્રગટ કર્માશન મિસ દરસાવન!
 કલિકલુપ પ્રજાગનભીતિદો, સખવિધિ મેટન નામરટ;
 જય તારનતરનપ્રયાગ સમ, જસ ચહુંદિસિ સખપૈ પ્રગટ. ૫
 જદપિ બાહુબલ કલાધવ, જલ્યૌયહ સિગરી ભારત,
 જદપિ ઔર લાટનહૂકો, જગ નામ ઉચારત;
 જદપિ હેસટિંગ આદિ, સાથ ધન લે ગયે ભારી;
 જદપિ લિટન દરબાર, ક્રિયો સજી બડી તધ્યારી;
 પૈ હમ હિન્દનકે હીયકી, ભકિત ન કાન્હૂ સંગ ગઈ;
 સો કેવલ તુમરે સંગ રિપન, છાયાસી સાચિન ભઈ. ૬
 શિવિ દધીય હરિચન્દ, કર્ણ બલિ નૃપતિ યુધિષ્ઠિર;
 જિમિ હમ ધન કે નામ, પ્રાત ઉઠિ સુમિરત હૈ ચિર;
 તિમિ તુમ હૈ કહ નિતહિ, સુમરિહૈ તુમ ગુન ગાર્હ;
 યાસો બદ અતુરાગ, કહો કા સકત દિખાધ;
 હમ રાજભકિતદો બીજજો અબલૌ ઉર અંતર ધર્યો;
 નિજ ન્યાવ નીરાસો સીચિકૈ, તુમ યામે અંકુર પુર્યો. ૭
 નિજ સુનામકે ધરન, ક્રિયે તુમ સફલ સખહિ વિધિ;
 રિપુ સખ ક્રિયે ઉદાસ, દર્ધ હિધ રાજભકિત વિધિ;
 મહારાનીકો પન, રાખ્યો નિજ મવલ રીતિ બલ,
 પરિ મધ ન્યાવ તુલાકે, નૃપ રાખ્યો સમ દુહુ દલ;
 સખ પ્રજા પૂજ્ય સિર આપકો, રિનરહિહૈ મહસર્થ જન;
 તુવ નામ દેવસમ નિત જપત, રહિહૈ હમ હૈ શ્રીરિપન. ૮

હરિશ્ચંદ્ર

પધરામણી.

(દોહરા.)

શીતલ, મંદ સુગંધમય, ત્રિવિધ સમિર સુખકાર;
 વહે શિખર સિમલાતણે, વસે જેહ તે ઠાર.
 પરમહંસ નર એહના, અતુપમ જે ગુણગ્રામ;
 વરણુવતાં વરણાય ના, સુણુજે સજન તમામ.
 કોમળ કર્ણામય દિસે, જેનું અંતઃકર્ણ;
 ભારતજનની કારણે, આવ્યો અશરણુશર્ણ.
 ભાગ્યદેવિ સહુ આર્થની, થઈ પ્રસન્ન જે સાર;
 પશ્ચિમ દિશમાં પરવરી, આવ્યો દેશમુઝાર.
 પરદુખભંજન નૃપતિ તે, વિક્રમ વીર સુગણુ;
 તેહતણો અવતાર છે, કવિજન કહે પ્રમાણુ.
 આગળ પશ્ચિમ દિશપટ્ટી, આવ્યા અસુર અનેક;
 પિંઢારા સમ પાપિયો, ધાણુ કાઢવા છેક.
 નાદિર તૈમુર ગજનિનો, લોભી જે સુલતાન;
 લૂંટી ઝૂંટી દેશને, ગયા કંધક હેવાન.
 વળિ કંઈ સાગરપારથી, આવ્યા લઘ અધિકાર;
 દેશ દુખાવી દુઃખમાં, પ્હેંચ્યા નિજ નિજ ઠાર.
 જે અપજનના ગાંઠડા, બાંધી આલ્યા સાથ;
 પાછળ ભૂમી ભામની, ઉર પિટતી નિજ હાથ.
 પણ આ અવસર તૂજને, છે પશ્ચિમ દિશ ધન્ય.
 નર એવો તેં મોકલ્યો, જે સમ મળ્યો ન અન્ય.
 રિપુ ન કોઇનો તેયકી, ધર્યું રિપન અભિધાન;
 અજાતશત્રુ એહ છે, પાંડૂપુત્ર સમાન,
 ઉદય અધિક આ દેશનો, દિલથી કરવા કાજ;
 ભલે પધાર્યો પ્રેમથી, દેવાંશી નર આજ.
 દશા દેશની અવરથી, એવણુ નવ પલટાય;
 ભરતભૂમિને એયકી, મળશે નિર્મળ ન્યાય.
 હરખ! હરખ! તું આ સમે, હેતે હિંદુસ્તાન;
 મનગમતો તુજને મળ્યો, આજે સુખો સુગણુ.

સવિતાનારાયણ.

કીર્તિ.

(સાદૃશ્યવિક્ષિપ્ત.)

સેવા રાષ્ટ્રિતણી કરી, કરિ વળી જોણે મહારાજ્યની;
 સર્વે જાત પ્રજા સમાન ગણિને દાખી ગતી ન્યાયની;
 જોની નીતિ વડેજ રાજ્ય વિષયે વૃત્તિ વધી દેશિની;
 સંઘે વ્યાપિ રહી ધ્વની અમિર તે રીપનની કિર્તિની.

ધીરવીરજશ ગાઘએ, નમંદ ધરી ઉમંગ;
 રંગરંગ રીપન તુને, હિંદને આપ્યો રંગ.

નમિદાશંકર.

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં વેચાતા ગ્રંથો.

ગ્રંથના નામ.	કીંમત.	રૂપાંશ.
મહત્ કાવ્યહોહન ગ્રંથ ૧ લો	રૂ ૩-૦-૦	૦-૫-૦
” ” ગ્રંથ ૨ લો	રૂ ૩-૦-૦	૦-૫-૦
બરેળિયન નાઇટ્સ પ્રથમ ભાગ	રૂ ૩-૦-૦	૦-૬-૦
કૃતારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ ” ”	રૂ ૨-૮-૦	૦-૫-૦
સવિતાકૃત કવિતા (ક. સવિતાનારાયણ)	રૂ ૧-૦-૦	૦-૧-૬
મલકાર ચંદ્રિકા (”)	રૂ ૧-૦-૦	૦-૧-૦
રાધાચરિત્ર (ક. હ. પંડ્યા)	રૂ ૨-૦-૦	૦-૩-૦
સરસલાસ	રૂ ૧-૦-૦	૦-૫-૦
માળકૃષ્ણ વિજય નાટક (ક. નર્મદકૃત)	રૂ ૦-૮-૦	”
ગણીવહુ (વ. લા. મોદી)	રૂ ૦-૧૨-૦	”
પ્રેમાનંદકૃત	રૂ ૦-૬-૦	”
)	રૂ ૦-૬-૦	”

છપાતા ગ્રંથો.

અગાડીયો.	પાછળનો.
.....	રૂ ૨-૪-૦ ૩-૦-૦
.....	રૂ ૨-૮-૦ ૩-૦-૦
.....	રૂ ૨-૦-૦ ૨-૮-૦
.....	રૂ ૫-૦-૦ ૬-૦-૦
જીવનચરિત્ર—	
ખાસ પ્રકરણ
.....
.....	રૂ ૧-૦-૦ ૨-૦-૦
.....	રૂ ૧-૮-૦ ૨-૦-૦

વેચાતા ગ્રંથ.

કાલમાં કીંમત.	રૂપાંશ
૦-૧૦-૦	૦-૧-૦
૦-૮-૦	૦-૧-૦
૦-૮-૦	૦-૦-૬
૦-૪-૦	૦-૦-૬
૦-૨-૦	૦-૦-૬
૧-૮-૦	૦-૨-૦

૧ પછી મળશે—

પત્રી, કણુપીઠ.

૧૨દાસ મોદી-હાઈ સ્કૂલ અથવા રાવપુરા.

